

लघु गीतगोविंद.

के. व. सुव.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૭૭૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ બાધુ ગાલગોવિંદ

વિષય ૨૩૪:૪

लघु गीतगोविंद.

संस्कृतने आधारे गूजरातीमां रची
प्रसिद्ध करनार
केशवलाल हर्षदराय ध्रुव,
अमदाबाद.

How sweet the answer Echo makes
To Music at night,
When roused by lover's lute she wakes,
And far away o'er lawns and lakes
Goes answering bright?
(T. Moore)

आवृत्ति १, प्रत ५००. सं. १९८०, स. १९२४.

मूल्य रु. १।।।.

(सर्व हक स्वाधीन राख्या छे.)

छापेनार चिमनलाल ईश्वरलाल म्हेता,
वसंत मुद्रणालय, बीकांटा आगळ, अमदाबाद.

The * stage between pure lyric and pure drama is represented by the Gītāgovinda.

The great perfection of form...here attained by combining grace of diction with ease in handling the most difficult metres, has not failed to win the admiration of all who are capable of reading the original Sanskrit. Making abundant use of alliteration and the most complex rhymes...not only at the end but in the middle of metrical lines the poet has adopted the most varied and melodious measures for the expression of exuberant erotic notions with a skill which could not be surpassed.

Macdonell's Sanskrit Literature.

Jayadeva's style is worthy of high praise; now in a rapid flow of short words, now in the measured movement of long and skilfully constructed compounds, the poem brings in a series of brilliant pictures the emotions it seeks at once to describe, and to arouse as sentiments in the hearts of its readers or hearers.

Keith's Classical Sanskrit Literature.

गरवू गीतगोविंद विराजि भक्तिसुधाकर,
प्रेममंत्र, गतितंत्र, रागकेरो रतनाकर;
पदतां छंद प्रबंध रोम रोमे रस वासे,
रीक्षे जुगलकिशोर, त्रिविधना ताप ज नासे;
पद्मावतीजीवन अमीनिधि, संतकंजरंजन रवि.
कविचक्रवर्ती जयदेवजी; खंडमंडलिक परकवि.

नाभाजीकृत भक्तमाल उपरथी.

रसमुग्ध चकोर.

(चतुर्लव प्रबंध.)

कवण रसिकता जाणशे
रसिक हृदयनी,
परवश दशा प्रमाणशे
तन तन्मयनी ?

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय
अमदावाड
गुजराती डॉपीराईट-संग्रह

कहीं इंदु^१ सुधासिंधु^२ गगनमंडले ?

कहीं रंक पंखी ज्योतीझंखी^३ भूतले ?

ए मधुर ज्योतीना ध्याने

ए अन्नतरसना ताने

ए अमिट^४ मीटना पाने

अविचळ योग अमोघ कवण उर आणशे

सुभग भोगीनो ?

लय लव कवण पीछाणशे

नवल योगीनो ?

---

१ चंद्र. प्रस्तुत प्रबंधमां चंद्र अने तेना पर्यायथी भूतपूर्व चंद्र
सिक पण अभिप्रेत छे. २ अन्नतनो सागर. ३ चंदनीनो भोगी.
स्थिर, निश्चळ.

ढळेल धनघोर धारण विशे
 वन्यूं नर्यूं अचेत चेतन दीसे,
 तमोमय ज छे.

सहीं दीन तलीन
 रजनीगुहानिलीन^५
 ए चकोरकेरी समाधि,
 मीट पलकती पळ पळ सांधी
 झगझगता तारलिया चकित नयन नाणशे
 बंधु इंदुना;
 न्हे ए नेहे माणशे
 सुधासिंधुना^६.

हृदयरसिकनी ते ज रसिकता जाणशे
 रसिक हृदयना;
 लगनी रगनी प्रमाणशे
 मन मन्मयना^७.

५ रात्रिना गुहातुल्य ऊंडा एकांत भागमां र्हेलो. ६ सुधा-
 सिंधुना नेहे एटले चंद्र प्रत्येना प्रेमने लीधे. ७ मद्रूप, मारा जेवा.

મિતાક્ષરી.

સર્વ જયદેવની વાણીનો લાભ લેઈ શકે, વૈષ્ણવેતર અને પુરુષેતર, તેટલા માટે આ લઘુ ગીતગોવિંદ નિવેદન કરું છું. એમાં ભોગ શૃંગારનો ભાગ ટૂંકાવ્યો છે. એટલા જ અંશમાં એ લઘુ છે. કાતર ચલાવતાં કાવ્યના વિકાસને હાનિ પહોંચવા દીધી નથી, ઉપોદ્ધાત અને પરિશિષ્ટમાં પણ કાપકૂપ કરી નથી. ટૂંકાવેટ્ટું ગીતગોવિંદ કર્તાની રૂચિ વિસ્તારો.

पायं पायमपः पेयापेयाः पेयतमं पुनः ।
प्रदत्ते यः पयःपूरं दूरं मान्यो घनः स नः ॥

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ. पंक्ति. अशुद्ध. शुद्ध. पृष्ठ. पंक्ति. अशुद्ध. शुद्ध.

(पहेलां पृष्ठ १-५२)		४४	७	पाडयूं	पाडयूं		
१७	१०	तमना	तेमना	५५	७	प्रगटया	प्रगटया
२१	२२	जानीत	जानीते	७५	११	वसता	वसतां
२३	६	विशेषमां	विशेषमां	७८	१७	रजनी	रजनि
२४	३	कविन	कविने	९५	२	फुली	फूली
३६	२२	प्रबंधनी	प्रबंधना	९६	२०	प्रस्तुत	प्रस्तुत
पछीनां पृष्ठ १-१३६		१०३	२	मर्दमदनी	मदमर्दनी		
३१	६	रसीलानां	रसीलीनां	१३०	५	ऊंमंगे	ऊंमंगे

ता.क.—पृष्ठ ८२ मां पंक्ति ११-१४ बदल नीचे मुजब टीका बांचबी.

१५ सुर-देव. भजी-अंगीकार करो. सेवी. तममय-निराशाना अंधकारमां मग्न.

अहीं वेगलेथी भगवानना रूपलावण्यनी झलकनूं वर्णन छे. 'प्रभुए कांतिनी झलक मारी नजरे पाडी होत, तो मारे निराशाना अंधकारमां बूडी रहेवानूं न होत'. एवो भाव छे.

केशवलाल हर्षदराय ध्रुवे

प्रसिद्ध करेलां पुस्तक

पराक्रमनी प्रसादी	(आ. ६)	रु. १—०—०
विध्यवननी कन्यका	(आ. ३)	०—१५—०
स्वप्ननी मुदरी	(आ. २)	०—१५—०
प्रधाननी प्रविज्ञा	(आ. २)	०—१२—०
मध्यम	(आ. २)	<div> <p>पटी बोर्ड ०—१०—०</p> <p>कागळ ०—८—०</p> </div>
गीतगोविंद	(आ. ५)	२—०—०
छष्टु गीतगोविंद		१—१२—०
अमरुशतक	(आ. ४)	१—४—०
भालणकृत कादंबरी, पूर्व भाग		४—०—०
मुद्राराक्षसम्	(आ. २)	४—०—०

हवे पळी प्रसिद्ध थवनां पुस्तक.

भालणकृत कादंबरी, उत्तर भाग.

मेळनी मुद्रिका (आ. ६).

मळवानूं ठेकाणूं:—

बुकसेलर महादेव रामचंद्र जागुण्टे,

त्रणदरवाजा, अमदावाद.

કવિ અને કાવ્ય.

કેંદુલીનો મહોત્સવ.

બંગાળના વીરભૂમ જિલ્લામાં કેંદુલી નામે ગામ છે, તે અજયા નદીને તીરે આવેલું છે. એ ગામમાં પ્રતિવર્ષ મેલો ભરાય છે, અને એક ભક્તકવિના મહિમાનો ઉત્સવ ઝજવાય છે. કહે છે કે તે તિથિએ ભગવતી ગંગા એ ભક્તકવિની સ્વાતર અજયા નદીમાં પૂર્વ પધાર્યા હતાં અને કવિનો વિષ્ણુલોકે વાસ થયા પછી તેના પવિત્ર નામની સ્વાતર પ્રતિવર્ષ પધારે છે^૧. એ કવિને માટે આજો દેશ અભિમાન ધરાવે છે. આઠસે વરસ વીતતાં એ બંગાળી બંધુઓ એને સંભારે છે. બંગસાહિત્યના અરુણોદય પહેલાંના બ્રાહ્મ મુહૂર્તનો એ ગીર્વાણકવિ તે ગીતગોવિન્દનો રચનાર જયદેવ.

કેંદુલીના સેન રાજા.

કેંદુલી ગામ અષ્ટપદીના કર્તાની જન્મભૂમિ છે^૨. ફસવી બારમા

---

૧ જુઓ સદગત વિજયચંદ્ર મજમુદારે છપાવેલા બંગાળી ગીત-ગોવિંદની ભૂમિકા. ૨ જુઓ ગીતગોવિન્દ ૧૩૧૦૧. એમાં

સૈકામાં ત્યાં ૩ચંદ્રવંશી સેન રાજાઓની આળ ફરતી હતી. ૪અરિરાજ વિજયસેન સૈકાના આરંભમાં પશ્ચિમ બંગાળનો રાજા હતો. બહોળા નૌકાસૈન્યના બઠથી ગંગાકાંઠાના મુલકને નમ્યું આપવાની તેણે ફરજ પાડી. પ્રદ્યુમ્નેશ્વરપ્રશસ્તિમાં એ રાજાએ રાઘવ, વીર, વર્ધન અને નાન્યને હરાવી કેદ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંનો રાઘવ તે ગૌડ દેશનો રાજા રામપાલ (૫ઈ.સ. ૧૦૬૯-૧૧૧૧) હોય એમ હું માનું છું. એને બારમી સદીના પહેલા દસકામાં વિજયસેને હરાવ્યો સંભવે છે. ગૌડ ઉપરાંત કલિંગ અને કામરૂપના રાજાઓનો પણ સેન રાજાએ પરાભવ કર્યાનું પ્રશસ્તિમાં છે. કદાચ વીર અને વર્ધન તે આ દેશના જ હશે. એમની સાથેના વિગ્રહનો સમય ચોકસાઈ જાળવવામાં આવ્યો નથી. છેલ્લો કહેવું કેંદુબિલ્વ તે જ કેંદુલી.

૩ જુઓ લક્ષ્મણસેનકૃત અદ્ભુતસાગર । શ્લોક ૪ । ભુવઃ....મર્તાજિનિ વિજયસેનઃ શશિકુલે । જુઓ બહી પ્રાચીનલેખમાળા ૧૨, પ્રદ્યુમ્નેશ્વર-પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૩-૫ । જગત્પ્રસાવચરમો રાજા મુધાદીધિતિઃ ॥ વંશે તસ્ય.... સેનાન્વવાયે....સામન્તસેનઃ । રાજકુમાર કેશવસેન પણ પોતાના મૂલપુરુષરૂપે ચંદ્રને સ્તવે છે; જુઓ સદુક્તિકર્ણમૃત ૧ । ૭૨ । ૫ । જયતિ મુજમુવાં વંશકન્દઃ મુધાંશુઃ । અબુલ્ફઝલ સેન રાજાઓને વૈધવંશીય કહે છે, તે મૂલ છે. સુલતાના માટે જુઓ પંડિત વિશ્વનાથ રેડ કૃત ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ (પ્રથમ ભાગ) । ૧, ૧૯૮. ૪ વિજયસેનનું વિરુદ્ધ. ૫ રામપાલના

રાજ્યના આરંભ અને અંતનાં વર્ષ Indian Antiquary, 1922, July-August માંથી ઉતાર્યા છે.

નાન્યદેવ મિથિલાનો રાજા હતો^૬. તેનું રાજ્ય યુવરાજ વલ્લાલસેને ઇ. સ. ૧૧૧૯ માં જીતી લીધું. એ જ સંધિમાં યુવરાજને મહેલે કુમાર લક્ષ્મણ-સેન પધાર્યાની વધામણી પણ મળી. રાજ્યની અને વંશની વૃદ્ધિનું આ વર્ષ વિજયસેને નવો લક્ષ્મણસેનસંવત સ્થાપી અમર કર્યું^૭. સેન વંશનો એ પહેલો પ્રતાપી રાજા હતો. એણે ઇ.સ. ૧૦૯૬ થી ઇ.સ. ૧૧૫૭ મૂઘી રાજ્ય કર્યું^૮.

વિજયસેન પછી વલ્લાલસેન ગાદીએ આવ્યો. આ વચ્ચે તેની ઉમ્મર ઓગણસાઠ વરસની હતી. એનું ઘડપણ જોઈ ઇ.સ. ૧૧૬૫ ના અરસામાં ગૌડ દેશના રાજાએ વિગ્રહ માંડ્યો. પરંતુ કુમાર લક્ષ્મણસેન પિતાના જેવો જ પરાક્રમી હતો. તેણે ગૌડ રાજાને હરાવી કેદ કર્યો અને તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લેઈ ગૌડેશ્વર બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું^૯.

૬ મા.પ્રા.રા. | ૧ | માં કર્ણાટકના નાન્યદેવે શક ૮૧૧ (ડૉ. કીલ્હોર્નના મત પ્રમાણે શક ૮૮૯) માં નેપાળ જીત્યો એમ કહ્યું છે. એ જ નાન્યદેવને પંડિતજી વિજયસેન સાથે સંઘર્ષમાં આણે છે. પરંતુ નેપાળના જીતનાર નાન્યદેવનો અને વિજય-સેનનો રાજ્યકાળ, બે પરસ્પર બંધ બેસતા નથી. આથી વલ્લાલસેને કેદ કરેલા નાન્યને નેપાળ જીતનાર નાન્યદેવથી હું ભિન્ન ગણું છું. ૭ લક્ષ્મણસેનસંવતના આરંભ બાબતે બહુ બહુ વાતો ચાલે છે; જુઓ મા.પ્રા.રા. | ૧ | વગેરે. એ બધી પાછળથી ઘડી કાઢેલી લાગે છે. ૮ વિજયસેન, વલ્લાલસેન અને લક્ષ્મણસેનના રાજ્યના આરંભ અને અંતનાં વરસ Ind. Ant. 1922, July-August ને અનુસરીને આપ્યાં છે. ૯ જુઓ Madhianagar Plate,

સમર્થ યુવરાજને રાજ્યની ચિંતા સોંપી વૃદ્ધ રાજા સરસ્વતીની આરાધનામાં ગૂંથાયો. બદરિકાશ્રમવાસી સાધુ સિંહગિરિના ઉપદેશથી તાંત્રિક બૌદ્ધ ધર્મ તજી તેણે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અનેક રાજપાંડિતના સમાગમમાં તેણે પ્રતિષ્ઠાસાગર અને આચારસાગર રચી^૧ દાનસાગર અને અદ્ભુત-સાગર આરંભ્યા. આ બે પૈકી પહેલો ગ્રંથ ઇ.સ. ૧૧૬૯-૭૦ માં પૂરો થયો. બીજો ગ્રંથ તેણે ઇ.સ. ૧૧૬૮-૬૯ માં રચ્યો શરૂ કર્યો હતો, તેમાં પદ્યો તેણે ચિત્ત ધરોવ્યું. પરંતુ તેનું શરીર વરસ જતાં કરી બહુ સ્વસ્થ થઈ ગયું હતું. તેથી અધૂરો ગ્રંથ મરણોત્તર પૂરો કરાવવાની આજ્ઞા આપી તેણે એંશી વર્ષની વયે ઇ.સ. ૧૧૭૮ માં તીર્થરાજ પ્રયાગ આગળ ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં નવી રાણી સાથે જલપ્રવેશ કર્યો^{૧૧}.

વલ્હાલ, તે સેન વંશનો બીજો પ્રતાપી રાજા હતો. એનું રાજ્ય રાઠ કિંવા પશ્ચિમ બંગાળમાં, વેરેંદ્ર કિંવા પૂર્વ બંગાળમાં, વંગ કિંવા ઉત્તર બંગાળમાં, વાગડી કિંવા ગંગાનાં મુખ વચ્ચેના દક્ષિણ બંગાળમાં, તથા મિથિલામાં પસર્યું હતું^{૧૨}. વર્ણમયાદા પટ્ટાવવામાં અને શાંતિ સધાવવામાં તે બહુ કડક અને જાપ્રત હતો. બ્રાહ્મણોને સંતાપનાર સોનીવાણિયાનાં તેણે જનોઈ ઉત્તરાવી લીધાં. વેરેંદ્રના માર્દી બહુ તોફાની હતા, તેમને એ નીતિનિપુણ

આસીદ્ ગૌડેશ્વરશ્રીહૃદયહરણકરી યસ્ય કૌમારલીલા. આ ગૌડ રાજા કદાચ ગોપાલ હશે.

૧૦ આ માહિતી Ind. Ant. 1922, July-August માંથી મળેલી છે. જુઓ મા.પ્રા.સ. ૧૧૧. ૧૧ આ વૃત્તાંત મા.પ્રા.સ. ૧૧૧ માંથી લીધો છે. ૧૨ જુઓ મા.પ્રા.સ. ૧૧૧.

રાજાએ યુક્તિથી વિચેરી નાંચી પ્રજાનો ત્રાસ ટાળ્યો. સચ્છૂદ્રમાં દાસલ કરી તેણે એમને ઘરકામની નોકરીનાં દ્વાર ડઘાડી આપ્યાં, એટલે એ આપોઆપ નોકરીના લોભમાં ચારે કોર દૂર દૂર વેરાઈ ગયા. કુંભાર માઠી વગેરેની પણ સચ્છૂદ્રમાં ગણતરી કરી વહોળા વિચારના રાજાએ ઘરકામના નોકર મેઢવવાની હાડમારી ટાઢી; અને હલકા વર્ણનો ઉદ્ધાર કરનાર તરીકે તેનું નામ યાવચંદ્ર અમર કર્યું.

વલ્લાલસેનની સમામાં અનિરુદ્ધ, શ્રીનિવાસ આદિ પંડિતો અને ગોવર્ધન શરણ આદિ કવિઓ વિરાજતા હતા. ^{૧૩}અનિરુદ્ધ ઉત્તર વંશાઢનો વતની હતો. તેણે દાનસાગર રચવામાં વિદ્યાવિલાસી રાજાને સારી મદદ કરી હતી. અદ્ભુતસાગરનું મંડાણ ^{૧૪}શ્રીનિવાસની સહાયતાથી થયું હતું; અને તે અધૂરો પ્રંથ રાજાના મરણ પછી એ ગણિત તથા જ્યોતિષમાં કુશલ પંડિતે જ પૂરો કર્યો સંભવે છે. આચાર્ય ગોવર્ધને આર્યાસપ્તશતી અને મદ્ર શરણે વલ્લાલચરિત રચ્યાં, તે વલ્લાલસેનના રાજ્યકાઢમાં. પહેલા પુસ્તકમાં પ્રતિષ્ઠાસાગર આચારસાગર વગેરે પ્રબંધકઢા પ્રગટાવનાર તરીકે એ ચંદ્રવંશી રાજાની પ્રશંસા છે ^{૧૫}. ટ્રીજાની

૧૩ હારલતા ચમ્પાદિત્રીયા વગેરેનો કર્તા. ૧૪ ગણિતચૂઢામણનો કર્તા. ૧૫ જુઓ આર્યાસપ્તશતી ૩૯૧ સકલકલાઃ કલ્પયિતું પ્રમુઃ પ્રબન્ધસ્ય કુમુદવન્ધોશ્ચ । સેનકુલત્તિલકમૂષતિરેકો રાકાપ્રદોષશ્ચ ॥. પંડિત વિશ્વનાથ રેડ પણ આ શ્લોકમાં વલ્લાલસેન અભિપ્રેત સમજે છે; જુઓ મા. પ્રા. રા. ૧ । પૃ. ૨૧ૢ-૨૧૯.

માહિતી ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં અનંત મટે રચેલું નવું ^{૧૬}વલ્લાલચરિત માત્ર આપે છે^{૧૭}.

લક્ષ્મણસેન ઝ્યારે ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તેની ઉમ્મર પળ ઓગળસાટ વરસની હતી. તે પિતાના જેવો વિદ્યાવિલાસી અને તેના જેવો જ પરાક્રમી હતો. ગૌડ ઉપરાંત કાશી કલિંગ તથા કામરૂપના રાજાઓને તેણે જીત્યા હતા^{૧૮}; અને પ્રયાગ વારાણસી તથા પુરીમાં રોપેલા કીર્તિસ્તંભતેનો જશ ગાતા હતા^{૧૯}. રાજ્યારૂઢ થતાં તેણે મોટી ઉમ્મરના કુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનને રાજ્યકારભારમાં જોડ્યા. ૨૦ ત્રિકૂટાચલની શીતલ ઢાયામાં દસ વરસ ઉપદ્રવ રહિત આનંદમાં પસાર થયાં. તેટલામાં બે જવરાં શિખર તૂટી પડ્યાં. પહેલો માધવસેન ગુજરી ગયો ને

૧૬ ગોપાલ મટે વૈદ્ય જાગીરદાર શિષ્ય વલ્લાલસેનનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, તેનું નામ પણ વલ્લાલચરિત છે; તેનાથી શરણનું અને અનંત મટનું વલ્લાલચરિત ભિન્ન સમજવું. વૈદ્ય જાગીરદાર સેન રાજા પછી અઢીસેં વરસ મોડો થયો હતો. ૧૭ જુઓ ભા. પ્રા. રા. ૧૧. ૧૮ જુઓ Lakshmanasena's Madhainagar Plate. ૧૯ જુઓ Visvarupasena's Madanpada Plate. ૨૦ સદુક્તિ. ૧૧. ૫૪, ૬૫, ૭૨. ૫, ૨, ૫. માં કેશવસેનના નામ પૂર્વે શ્રીમત્ વિશષ્ણ મૂક્યું છે અને એ ત્રણ શ્લોક પૈકી વચલાને અંતે નામ પાછલ દેવ ઉપપદ જોડ્યું છે, તે ઉપરથી તેને રાજ્યાધિકાર મોગવતો મેં માન્યો છે. એથી મોટા રાજકુમાર માધવસેનને રાજ્યાધિકાર અર્થાપન છે.

પક્ષી કૈશવસેન^{૨૧}. ન્હાનો કુમાર વિશ્વરૂપસેન, તે જ વૃદ્ધની ત્વકડીરૂપ રહ્યો. એવામાં તોફાનનું ભારે વાદળ ચડી આવ્યું; તેણે પડોશનું પાલરાજ્ય પાયમાલ કર્યું. ગુલામવંશના દિલ્હીના સુલતાનના સરદાર બલ્તિયાર સિલજીએ ઇ. સ. ૧૧૯૭ માં છેલ્લા ગૌડ રાજા ગોવિંદપાલને હરાવી તેની રાજધાની ઔદંતપુરી ઉજ્જડ કરી. એ કાલ-સર્પના પાડોશથી વ્હી લક્ષ્મણસેનની પ્રજાએ નાસભાગ કરી મૂકી. કેટલાંક માણસ કામરૂપ તરફ, તો બીજાં પુરી તરફ સિધાવી ગયાં. પળ શૂરો વૃદ્ધ રાજા ડર્યા નહિ, ડગ્યો નહિ. સામે મ્હોએ લડી પિતાપુત્ર ધર્મયુદ્ધમાં વિજયની કે સ્વર્ગની આશા રાખતા હતા, તેવામાં લશ્કરને પાછળ મૂકી એંશી જ સવારથી આગળ વધી માજી સુલતાન શહાબુદ્દીન ગોરીનો ગુલામ રાજધાની નવદ્વીપમાં એકાએક દાખલ થયો. વસતીમાં કોઈને પણ ન છેડતાં તેણે પાંશરો રાજમહેલનો રસ્તો લીધો. લોક સમજ્યા, કે આ કોઈ ઘોડાનો સોદાગર છે તે દરબારમાં ઘોડા વેચવા જાય છે. જેવો સિલજી દરબારગઢે પ્હોચ્યો, તેવો જ તેણે જોસમેર હુમલો કર્યો; અને જે સામા થયા તેમને દમસ્કની તીક્ષ્ણી તરવારે કાપી

૨૧ અબુલફઝલ માધવસેનનો રાજ્યકાળ દસ અને કૈશવસેનનો પંદર વરસ આપે છે, તે મેં સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ એ બે રાજકુમાર લક્ષ્મણસેન પક્ષી ગાદીએ આવ્યાનું આદેશ—અકબરીમાં લખ્યું છે તે માન્ય નથી. Madanpada Plate માં વિશ્વરૂપસેન પોતાને લક્ષ્મણસેનનો ઉત્તરાધિકારી કહે છે. એથી માધવસેન તથા કૈશવસેનને પિતાના પૂર્વે ગત થયા મેં કહ્યા છે; અને એમનો રાજ્ય-કાળ પિતાના રાજ્યકાળમાં સમાવ્યો છે. બલ્તિયાર સિલજીના ઉપદ્રવ

નાંહ્યા. એ અવસરે રાજા ભોજનશાળામાં જમવા બેઠો હતો, તે માળા ઉપરથી ઊઠી પાછલે વારણેથી રવાને થઈ ગયો. ઇસ્લામી ફોજ આવી પહોંચી, તેણે હાંટ ચલાવી આગ લગાડી નવદ્વીપનો ત્રાસ કર્યો. પછી શિલજી સરદાર લક્ષ્મણસેને વસાવેલી લક્ષ્મણાવતીએ ગયો. આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરી ત્યાં તેણે ધાણું નાંહ્યું. નવદ્વીપની હાંટનો મોટો ભાગ તેણે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી મેટ મોકલ્યો. પોતાના માલિકના ગુલામને સુલતાને મહેરબાનીમાં લક્ષ્મણાવતીનો જાગીરનો પટો કરી આપ્યો; ઇ.સ. ૧૧૯૯^{૨૨}.

આ તરફ નિરુપાય સ્થિતિમાં ચાલી નીકળેલો એંશી વરસનો સેન રાજા સહીસલામત પૂર્વબંગાળમાં પહોંચી ગયો. શિલજીના હાલથી પશ્ચિમ બંગાળ સ્થાયી, તે જતાં બીજો બધો દેશ તો લક્ષ્મણસેનના સ્વામિત્વમાં જ હતો. વેરદ વિભાગના વિક્રમપુરમાં રાજધાની ઠરાવી ધર્મમૂર્તિ સેન રાજાએ સાત વરસ શાંતિથી રાજ્ય કર્યું^{૨૩}. પિતા અને પિતામહની આયુ-પહેલાં તે મેં કલ્પ્યો છે.

૨૨ વસ્તિયાર શિલજીના ઉપદ્રવની હકીકત મા.પ્રા.રા. ૧ । ના આધારે આપી છે. ૨૩ અબુલફઝલે લક્ષ્મણસેનનો રાજ્યકાળ સાત વરસનો આપ્યો છે, તે હું વિક્રમપુરની ગાદીનો સમજૂં છું. આફને-અકબરીમાં નવદ્વીપની ગાદીનો રાજ્યકાળ ગણતરીમાં લેવો જ રહી ગયો છે. યથી ઝલ્હૂં તબકાતે—નાસિરીમાં વિક્રમપુરની ગાદીનાં સાત વરસ લેવામાં લેવાયાં નથી; અને રાજગાદી મઠતા પહેલાનાં ઓગણસાઠ વરસ નવદ્વીપની ગાદીનાં એકવીસ વરસનાં સ્વોદાં ઝમેરાયાં છે. લક્ષ્મણસેનસંવતની ષટનામાં પણ આવી જ

મર્યાદાએ ઇ.સ. ૧૨૦૬ માં કુમાર વિશ્વરૂપસેનને રાજ્ય સોંપી એ સ્વર્ગવાસી થયો^{૨૪}. એનો પ્રતિપક્ષી અધર્મની જાગીર છ વરસ ભોગવી ઇ.સ. ૧૨૦૫ માં કામરૂપ ઉપરની સવારીમાં માર સ્વાઈ પાછો વળતાં એના જ અમીર અલીમર્દાનના હાથે વગરમોતે મુઓ.

લક્ષ્મણસેન બહુ બહાદુર અને હિંમતવાન રાજા હતો. એનાં પરાક્રમની નોંધ અનેક તામ્રપત્રોમાં જલ્લવાઈ રહી છે. વલ્લિયાર ચિલજીએ નવદ્વીપ છલ્લથી લીધું તે ભલે: એનાથી વિક્રમપુર ઉપર સવારી લેઈ જવાઈ નહિ. પિતાની આજ્ઞા પાઠી લક્ષ્મણસેને અધૂરો અદ્ભુતસાગર પૂરો કરાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ તમના વારાના પંડિત અને કવિઓને પોષ્યા. વલ્લાલસેનને હાથે ઉત્તમ કેઠવળી પામેલા રાજાએ રાજકુમારોને પણ ઝંચા પ્રકારની કેઠવળી આપી. લક્ષ્મણસેન કવિ હતો તેવો જ કેશવસેન પણ કવિ હતો. સદુક્તિકર્ણમૃતના દેવ-પ્રવાહની પાંસઠમી વીંચીનો વીંજો શ્લોક વાંચી લક્ષ્મીસ્વયંવર ઉપર

વિવિધતા છે. એ વિવિધતા વિક્રમપુરની ગાદીનો સાત વરસનો ગાઠો ગણતરીમાં લેવાથી અને મૂકી દેવાથી ઉપજ થઈ છે, એમ મારું માનવું છે. અકબરનામાના લક્ષ્મણસેનસંવતમાં એ ગાઠો ગણતરીમાં લેવાઈ ગયલો છે. તિરહૂતના રાજા શિવસિંહના દાનપત્રના સેનસંવતમાં એ પડતો મૂકાયલો જણાય છે. મિથિલાનાં પંચાંગમાં મૂલથી એ દુપટ પડતો મૂકાયલો છે.

૨૪ વિશ્વરૂપસેન સંજ્ઞાને બદલે ટૂંકી વિશ્વસેન સંજ્ઞા પણ વપસંતી હશે. એ ટૂંકી સંજ્ઞાનો પર્યાય સદાસેન પણ પ્રચારમાં હશે. આ માન્યતાથી આફને—અકબરીના સદાસેનને ટૂંક વિશ્વ-

રાજકુમારે સંસ્કૃતકાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન નીકળે છે. સેન રાજાના પ્રીતિપાત્ર મહાસામંત બટુદાસના પુત્ર મહામંડલેશ્વર શ્રીધરદાસે ઇ.સ. ૧૨૦૫ માં સદુક્તિકર્ણામૃત રચ્યું છે તેમાં રાજાનાં, રાજકુમારનાં અને રાજકવિઓનાં અનેક સુભાષિત મળી આવે છે. એવા શૂરવીર, ચારિત્રવાન, પ્રતિભાશાળી, રસિક રાજાનો શક ચાલ્યો, તે યોગ્ય જ થયું.

સેન રાજાઓનાં પંચરત્ન.

જંગલીપણાની રીતે ઝનૂનમાં નવદ્વીપનો નાશ કરી બાલ્તિયાર સ્થિલજીએ અને થાનેશ્વરનો નાશ કરી મહંમદ ગિઝનવીએ રાજમહેલ અને દેવસ્થાનની સાથે ઇતિહાસનાં અમૂલ્ય સાધનનો પણ નાશ કર્યો છે. અનેક કીર્તિસ્તંભો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. શિલ્પ કલા અને સંસ્કૃતિનાં અભિજ્ઞાન લુપ્ત થયાં છે. ગિઝનવીએ કરેલા કેરમાંથી વચ્ચું છે એકલું મહારાજા હર્ષની રાજધાનીનું નામ; અને સ્થિલજીએ વર્તાવેલા વિનાશમાંથી ઊઠ્યો છે એકલો લક્ષ્મણસેનના સમામંડપના શિરોલેખનો શ્લોક^{૨૫}. એમાં નવદ્વીપની રાજસભાનાં પાંચ રત્ન ગણાવ્યાં છે:—ગોવર્ધન, શરણ, જયદેવ, ઉમાપતિ અને કવિરાજ. આચાર્ય ગોવર્ધન અને મદ્ર શરણ

રૂપેસેન જ સમજૂં છું.

૨૫ જુઓ આર્યાસપ્તશતીના આરંભે સદગત પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે આપેલી ટિપ્પણી:—‘ગોવર્ધનશ્ચ શરણો જયદેવ ઉમાપતિઃ । કવિ-રાજશ્ચ રત્નાનિ સમિતૌ લક્ષ્મણસ્ય ચ ॥’ इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेन-सभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् ।.

વિશે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. આર્યાસપ્તશતીમાં ધ્વનિ આદિ કાવ્યના પદાર્થ શાસ્ત્રીય રીતે નિર્દર્શિત કર્યા છે, તેને ઢીધે ગોવર્ધનને સેન રાજા તરફથી આચાર્યની માનવંત પદવી મળી લાગે છે. સદુક્તિકર્ણમૃતના પહેલા પ્રવાહની ચોત્રીસમી વીંચીના પાંચમા શ્લોક નીચે ‘આર્યા-વિલાસસ્ય’ એવી મુદ્રા છે; એ ઉપનામથી કદાચ આચાર્ય ગોવર્ધન જ અભિપ્રેત હોય. શરણ મટે શ્રીકૃષ્ણને નાયક કલ્પી કોઈ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું હતું, એવી પ્રતીતિ એ જ સુમાધિતસંગ્રહના પહેલા પ્રવાહની એકસઠમી વીંચીના ત્રીજા શ્લોકથી ઉપજે છે. આ બે કવિ સાથે બાકીના ત્રણ પણ વલ્લાલસેનની સભા શોભાવતા હતા, એમ પ્રસ્તુત શ્લોકને અંતે આવેલો સમુચ્ચયવાચક ચ અવ્યય સૂચવે છે. ‘સમિતૌ લક્ષ્મણસ્ય ચ’ એ શબ્દો કહી આપે છે કે એ કવિઓ વલ્લાલની તેમ જ લક્ષ્મણની સભાનાં પંચરત્ન હતાં; અર્થાત્ પાંચે કવિને બંને સેન રાજાનો આશ્રય હતો. સભામંડપના શ્લોકમાનો કવિરાજ; તે ગીતગોવિંદના આરંભે આપેલા ક્ષેપક સુમાધિતમાં ધોયી કવિ-ક્ષમાપતિ: કહ્યો છે તે જ સમજવાનો છે. ધોયી કે ધોઈ તેનું વિશેષ-નામ હતું અને કવિક્ષમાપતિ એટલે કવિરાજ ઉપનામ હતું. આ તેને પવનદૂત^{૨૬} કાવ્ય લઘુવાથી લક્ષ્મણસેન તરફથી મળ્યું હશે. તેમાં દિગ્વિજયે નિકળેલા એ સેન રાજાને જોઈ મોહિત થયેલી મલયા-ચલ્લની મંધર્વકન્યા કુંવલયવતીએ પવન દ્વારા કહેવેલો સંદેશો સમાવ્યો છે. એ શતશ્લોકીના ઉત્તર ભાગમાં સુહ્રુ અને ગૌડનું વર્ણન છે, તે બહુ

રમણીય છે^{૨૭}. ભૌગોલિક સ્થલનોની ઉપેક્ષા કરિયે, તો પવનદૂત મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની નહિજેવી ઢાયા લઈ રચાયદં વૈદર્ભી રીતિનું સુંદર કાવ્ય છે. ગાંદીએ બેઠા પંઢી રાજા વિજયયાત્રાએ નીકળ્યાનો આચાર કરે છે તે સંપ્રદાય ઉપર માર મૂકિયે, તો એ પ્રાસંગિક કાવ્ય ઇ.સ. ૧૧૭૮ માં રચાયું હશે એમ કહી શકાય. પંચરત્નમાંના ઉમાપતિને અને ગીતગોવિન્દમાંના ક્ષેપક સુભાષિતના ઉમાપતિધરને હું અભિન માનું છું. પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં ઉમાપતિધરને લક્ષ્મણસેનનો અમાલ્ય કહ્યો છે^{૨૮}. પિતાના વારાના રાજપંડિત^{૨૯} હલ્યાયુધને જેણે પોતાનો મંત્રી અને ધર્માધિકારી બનાવ્યો^{૩૦}, તે લક્ષ્મણસેને તેમના વારાના રાજકવિ ઉમાપતિધરને અમાલ્ય નીમ્યો હોય એ સંભાવ્ય છે. ગીતગોવિન્દ ઉપરની બાલબોધિની, સંજીવનની, રસમંજરી આદિ ટીકા એ સંભાવનાનું સમર્થન કરે છે. ભાગવતની ભાવાર્થદીપિકા ઉપરની વૈષ્ણવતોષિણી ટીકા તેથી આગળ વધી એને જયદેવનો મિત્ર પણ કહે છે^{૩૧}. સદુક્તિકર્ણમૃતમાં શ્રીધરદાસે ઉમાપતિધરના પુષ્કલ શ્લોક લીધા છે. એના પહેલા પ્રવાહની ઊઠ્ઠી

તે ધોયીના પવનદૂતથી મિત્ર.

૨૭ આ સાર વંગીય સાહિત્યપરિષત્પત્રિકામાં હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આપેલા ‘ધોયી કવીર પવનદૂત’ એ મથાળાવાળા લેક્ષમાંથી લીધો છે.

૨૮ જુઓ લક્ષ્મણસેનોમપતિધરયોઃ પ્રબન્ધઃ । ૨૯ બ્રાહ્મણસર્વસ્વ આદિ અનેક ગ્રંથનો કર્તા. ૩૦ જુઓ મા.પ્રા.રા. ૧૧૧૫. ૨૧૧૧.

૩૧ જુઓ મા.પ્રા.રા. ૧૧૧૫. ૨૧૭૧.

वीचीनो चोथो श्लोक विचारतां प्रस्तुत कविए शिवपार्वतीने नायक-
नायिका कल्पी कोइ काव्य रच्युं होय एवूं अनुमान बंधाय छे^{३२}.
उमापति किंवा उमापतिधरनी कवितामां अलंकारनी धमक आगळ
पडती छे. जयदेवनां सुभाषित पण सदुक्तिकर्णामृतनी भरती करे छे.
एनो जन्म भोजदेव अने वामादेवीथी थयो हतो. कवि बहु कोमळ
अने प्रेमाळ मननो हतो. एने पद्मावती नामे सुशील पत्नी हती,
तेने ए अत्यंत च्हातो हतो. कविनो प्रेम पराशर आदि बंधु
प्रत्ये पण व्हेतो हतो; तेओ एने बहु प्रिय हता^{३३}. दृढ विष्णुभक्त
छतां शंकरनी स्तुतिना श्लोक पण एना रचेल मळी आवे छे^{३४}.
एना हृदयनी विशाळता आंकवी होय, तो बुद्ध भगवाननी प्रशंसा
जिज्ञासुए ध्यानमां लेवी^{३५}.

राजसभानां आ पंचरत्ननी प्रत्येकनी खुबी नोंखी हती^{३६}.
उमापतिधरनी वाणीमां अनेरी प्रौढि हती. शरण भङ्गनी कविता

३२ प्रद्युम्नेश्वरनी प्रशस्तिनो कर्ता उमापतिधर पंचरत्नमांनो
उमापतिधरथी भिन्न के अभिन्न, तेनो निर्णय करवानां पूरां साधन नथी.
सदुक्ति. १। ११, ७३। ३, १। नो कर्ता उमापति तो भिन्न
जणाय छे. ३३ जुओ गीतगोविन्दनां उपोद्घात अने समा-
प्ति. ३४ जुओ सदुक्ति. १। ४४। ४। ३५ जुओ गीत-
गोविन्दनी दशावतारस्तुतिनी अष्टपदी. ३६ जुओ गीतगोविन्द-
मांनूं क्षेपक सुभाषित ' वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां
जानीत जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतौ । शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेय-

વીજલીના ચમકારા જવી ચકિત કરનારી હતી. ગોવર્ધન એક એક આર્યામાં શૃંગારનું સર્વસ્વ સમાવી સૌનાં ચિત્ત હરી લેતો હતો. ધોયી તેની વિદ્વત્તાને ટીધે શ્રુતધર ઉપનામથી ઓઢાવાતો હતો. જયદેવ સાહિત્ય અને સંગીતના સ્પૃહણીય યોગમાં ઝઢકતી પ્રબંધમાધુરીને માટે વચ્ચળાતો હતો. વિશ્વમાં ઉમાપતિધરની પ્રૌદિ, શરણની ગહનતા, ગોવર્ધનની રસચ્છટા અને ધોયીની વિદ્વત્તા ગીતગોવિંદમાં મઢી એકરસ થાય છે. તેથી જ મર્મજ્ઞ સેન રાજાએ જયદેવને પંડિતકવિ અને કવિ-રાજરાજ વિરુદ્ધ આપ્યાં હતાં^{૩૭}. આર્યાસતશતી કે પવનદૂત જય-દેવની અષ્ટપદીની તોલે આવે નહિ^{૩૮}.

વચનૈરાચાર્યગોવર્ધનસ્પર્ધી કોઽપિ ન વિશ્રુતઃ શ્રુતધરો ધોયી કવિસ્માપતિ ॥ ' કોઈએ આ શ્લોક સ્વાસ જયદેવની પ્રશંસાનો માની ગીતગોવિંદમાં ઘુસાડી દીધો છે. સ્વરૂં જોતા એમાં પંચરત્નની વિશિષ્ટતા જ નિરૂપિત છે.

૩૭ જુઓ ગીતગોવિંદ ૧૧૧, ૧૨ ૧૨૧, ૨૬૧. ૩૮

આ લેખમાં રામપાલ, નાન્યદેવ, વીર અને વર્ધન વિશેનું, લક્ષ્મણસેન-સંવતની સ્થાપના વિશેનું, તેની વિવિધ ગણનાના સમાધાન વિશેનું, અદ્ભુતસાગરની શેષપૂર્તિ વિશેનું, સેન રાજાઓનાં વિશેષલક્ષણ વિશેનું, રાજકુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનના રાજ્યકારભાર વિશેનું, વિશ્વરૂપસેન અને સદાસેનની એકતા વિશેનું, કેશવસેનની કવિ તરીકેની ગણના વિશેનું, અને પંચરત્ન તથા તેમની કૃતિ વિશેનું સમસ્ત કથન મારૂં પોતાનું છે. આધાર નથી ટાંચ્યા તે તે બધી બાબતનો જવાબદાર જાતે જ છું.

अनेक जयदेव.

संस्कृत साहित्यना इतिहासना अनेक जयदेवोमां सेन राजाओनी सभाना जयदेवनो विवेक करवो सहेल छे. अष्टपदीकार ^{३८}छन्दःशास्त्रवृत्तिना लखनारथी भिन्न छे. हेमाचार्य स्वोपज्ञ ^{४०}छन्दोनुशासनमां अने नमिसाधु रुद्रटना काव्यालंकारनी ^{४१}टीकामां आ छांदस जयदेवनो उल्लेख करे छे. ए उपरती समजाय छे, के छन्दोवृत्तिकार अष्टपदीकारनी पूर्वे थयो हतो. गीतगोविन्दनो कर्ता चन्द्रालोकना कर्तार्थी पण भिन्न पडे छे. कौडिन्य गोत्रनो आ विद्वान महादेव अने सुमित्रानो पुत्र थाय. ते अलंकारप्रस्थाननो अनुयायी हतो; तेथी ध्वनिप्रस्थानने अनुसरनारा मम्मट आचार्यना उपहासमां लखे छे के अलंकार रहित शब्दार्थने ज जे काव्य माने छे, ते महापुरुष अग्नि उष्णता रहित ज केम नथी मानतो ^{४३} चन्द्रालोकनो जयदेव

३९ एना उपर श्रीचंद्रसूरिए टिप्पण लख्युं हतुं; जुओ जैन संशोधक, भाग १, अंक २, बृहट्टिप्पनिकी, आंक ४८१, जयदेव-छन्दःशास्त्रवृत्ते: टिप्पनकं श्रीचन्द्रसूरिकृतम्। ४० जुओ सम वृत्त प्रकरणमां अवितथ उपरनी अने विषम वृत्त प्रकरणमां ज्योति: उपरनी वृत्ति. ४१ जुओ रुद्रटना काव्या. ११।१८। उपरनी टीका. नमिसाधुनो समय एक प्रत प्रमाणे सं. ११२५, बीजी प्रमाणे सं. ११७६. ४२ जुओ प्रसन्नराघव नाटकनी प्रस्तावना. ४३ जुओ नीचेनो श्लोक:— अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलंकृती । असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती ॥

પીયૂષવર્ષ ઉપનામથી પોતાને ઓઠાવાવે છે. પ્રસન્નરાઘવની પ્રસ્તાવનામાં તે ચૌર કવિન ઇટલે કાશ્મીરી વિલ્હણને સ્મરે છે અને ન્યાયની કુશ-
લ્તાનો ગર્વ કરે છે. એ ન્યાયશાસ્ત્રપારંગત હતો, તે પદ્યધરી આદિ
ન્યાયના પ્રંથથી અને ઉત્કલ દેશના રાજાની સમાના નૈયાયિકો ઉપર
મોકલેલ વાદના ^{૪૪}કહેણથી સિદ્ધ થાય છે. ચન્દ્રાલોકકાર અષ્ટપંદી-
કારથી અર્વાચીન છે. રતિમંજરીનો કર્તા જયદેવ છેક આધુનિક છે ^{૪૫}.

સતી પદ્માવતીની આલ્યાયિકા.

જયદેવનું હૃદય ભક્તિમય અને જીવન પ્રેમમય હતું. તે શૃંગારી કવિ
તેની ^{૪૬}પત્ની પદ્માવતીને ગૃહદેવી કરીને પૂજતો. તેના જેવી પતિવ્રતાના
હસ્તમેઢાપથી તે પોતાને કૃતાર્થ સમજતો. તે સાધ્વી સ્ત્રીની આરાધના—તે
જ તેના રસમસ્ત મનનો મહોત્સવ હતો. તેની પરિચર્યામાં તે સદા
તત્પર રહેતો. ‘પण्डितकवि’ ‘कविराज’ આદિ મોટાં ઉપનામોથી તે જેટલો
સંતુષ્ટ હતો, તેટલો જ અથવા તેથી અધિક સાદા ‘પદ્માવતીરણ’ નામથી
અંતરમાં પ્રસન્ન રહેતો. સતી પદ્માવતી પણ જયદેવસ્વામીને અનન્ય પ્રેમથી

૪૪ જુઓ અલંકારશેસ્વર.

૪૫ શૃંગારમાધવીચમ્પૂનો

કર્તા કૃષ્ણદાસજયદેવ અને ગણાષ્ટપદીનો ધીરજયદેવ, એ નામથી જ
જુદા પડે છે. રામાષ્ટપદીનો કર્તા અસંસ્કૃત પ્રયોગથી અને સ્વડબચડી
પદ્યરચનાથી નોંસો ઓઠાવાઈ આવે છે. એ સૌ જ્ઞાણ જાણીતા નથી.
તેથી તેમના વિશે સ્વાસ ચર્ચા કરી નથી.

૪૬ પદ્માવતી સિવાય

જયદેવને એક રોહિણી નામે પત્ની હતી, એમ વિજયચંદ્ર મજુમંદાર
લખે છે; અને તેની સાચીતીમાં સાતમા પ્રબંધને છેડે મૂકેલો રોહિણીરમણ

ચ્હાતી. કહે છે કે તે પવિત્ર પ્રમદાણ રસિક જયદેવ સાથે એક સાધારણ પર્ણકુટીમાં ગૃહસંસાર આરંભ્યો હતો. કવિઓ ચકવાચકવીમાં જે પ્રીતિ કલ્પનાથી વર્ણવે છે, તે પ્રીતિ આ રસિક દંપતીમાં સહજે સંપૂર્ણ પરિપાક પામી હતી. પતિને પ્રાણ સમજનારી પતિવ્રતા અનુમરણના કાલકેપને સ્વરા અનુરાગની અવજ્ઞા લેખતી, અને સંસારનાટકની સતી-ઓના ચિતા સ્વડકી પ્રાણ તજવાના પ્રયાસને પવિત્ર પ્રેમની વિડંબના માનતી. તેની પરીક્ષા જોવા એક વસ્તે પ્રિયતમના અકાલમૃત્યુની સ્વોટી સ્વર તેને કહેવામાં આવી. તે સાંભળી સહગમનની અર્ધીરી સાધ્વી તત્કાલ શ્વ થઈ ધરણી ઢઢી. તેને શુદ્ધિમાં લાવવા અનેક ઉપાય કરવામાં આવ્યા, તથાપિ પાષાણ વત જડ બનેલા દેહે પાસૂં મરડ્યું નહિ. સહજ ઉપહાસ કરતાં આવો દારુણ વિનાશ નીપજ્યો, તેથી સૌ સ્વશિયાણાં પડી ગયાં. એવે અકસ્માતનો અજાણ્યો જયદેવ ત્યાં આવી હોચ્યો. સતીની શ્વસ્થિતિ અવલોકી પરમ ભક્ત કવિણ વીણા હાથમાં લઈ ભક્તિભરિત હૃદયે 'શ્રિતકમલ્લકુચમણ્ડલ' આદિ સંબોધનથી શરૂ થતો પ્રવંધ ગાયો. અનેક ભાવથી ઊમરાતી તે સંકીર્ણ સ્તુતિ સાંભળી

બોલ ટાંકે છે. આને તે મૂલ કહેવી, કે બલ્લત્કાર કહેવો, કે શૂં કહેવું, તેની સમજણ પડતી નથી. જયદેવ કેંદુબિલ્વ ગામમાં જનમ્યો હતો, માટે તે પોતાને કેંદુબિલ્વ રૂપી સમુદ્રથી પ્રગટેલા ચંદ્ર તરીકે વર્ણવે છે. અહીં જયદેવની રોહિણી નામે બીજી પત્ની હોવાની વાત જ નથી. પદ્માવતીરમણ શબ્દને ધોરણે બાબુજીણ રોહિણીરમણનો મિથ્યા અર્થ કલ્પ્યો જણાય છે.

મક્તવત્સલ ભગવાન તેની વ્હારે ચઢ્યા, અને મરણની અનંત નિદ્રાનો અમેઘ મૂર્છાપટ મેદી મહાપ્રસ્થાનને પંથે પડવા તત્પર બનેલા સતીના આત્માને પ્રેમી પતિનો પરિચિત મધુર સ્વર (હોવાડ્યો); જેથી અષ્ટપદીનાં આઠ પદ પૂરાં થંતાં પવિત્ર પદ્માવતી, જેમ કોઈ યોગનિદ્રામાંથી જાગે, તેમ તત્કાલ આઠસ મરડી બેઠી થઈ. તેના વિસ્મયકારક પુનરુજ્જીવ-નથી સર્વત્ર આનંદ વરતી રહ્યો. તે જ ક્ષણે તે મક્તકવિ રસબસ હૃદયે તે અદ્ભુત મંગલ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખતું નવમું પદ રચી વલણ વાઢી દીધું, જેને લીધે તે પ્રબંધ નવપદીરૂપે જોવામાં આવે છે.^{૪૭}

આદિમક્તકવિ.

મુનિવર વાલ્મીકિ આદિકવિનું માન ભોગવે છે, તેવી રીતે આદિ-મક્તકવિની પદવી જયદેવની છે. તે પરમ ભાગવત કવિની વાણીમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રતિ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પદે પદે પ્રકાશે છે. ચતુર્ધા કે પંચધા વિમક્ત ભક્તિરસની પરમ કોટિ જે માધુર્યભક્તિ, તેમાં વૈષ્ણવ કવિ જયદેવ નિરંતર નિમગ્ન રહે છે. આથી જ આપણા નાગર મક્ત-કવિ નરસિંહ મહેતા એને ‘સુરતસંગ્રામ’માં રસમગ્ન વિશિષ્ણ લગાડે છે.

જયદેવનું દશાવતારનિરૂપણ વૈષ્ણવ માર્ગને અનુસરતું છે. ગીત-ગોવિંદમાં આઠમો અવતાર વલ્લભદ્રનો માન્યો છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને તે પૂર્ણાવતારી ગ્રીહ્યે છે. ગીતગોવિંદનું વસ્તુ જોકે ભાગવતમાંથી નથી લીધું, તોપણ તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને રુચતું છે. વઢી કથાશરીર સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે રચેલા પ્રબંધમાં ગોઠવ્યું છે, તેથી મજનકીર્તનને વિશેષ અનુકૂલ બન્યું છે.

૪૭ મતૃહરિનિર્વેદનમાં પણ આવી આશ્વાયિકા ગૂંથી છે.

મક્તિનો મહિમા વધારનારી, પરંપરાએ ઉપચય પામેલી, ચમત્કારથી મરપૂર દંતકથાઓ એકઠી કરી ગોપાલ મહે સં. ૧૫૮૦ ના શ્રાવણ સૂદિ ૯ ને સોમવારે આ આદિભક્તનું જીવનચરિત્ર સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે, તેનું નામ ગીતગોવિંદદીપિકા છે. એમાં એકસો અગિયાર શ્લોકથી જયદેવના જીવનના અનેક ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે^{૪૮}. ત્યારપછી અંબેરના અગ્રદાસના શિષ્ય નામાજીએ સં. ૧૬૫૦ ના અરસામાં ભક્તમાલ રચી કહેવાય છે, તેનો વિસ્તાર સં. ૧૭૬૯ માં પ્રિયાદાસજીએ કર્યો છે^{૪૯}. એમાં પણ જયદેવને ભક્તમંડળીમાં માન મેરેલું સ્થાન મળ્યું છે. એ વિસ્તારેલી હિંદી ભક્તમાલને આધારે ચંદ્રદત્ત મૈથિલે ભગવદ્ભક્તિમાહાત્મ્ય સંસ્કૃતમાં જોડ્યું છે^{૫૦}, તેના સર્ગ ૩૯-૪૧ માં તેણે જયદેવનું ચરિત્ર સમાવ્યું છે. ઉપરાંત બંગાળીમાં વનમાળીદાસકૃત જયદેવચરિત્ર છે^{૫૧}, અને ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કવિ પ્રેમાનંદે પણ જયદેવાલ્યાન^{૫૨} રચ્યું કહેવાય છે.

આ રસમગ્ન કવિના કાવ્યનો રસ સૌને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે; તે હરિભક્તના હૃદયનો ભક્તિભાવ મનન કરવા યોગ્ય છે; અને તે પવિત્ર

૪૮ એની લિખિત પ્રત સદ્રત પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી પાસેથી મને જોવા મળી હતી. ૪૯ હિંદી ભક્તમાલ છપાઈ છે અને તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર પણ થયું છે. ૫૦ આ સંસ્કૃત ભક્તમાલ પણ મુંબઈમાં છપાઈ છે. ૫૧ વંગીય સાહિત્યપરિષદે આ કાવ્ય સંશોધન પૂર્વક છપાવ્યું છે. ૫૨ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાથી જાણીતા સદ્રત નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રીએ મને આ સ્વર આપી હતી—

દંપતી જયદેવ અને પદ્માવતીનો દાંપત્યપ્રેમ, અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. પંડિતકવિના હૃદયનું પ્રતિહૃદય ગીતગોવિંદ છે; જેમાં તેના નિર્મલ પ્રેમનું, તેના ઉજ્જ્વલ ભક્તિભાવનું અને તેના રમણીય રસોહાસનું સ્વરૂપ સમાયું છે.

આદિભક્તિકાવ્ય.

ગીતગોવિંદ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ‘કેવલ રસ શૃંગાર’ ની લીલા ગાનારું આદિભક્તિકાવ્ય છે. શૃંગાર રસ તરુણ જનને સ્વાભાવિક રીતે પ્રિય છે; ભક્તિશૃંગાર પ્રગમ્ભને પણ આદરણીય છે; અને ભગવદ્ભક્તિનાં કીર્તન મુગ્ધ જનનાં પણ મન હરે છે. શૃંગારનો ઉત્કર્ષ ભક્તિથી છે; અને ભક્તિની માધુરીનું પોષણ સંગીતથી છે.

કવિની કવિત્વશક્તિની કસોટી રસનિષ્પત્તિમાં છે. વિવિધ ભાવના ઉદય સંધિ શાશ્વત્ય આદિ યોગ વડે સ્થાયીભાવના પર્ણિકારમાં તેની સંસ્કારી પ્રતિભાની પરીક્ષા છે; શાથી જે રસ એ કાવ્યનું જીવન છે અને એ રસને મુસ્થિર કરનાર તે ભાવની ભાવના છે. જયદેવના કવિત્વની પ્રતીતિ ગીતગોવિંદના રસોહાસથી થાય છે. સ્થાયી રતિની સંપૂર્ણ જમાવટ સારું તે અલૈકિક રૂપલાવણ્યનાં પાત્રને આલંબન તરીકે પસંદ કરે છે; વસંતની અદ્ભુત ઉદીપનસામગ્રી વડે નાયિકાની રતિના અંકુરને ફલ્લિત બનાવે છે; અને મદનમહોત્સવના ઉન્માદક દૃશ્ય દ્વારા નાયકની સ્પૃહણીય સૌભાગ્યસમૃદ્ધિના દર્શનથી અને તેની આત્યંતિક પ્રીતિના રસિક અનુભવથી રતિની ભરતીને ઊભરાવે છે. રસિકશિરોમણિ નાયક પણ એવી રસમીની નાયિકાને અર્થ પ્રેમાતુર બને છે. એ રીતે

परस्पर समागमनां अधीगं नायकनायिकानो मेढाप करववा कवि सखी
द्वारा संकेत ठरावे छे. वृद्धिगत रति हवे फलोन्मुख जणाय छे. ते
समये संभोगशृंगारना उत्कर्षने अर्थ रसमर्मज्ञ कवि बहुवल्लभ नायकना
दाक्षिण्यमांथी सहजे प्रगटतो समयभंगनो प्रसंग आणे छे, तथी असू-
यानी काळी वादळीनी छाया पडतां रतिनो निर्मळ गंगाप्रवाह कलुषित
वनी मानविप्रलभना जमुनाजळरूपे वहे छे. ए असूयानो घोरंभो कवि
सामादि प्रयोगे दूर करे छे. पछी विरहातुर नायकनायिकानो समागम
कगवी स्थायी रतिने मस्त संभोगशृंगाररूपे बहेकावी पात्रने रसना साम-
ग्मां झीलतां मूकी पडवो पाडी दे छे.

रसना समुल्लासने अर्थ जयदेवे जे मार्ग लीधो छे, ते काव्यमृ-
ष्टिमां नूतन अने चमत्कारी छे. संस्कृत आलंकारिकोना संकेत प्रमाणे
गीतगोविन्द श्रव्य काव्य छे, तेम छतां तेमां रसनो साक्षात्कार दस्य
काव्यनी रीति छे. भारवि के भावनी पेठे प्रभात, सायंकाल, रात्रि,
चंद्रोदय, गोपीप्रस्थान, वसंतोत्सव, वनविहार, जलविहार आदि प्रसंग
ऊपजावी विषयांतरथी सर्गना सर्ग भरी नांखी कवि रसप्रवाह द्वावरो
करतो नथी; प्रतिनायिका साथे नायकना समागमना प्रत्यक्ष निरूपणथी
वैरस्य नथी ऊपजावतो; अथवा तो मधुपान, प्रसाधन, आदि गौण विषयने
अघटित प्राधान्य आपी ग्लानि नथी प्रगटावतो; परंतु भरतनाट्यशास्त्रना
नियमने अनुसरी संक्षेप्य वस्तुनो संक्षेप. सूच्य वस्तून् सूचन अने
त्याज्य वस्तुनो त्याग करी रसमय ज वस्तु आगळ धरे छे. बळी संबि-
ज्ञान पण पंच संधिनो क्रम साचवी रच्यूं जणाय छे जे विधि सरस्व-

તીર્થાભરણના કર્તાને અભિમત છે^{૫૩}. પાત્રનો પ્રવેશ અને નિર્ગમ તે પળ નાટકની રીતે થાય છે^{૫૪}. સર્ગની સમાપ્તિ અંકની સમાપ્તિની પેઠે સ્થલાંતર કે પાત્રાંતર દર્શાવવાને અર્થે જોવામાં આવે છે. એક સર્ગમાંથી બીજા સર્ગમાં વલ્લૂં કોઈ વચ્ચે અંકાવતારનું ને કોઈ વચ્ચે અંકાસ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. વસ્તુનું નિરૂપણ દૃશ્ય કાવ્યની પદ્ધતિથી બહુધા પાત્રમુખે કર્યું છે. આથી કરીને, પાત્રો પોતે જ જાણે ગીતગોવિંદને આપણા અગલ નાટકરૂપે ભજવી જતાં હોય, એવો ભાસ આપણને થાય છે. ગ્રીક નાટકની સંગીતિ (chorus) ની પેઠે વચ્ચે વચ્ચે ઉક્તિના અંકોડા જોડવા કવિ એકાદ શ્લોક લલકારે છે. કવિના એ અવતરણ-શ્લોક આ શ્રવ્યનાટકની પૂલિકા છે.

આમ છતાં એ ગીતગોવિંદ આપણને આનંદ આપે છે, તે તેની શ્રવ્ય રચનાને લીધે છે. શ્રવ્ય રૂપમાં જ તેનું કર્પૂરમંજરીથી પળ સ્વ-લ્પતર વસ્તુ પ્રતિભાવેલે વિસ્તાર પામતું ચમત્કારી બને છે; તેનું ઉત્તર-રામચરિતથી પળ મંદતર કાર્ય રસપ્રવાહે વેગવાન બનતું આહાદ ઉપજાવે છે; અને તેની મહાનાટકથી પળ દીર્ઘતર ઉક્તિઓ હૃદયરાગે હૃદયહારી થતી તદ્રૂપ કરી દે છે.

૫૩ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સર્ગ ૧-૨ માં મુખ, સર્ગ ૩ માં પ્રતિમુખ, સર્ગ ૪-૬ માં ગર્ભ, સર્ગ ૭-૧૦ માં અવમર્શ કે વિમર્શ અને સર્ગ ૧૧-૧૨ માં નિર્વહણ કે ઉપસંહાર સંધિ છે. ૫૪ ત્રીજા સર્ગનો શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ બીજા સર્ગની સમાપ્તિએ સૂચવી મૂક્યો છે; તેવી જ રીતે દશમા સર્ગનો નવમા સર્ગથી સૂચવ્યો છે. રાધા અને કૃષ્ણની તે તે સહચારીનો નિર્ગમ તો સર્ગની સમાપ્તિથી જ પ્રસંગે પ્રસંગે દર્શાવ્યો છે.

प्राचीन आलंकारिको अलंकारने साहित्यमां सर्वापरि पद आपे छे. तेमनां मतने मान आपनारा जयदेव कविए गीतगोविन्दने अलंकारथी शणगारवामां कचाश राखी नथी. अनुप्रास अने यमकनो रणकार तो वीणाना तंतुना अनुरणनना संस्कारनी पेठे आ श्रव्य काव्य वांची कोरे मूक्या पखी पण कानमां रम्या करे छे. अनेक अर्थालंकारनो चमत्कार पण तेवो ज स्थळे स्थळे हृदयने विस्मय पमांडे छे. कविने अलंकारनो मोह अतिशय होय एम जणाय छे; साथी जे कोइ कोइ स्थळे अलंकार अलंकारनी खातर ज वापरेला दृष्टिए पडे छे. तोपण एकंदरे जयदेवनी आलंकारिक वाणी उद्वेग न उपजावतां आनंद आपे छे; केमके गीतगोविन्दमां शिशुपालवध के हरविजय जेवो एकाक्षर, लोमप्रतिलोम, के अनेकार्थ श्लोकनो, अथवा मुरजबंध, सर्वतोभद्र, अर्धभ्रमक, के गजपदपाठनो, किंवा श्लेष, विरोधाभास, के अन्य चित्रनो त्रास छे नहि.

गीतगोविन्दनां पात्र.

काव्यनां नायकनायिका शृंगार रसना अधिष्ठाता श्रीकृष्ण भगवान अने रासेश्वरी राधा छे. श्रीकृष्ण बहुवल्लभ नायक छे; तथापि तेमनू चित्त तो राधामां ज रमे छे. भगवानने गोपीना वृंदे बींढायला जोई ते हरिघेली नायिकाना मनमां ईर्ष्यानो वास थतो नथी, परंतु भगवाननू स्तुहणीय सौभाग्य निहाळी ते अधिक प्रेमातुर बने छे. राधानी एवी अपूर्व प्रीति जोई प्रेमभक्तिने आधीन भगवान मदनमहोत्सवना अंगे पोतानाथी थयेला अपराध माटे गळगळा बने छे. पण ए ज राधा

જ્યારે સમયભંગને લીધે રીસાઈ ભગવાનની તર્જના કરે છે, ત્યારે પામર કામી જનની પેઠે ઊર્ધ્વરેતા ભગવાન કાર્પણ્ય વતાવતા નથી, તેમ જ અરસિક નિષ્ઠુર જનની પેઠે કેવલ ઉપેક્ષા કે અવગણના પણ કરતા નથી; પરંતુ રીસાયલી રસિક પ્રિયતમાને સર્વ દ્વારા ભેદાદિ ઉપાયથી પાછી પ્રણયોન્મુખ કરી પોતે પેરે પેરે તેને પ્રેમપંથે ચડાવે છે, અને દૈર્ઘ્યાનું આવરણ ટલી જતાં ઉજ્જ્વલ પ્રેમભક્તિને અનુરૂપ તેના કોડ પૂરે છે. રાધા પણ ભગવાનને હૃદયના હાર ગણે છે. તેમના સૌભાગ્યથી તે મોહિત છે. પરંતુ તે પ્રેમાતુર પ્રમદા ભગવાનથી થયેલો સમયભંગ સહી શકતી નથી; તે તેમનો તિસ્કાર કરે છે ને કાઢી મૂકે છે. તથાપિ જલ્લની માલ્યલી જલ્લથી રીસાઈ અલ્લગી થવા ઊઠ્યાઠ્યા મારી જલ્લના વિગ્હે તરફડે છે, તેમ પ્રિયતમને તરછોડી કાઢી રીસાઠ રાધા હરિના વિગ્હે વરાંસે છે. તે ઈવી નરમ બની જાય છે, કે હરિના તર્ફથી સર્વ આવી પિયુથી રીસાવા માટે તેને ઉપાલંભ આપે છે તે સૌ ઇ દીન-પણે સાંભળી રહે છે. તે વિરહવિધુર મુંદરી રીસ વીસરી જઈ હરિના અનુનયવચન મૌનમુખે સ્વીકારી સર્વના સંગમાં જાતે હરિને જઈ મળે છે.

કથાને અંગે કવિ નાયિકાનાં વિવિધ અવસ્થાંતર વર્ણવી નાયિકા-ભેદમાં કુશલતા વતાવવાની તક સંપૂર્ણ રીતે સાધે છે. સાહિત્યશાસ્ત્રમાં નાયિકાની જે આઠ અવસ્થા કહી છે, તેમાંની પ્રોપિતપતિકા વિના બીજી વધી અવસ્થાનાં મનોહર ચિત્ર ગીતગોવિંદમાં છે. ઇ ચિત્રાવલ્લીને લીધે ગીતગોવિંદ નાયિકાભેદની ઉદાહરણચંદ્રિકા સરસૂં દીસે છે.

નાયકનાયિકાના સહાય માત્ર બે અથવા ત્રણ સર્વોઓ છે. ઇ

ગોળ પાત્ર છે, માટે કવિએ તેમનાં નામ આપ્યાં નથી. બંને પક્ષની સ્ત્રીઓ ઉભયનો સમાગમ કરાવવાને સરસ્વી ઉત્કંઠિત છે. પરંતુ રાધાની સસ્ત્રી સરસ્વતી મનની દૃતી છે, તેની ઋજુતાને લીધે તે સમુત્સુક જોડાનો પળ સમાગમ કરાવવામાં નિષ્ફળ થાય છે. અર્થી ઝળઢું કૃષ્ણ ભગવાનની ચતુર સસ્ત્રી રૂઠેલી રાધાને મનાવી સામે પગલે વંજુકુંજે ઢાલી ભગવાનના ભેગી કરે છે. ઘીજો સસ્ત્રીવર્ગ જે સૂચિત છે, તે પળ જુગલ-કિશોરના સુખમાં જ સુખ માને છે. પ્રતિનાયિકા પળ એક સૂચિત પાત્ર છે. તે ગતિકલામાં કુશલ તરુણ સ્વયંદૂતી છે.

ગીતગોવિન્દનું કાર્ય અને સ્થલ.

ગીતગોવિન્દનું કાર્ય માત્ર બે દિવસનું છે, શ્રીમદ્ભાગવતની રાસ-પંચાધ્યાયીની સરસાર્ધમાં શરદ ઋતુના શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમાને ઠેકાંળે જયદેવે વસંત ઋતુના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી નવમી લીધી છે^{૫૫}. એ ફેરફાર વધુ રુચિકર છે. અનેક પુષ્પની સમૃદ્ધિને લીધે કુમુમાકરને નામે વિશ્વ્યાત વસંત શૃંગારનું સર્વોપરિ ઉદીપન છે. રતિના સ્વામી મદનનો તે મિત્ર હોઈ ઋતુરાજ પદવી પામ્યો છે. વઢી પ્રીતિ રૂપી હેમની કસોટી કૃષ્ણપક્ષના ગાઢ અંધકારમાં છે, માટે કૃષ્ણાભિસાર પ્રિયકર છે. ત્યમ વઢી શુક્લપક્ષની ચંદની વિજોગમાં વિહલ કરનારી અને સંજોગમાં સુખ

૫૫ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. 5, Part 2 માં ‘ભરતચંડની સુંદર શરદઋતુની મનોહર પૂર્ણિમા’ આ કાવ્યનો સમય લેખે છે, તે ભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીના ભાગકરને લીધે લેખતા હશે.

વધારનારી હોઈ આદરણીય છે. આર્થી રસિક કવિએ તિમિર અને ઝ્યો-
ત્નાના સંગમને લીધે રમણીય લાગતી તિથિ સ્વીકારી ઔચિત્ય ઠીક
સ્વીલવ્યું છે.

કાર્યનો પ્રસર વર્ણવતાં કવિ કાઠની ગતિ જે સૂચક રીતે દર્શાવે
છે, તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. તેના અનેક પ્રસંગમાંથી એક જ પ્રસંગ
હું અહીં દૃષ્ટાંતરૂપે ઉતારું છું. કૃષ્ણાષ્ટમીની રાત્રિ નાયિકા વિવિધ
મનોભાવમાં વટાવે છે. તે લિયામાના બે પ્રહર રાધા ઉત્કંઠામાં માલે છે.
પૂર્વ રાત્રિ તો હરિ મળવાની હોંશમાં જોતજોતામાં એવી ઉતાવળી વીતી
જાય છે, કે કાલગણનામાં તેની નોંધ સરસ્વી કવિ લેવા રહેતો નથી.
પરંતુ મધ્ય રાત્રિ થતાં અપેક્ષાનું અવલંબન ડગવા માંડે છે. અધીરી રાધાને
ઘડી જુગ જેવી લાંબી થઈ પડે છે. તેટલા માટે કવિ સમયના તે તે
અંશના નિર્દેશને અંગે અવતરણશ્લોકમાં પ્રથમ ઉત્તર રાત્રિના ચંદ્રોદયનું
નિરૂપણ કરે છે; તે પછી વઢી એક જુદા શ્લોકથી ચંદ્ર ગગને ચડી
આવ્યાનું પણ વર્ણવે છે; ત્યારપછી આશા મૂકતી ઉત્કંઠિતા કરુણ
પ્રલાપમાં કષ્ટે સમય કાઢે છે, તે સર્સીના મોડી રાત્રિના પ્રવેશથી એ
સૂચવે છે; તથા તે પ્રસંગે સર્સીની ઉત્તરી ગયેલી મુખમુદ્રાથી નિરાશામાં
બૂડતી વિપ્રલબ્ધાને પ્રત્યેક પઠ જે કલ્પ જેવી લાગે છે, તે ત્રણ અષ્ટ-
પદીના દીર્ઘતર ટકોર વડે એ જણાવે છે. એ રીતે ઉત્કંઠિતા અવસ્થાની
અપેક્ષા, આશા અને આશંસામાંથી વિપ્રલબ્ધા અવસ્થાની નિરાશામાં ઉત્ત-
રતી નાયિકાની રાત્રિ વીલ્યાનું મનોહર નિરૂપણ પૂરું થાય છે.

આકાવ્યના કાર્યનું સ્થલ યમુના નદીના તટનો પ્રદેશ છે. મદ-

નમહોત્સવ વૃંદાવનમાં થાય છે. ભગવાન વંજુકુંજમાં આશ્રય લે છે. રાધિકા પળ કાલિંદીને કાઠે આવેલીં લતાકુંજમાં વિશ્રામ લે છે. સમાગમનું રથલ વંજુકુંજ છે. એ મનોહર ક્રીડાગૃહનું વર્ણન કવિ એક એક સ્વતંત્ર અષ્ટપદીથી સસ્વીમુખે ચિત્તાકર્ષક રીત કરે છે.

પદ્યબંધ.

ગીતગોવિંદનો પદ્યબંધ છંદ અને પ્રબંધનો બનેલો છે. કાવ્યનો રસમય ભાગ પ્રબંધમાં સમાય છે. છંદ તો પૂર્વે આવી પ્રબંધની ઉત્થાનિકાનું કામ કરે છે, અથવા તો પૂઠે આવી પ્રબંધની અવસાનિકા બને છે. પ્રબંધ સામાન્ય રીતે અષ્ટપદીને નામે ઓલ્લાય છે; કેમકે ઘણે ભાગે તેમાં આઠ પદ દૃષ્ટિ પડે છે. એ અષ્ટપદી સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિવિધ તાલથી નાના પ્રકારના રાગમાં ગવાય છે^{૫૬}. આથી કરીને કાવ્યને જે ગીતગોવિંદ નામ આપ્યું છે, તે સાર્થક બને છે. પાઠ્ય અને ગેયની આ પૂલગૂંથળી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવી વિરલ તેવી અપ્રતિમ છે.

સંસ્કૃતમાં પ્રબંધાત્મક કવિતા પ્રથમ રચનાર કવિ જયદેવ છે. એ પ્રબંધનું બંધારણ જયદેવે તેના સમયની પ્રાકૃત ગેય કવિતા ઉપરથી

૫૬. કુંભ ભૂપતિ દશમા સર્ગના પ્રબંધને રાગરાજિ નામ આપે છે; કેમકે તે વિવિધ રાગમાં ગાઈ શકાય છે. વઢી અગિયારમા સર્ગનો ત્રીજો પ્રબંધ વિવિધ તાલથી સત્તર રાગમાં ગવાય છે, તેથી તેને તે રાગ-શ્રેણિ નામ આપે છે. તેમ જ અગિયારમા સર્ગનો પહેલો પ્રબંધ અને બારમા સર્ગનો ત્રીજો પ્રબંધ વિવિધ તાલથી ગાઈ શકાય છે, તે કારણથી તાલ-રાજિ અને તાલશ્રેણિ નામ મેળવે છે.

લીંબું હોય એમ ધરાય છે. ઉપર ઉપરથી જોનારને પળ જણાશે, કે પ્રબંધો રચનામાં હાલનાં પદોને મળતા છે. પદ, પ્રબંધ ને ગીતનું વંધારણ बहुधा કાલાત્મક છે. માત્રા ગણવાના નિયમ સંસ્કૃતમાં સસ્વત છે. સંસ્કૃત લંદ:શાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્વર હ્રસ્વ લઘતાં જો તેમાં અનુસ્વાર મળ્યું હોય, અથવા તો તે પછી સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો તે હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ ગણાય છે; પ્રાકૃત અને અર્વાચીન ભાષાની કવિતામાં તે લઘુ પળ લેશી શકાય છે. હવે ગીતગોવિન્દના પ્રબંધ જોકે સંસ્કૃતમાં રચેલા છે, તોપણ માત્રા ગણવાના વિષયમાં તો તે પ્રાકૃતને અનુસરે છે. એ કાવ્યના બીજા પ્રબંધના છેલ્લા પદમાં પ્રત્યેક યતિને અંતે સાનુસ્વાર હ્રસ્વ સ્વર છે^{૫૭}, તે માપ જાઝવવા પ્રાકૃત પ્રમાણે લઘુ લેખવો પડે છે. સાનુસ્વાર હ્રસ્વ સ્વર લઘુ લેખ્યાનાં બીજાં ઉદાહરણ પહેલા, ચોથા, પાંચમા અને અગિયારમા સર્ગનાં ‘તવ ચરણે પ્રણના વયં’. ‘નયનૈ નલિનમિવ વિગલિતનાલમ્’^{૫૮}, ‘ત્યજતિ લલિતૈ ધામ’ તથા ‘बहु मनुते ननु ते तनुसंगतं पवनचलितमपि रेणुम्,’ અને ‘प्रविश राधे माधवसमीपं’^{૫૯} એ છે. વઢી પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રબં-

૫૭ પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીજયદેવકવેરિદૈ કુરુતે મુદૈ
 એ મજ્જલમુજ્જ્વલગાતૈ જય જય દેવ હરે ।. ૫૮ ઉપલબ્ધ પાઠ વયં
 પદનો ઉત્તર સ્વંડ સાથે સંધિ કરી વયમિતિ વાંચે છે, પરંતુ પ્રબંધની
 રચના વિચારતાં એ સંધિ વિહિત નથી. ૫૯ આ પંક્તિ છાપેલી
 પ્રતોમાં ઉત્તર પંક્તિ સાથે સંધિથી જોડી દોધી છે, તે ભૂલ છે. પ્રથમ
 સર્ગના બીજા પ્રબંધની છેલ્લી તૂકમાં ‘મુદૈ’ અને ‘એ’ને સંધિથી સાંકળી
 નથી લીધાં. મિથ્યા સંધિને લીધે અગિયારમા સર્ગના બીજા પ્રબંધના

ધની સાતમી તૂકમાં રાસેરસ પદ છે, તેના બીજા વર્ણનો જે ‘એ’ સ્વર છે તે પળ ગુરુ છતાં લઘુ બોલાય છે. ત્યમ વઢી આઠમા સર્ગના પ્રબંધની ચોથી તૂકમાં અલક્ષ્ય બોલ છે, તેમાં લક્ષ્યમાંનો ‘અ’ સ્વર સંયુક્ત વ્યંજન પર આવ્યાને લીધે ગુરુ બનવા છતાં લઘુ તરીકે જ વપરાયલો છે. ચારમા સર્ગના બીજા પ્રબંધની છઠ્ઠી તૂકમાં મનસિજ શબ્દમાંનો હ્રસ્વ તાલવ્ય સ્વર લંબાવી ગુરુ બનાવવો પડે છે^{૧૦}. એ બધું જોતાં એમ અટકલ થાય છે, કે પ્રબંધનું ધોરણ કવિએ કાલાત્મક પ્રાકૃત કવિતા ઉપરથી લીધું હશે.

વઢી પ્રબંધોમાં હરિહરિ અને એ નિપાત ગીતપૂતિ તરીકે વાપરેલા જોવામાં આવે છે. તેમાંનો ગ્લાનિવાચક હરિહરિ નિપાત પ્રાકૃતસિદ્ધ છે^{૧૧}, સંસ્કૃતમાં સંભવતો નથી; તેમ વઢી બીજા પ્રબંધનો તાનપૂરક એ નિપાત નોંધે રહે છે, તે પળ પ્રાકૃત અનુસાર છે—એટલે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિરુદ્ધ છે. એ બે પ્રાકૃત પ્રયોગ પ્રબંધમાં જ દટિએ પડે છે; તેથી પ્રબંધના બંધારણ વાબત મેં કરેલી કલ્પનાને ટેકો મળે છે. વઢી કવિ

ધ્રુવપદનું સ્વરૂપ નિર્ધારવામાં ટીકાકાર, અનુકારક અને અનુવાદકની અવઢી સમજ થઈ છે.

૬૦ ચૈતન્યદાસને અનુસરી ‘માનસજ’ પાઠ લેહ્યે, તો ઉપર કહેલી છૂટ લેવાની જરૂર રહેતી નથી. ૬૧ આવી જ રીતે નીચેના શ્લોકમાં પ્રાકૃત શિવશિવ નિપાત પળ ગ્લાનિના અર્થમાં વપરાયલો મઢી આવે છે:—અયિ સ્વલુ વિષમઃ પુરાકૃતાનાં ભવતિ હિ જન્તુષુ કર્મણાં વિપાકઃ । શિવશિરસિ શિરાંસિ યાનિ રેજુઃ શિવશિવ તાનિ ભુઠન્તિ ગૃધ્રપદૈઃ ॥

જયદેવના જોડિયા ગોવર્ધનાચાર્યે પ્રાકૃત ગાહાસત્તસર્દના ધોરણ ઉપર સંસ્કૃત આર્યાસતશતી રચી છે તે જોતાં સહજે સમજાય છે, કે મહારાજા લક્ષ્મણસેનના દરબારમાં પ્રાકૃત કવિતાના અનુકરણ તરફ સંસ્કૃત કવિઓનું લક્ષ ગયું હતું.

સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં કાલાત્મક કવિતા છેલ્લી ઉત્પન્ન થઈ છે; ને સ્વાભાવિક ક્રમ પળ તે જ છે. ઋગ્વેદની ઋચાઓ તપાસશો, તો તેમાં અક્ષરની સંખ્યાનું ધોરણ સાચવ્યું જોશે. તે સંખ્યામાં પળ જ્યાં ન્યૂનાધિક્ય હોય છે, ત્યાં પાલ્લઙ્ગથી વૈષમ્ય કૃત્રિમ રીતે દૂર કરવાના પ્રકાર ઠરાવ્યા છે. મહાસંસ્કૃત અક્ષરબંધ ભરતચંદની કવિતાની મૂલપ્રકૃતિ છે. ઇતિહાસપુરાણના સંસ્કૃતનો આર્ષ અનુષ્ટુપ વિશિષ્ટાક્ષરબંધ છે. માપનું સહેલામાં સહેલું ધોરણ અક્ષરની સંખ્યા છે. માટે અક્ષરાત્મક કવિતા જ મૂલપ્રકૃતિ થવી ઘટે છે. અક્ષરબંધપદ્ધતિમાં તે તે અક્ષરના રૂપનો વિવેક સ્ફુરવાથી સંસ્કૃતની રૂપાત્મક કવિતા પ્રગટી. સંસ્કૃત કાવ્યો ઘણે ભાગે રૂપાત્મક વૃત્તમાં જ રચાયાં છે. પૃથક પૃથક અક્ષરનું રૂપ જાણવવાને બદલે સંધિના એકંદર વચનનું ધોરણ લેવાથી માત્રાત્મક કવિતા અસ્તિત્વમાં આવી. સંસ્કૃત હંદ:શાસ્ત્રનું આર્યાપ્રકરણ માત્રાત્મક કવિતાનો અંકુર છે^{૧૨}. ત્રણે પ્રકારની કવિતા ગેય છે. મહાસંસ્કૃતમાં સામ, સંસ્કૃતમાં દ્રુતવિલંબિત, પ્રાકૃતમાં હરિગીત આદિ તેમના નામથી જ આ વાતનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. પરંતુ આ ત્રિવિધ કવિતાનાં ચરણ લંબાઈમાં બહુ

---

૬૨ વધારે માહિતી માટે જુઓ ‘પદ્યરચનાના પ્રકાર’ નામે ઇ.સ. ૧૯૦૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં જ્ઞપાયલો નિબંધ.

કરીને સમાન હોવાથી ગાયનમાં વૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. આથી ઝૂલૂં પ્રબંધાત્મક કવિતા તેના ધ્રુવપદને લીધે નવીન ચમત્કાર અપજાવે છે. પદ પ્રબંધના સંગીતનું વૈચિત્ર્ય મનોહર છે. ગીતગોવિંદના પદબંધની મોહની તેના પ્રબંધમાં વસે છે. વજનનું ધોરણ અક્ષરના નૈસર્ગિક મધ્યમ માનનું બદલી સમયનું લેવાથી કાલાત્મક પદ પ્રબંધ પ્રચારમાં આવ્યાં. એ પ્રબંધાત્મક રચના આદિભક્તકવિએ પસંદ કરી છે, તે સકારણ છે. હરિના ચરિત્રનું ગાન એ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રધાનતા ધરાવે છે; ને ગાનને અનુકૂળ રચના પદ પ્રબંધની છે. આથી ગીતગોવિંદના હૃદયરાગથી રેલાતા પ્રસંગો બધા વિવિધ પ્રબંધમાં જ છે^{૧૩}.

ગીતગોવિંદના લયબંધની વિલક્ષણતા અંતર્ગત ટેકવાળો પ્રબંધ છે. : સામાન્ય રીતે ધ્રુવપદ કિંવા ટેક એક ચરણને—અથવા તો અનેક ચરણના સમૂહને—અંતે આવે છે. પરંતુ ગીતગોવિંદના એકવીસમા પ્રબંધમાં ધ્રુવપદની આંતરી બે ચરણના પ્રત્યેક પાટના મધ્યમાં છે^{૧૪}. પ્રબંધની છેલ્લી તૂકથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. એમાં ‘દાલદા દાલદા દાલદા ગા’ એ માપનાં પ્રાસવાળાં બે ચરણોને ‘કુરુ મુરારે મઙ્ગલશતાનિ’ એ આંતરીથી

૬૩ વંગભૂષણ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી Journal of the Bihar and Orissa Research Society XII ૩ માં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—The work is still sung in the temple of Jagannatha at Puri and sends the audience into raptures. ૬૪ મૈથિલ કવિ કૃષ્ણદાસકૃત ગીતગોપીપતિના ‘વિશ વિશદ’ પ્રતીકવાળા પ્રબંધને પણ આ ટીકા લાગુ પડે છે.

જોડી દીધાં છે. આ છેલ્લી તૂકનું અને તે પહેલાની સાત તૂકનું
 બંધારણ એકધારું હોવું જોઈ છે, એ ધોરણે પ્રથમની સાત તૂકમાં 'પ્રવિશ
 રાધે માધવસમીપં' એ આંચલી ઠેર છે, ને તે સમાન માપનાં પ્રાસબદ્ધ બે બે
 ચરણોના જોડકાની વચ્ચે ગોઠવાય છે. અંતર્ગત ધ્રુવપદ અર્વાચીન
 લયબંધને ઓછું પરિચિત હોવાથી આ પ્રબંધનું બંધારણ નિર્ધારવામાં બાલ-
 બોધિની, રસમન્જરી, રસિકપ્રિયા આદિ ટીકાના કર્તાઓ અને વંગીય
 હિંદી તથા મરાઠી અનુવાદકોએ તરેહવાર મૂલ્યે કરી છે. આવી જ
 મૂલ જયદેવના આ લયબંધની નકલ કરતાં ગીતગિરીશના કર્તાથી પણ
 થઈ ગઈ છે. અંતર્ગત ધ્રુવપદનો બીજો દૃષ્ટાંત ગીતગોવિન્દનો સોઝમો
 પ્રબંધ પૂરો પાડે છે. એનો ટેક જે 'સસ્તિ યા રમિતા વનમાલિના,' તે
 પ્રાસથી જોડાયલાં બે બે ચરણોના જોડકાને છેડે લેવાનો સંપ્રદાય છે.
 પરંતુ એ અંતર્ગત નહિ-પણ અંતર્ગત છે, તે વાક્યમીમાંસા^{૬૫} વતાવી
 આપે છે^{૬૬}. ધ્રુવપદ પોતે સંબંધક ઉપવાક્ય^{૬૭} છે; અને પ્રત્યેક ઉત્તર
 ચરણ જે મુખ્ય વાક્ય^{૬૮} છે, તેની સાથે સમવાય સંબંધથી જોડાયલું છે.
 એટલે કે એ બે મઠી એક સમવેત વાક્ય^{૬૯} બને છે. પ્રત્યેક પૂર્વ ચરણ
 ધ્રુવપદના છેલ્લા બોલ 'વનમાલિના'નું વિશેષણ છે. હવે જો આંસો મીંચી
 ગતાનુગતિકમાર્ગને અનુસરિયે જિયે, તો થાય છે શું કે પહેલું આવે છે
 ઉપવાક્યનું વિશેષણ, પછી મુખ્યવાક્ય ને છેત્તું ઉપવાક્ય. આ રચના

૬૫ Logic of syntax.

૬૬ કૃષ્ણદત્ત મૈથિલ કૃત

ગીતગોપીપતિના 'અલિકફલક' પ્રતીકવાળા પ્રબંધને પણ આ ટીકા લાગુ
 પડે છે.

૬૭ A relative subordinate sentence.

૬૮ A principal sentence. ૬૯ A complex sentence.

આકાંક્ષા સંનિધિ આદિ સિદ્ધાંતનો ભંગ કરનારી અને અપ્રમાણ છે. એકાદ વાક્યના અવયવોની વચ્ચે ગર્ભવાક્યનો પ્રક્ષેપ અમુક વિરલ પ્રસંગમાં સંમત છે, તે સ્ત્રી વાત. પરંતુ ઉપવાક્ય અને તેના વિશેષણ વચ્ચે મુખ્યવાક્ય ઓઠવી દેવું, તે તો સંસ્કૃત જેવી અત્યંત છૂટ ધરાવતી ભાષાના પળ અધિકાર બહારની બાબત છે; કારણ કે તે વિચારસંકળનાના સ્વામાવિક્રમની વિરુદ્ધ છે. આથી સોલમા પ્રબંધમાં હું ધ્રુવપદ અંત ગતિ જ લઙ્કે છું^{૭૦}.

ગીતગોવિંદના પ્રબંધો ગેય તત્ત્વને લીધે મોટે ભાગે આવૃત્ત સંધિના કાલ્પબંધ છે. એક જ પ્રબંધ એવો છે, કે જે બીજા બધાથી જુદો પડે છે. એ અપવાદ તે પાંચમા સર્ગનો પ્રથમ પ્રબંધ છે. એ રૂપબંધ છે. એના સંધિ અનાવૃત્ત છે. ગીતગોવિંદમાં આવૃત્ત સંધિવાળા પ્રબંધોનું જે મોટું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે તે કહી આપે છે, કે જયદેવના પહેલાં ઘણા લાંબા સમયથી ગેય તત્ત્વનો આદર્શ જનસમાજમાં બદલાયો હતો. લોકવૃત્તિ પૂર્વે અનાવૃત્ત સંધિની એકધારી નવીનતાનો મોહ ધરાવતી હતી. પછીથી આવૃત્ત સંધિની એકધારી સમાનતામાં તે આનંદ માનવા લાગી જણાય છે. અનાવૃત્ત સંધિનો પ્રસ્તુત રૂપાત્મક પ્રબંધ

---

૭૦ પાછલી ત્રણ આવૃત્તિઓમાં ચાલુ સંપ્રદાયને અનુસરી મેં સોલમા પ્રબંધમાં ધ્રુવપદ અંતગત લીધું હતું, તે આ આવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે અંતર્ગત સ્વીકાર્યું છે; જેથી પ્રબંધની નવી જ દ્વાયા આપવી પડી છે.

આવૃત્ત સંધિના કાલાત્મક પ્રબંધોથી નોંસો પડી ગત કાઠની અળઘતી થયેલી પદ્યરચનાનું માન કરાવે છે.

ગીતગોવિંદની વિલક્ષણતા.

સંસ્કૃતમાં વૃત્ત અને જાતિ બંને પ્રકારના ઇંદ અંત્ય યમક ઇટલે પ્રાસના અભાવને મોટે જાણીતા છે. પ્રાકૃતમાં ત્યાં માત્રાત્મક ઇંદ અને અપઞ્ચશમાં મોટે ભાગે વધા ઇ ઇંદ પ્રાસનો પક્ષપાત ધરાવે છે. ગીતગોવિંદના ઇંદ જુગજૂના સંસ્કૃતના ધોરણે અંત્ય યમક રહિત છે. ચ્યારે ઇના પ્રબંધ અપઞ્ચશના સહવાસમાં પદને અંતે મિત્રાક્ષરની મૈત્રી ગોષ્ઠે છે. ઇ જ પ્રાસ ઉપરની પ્રીતિ આપણા પદબંધમાં અને પદકીર્તનમાં ઉત્તરી આવી છે.

સૂક્ષ્મ દષ્ટિ ઇ જોનારને ગીતગોવિંદના સંસ્કૃતમા ધ્યાન સેવનારી ઇક પ્રક્રિયા છે. મધ્યકાલીન પ્રાકૃત અને અર્વાચીન અતિપ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃતની જે અસર જોવામાં આવે છે, તે તો સડ કોઈ જાણે છે. પળ જેવી રીતે સંસ્કૃતની અસર તદ્ભવ ભાષાઓ ઉપર થાય છે, તેવી જ રીતે કેટલેક અંશે તદ્ભવ ભાષાની અસર સમકાલીન સંસ્કૃત ઉપર થાય છે, તે વાત ઇટલી સુપ્રસિદ્ધ નથી. જયદેવના સંસ્કૃતમાં આપણે પ્રાકૃતની અસર ક્વાચિત ક્વાચિત જોઈયે ઢિયે. લઘુને ગુરુ અને ગુરુને યધુ લેસવા વિશે તો હવળાં જ હૂં કહી ગયો. ઉપરાંત પહેલ્ય સર્ગના ચોથા પ્રબંધમાં નિધ્યાયતિ વદલ ધ્યાયતિ વોલ વાપર્યો છે, તે ગૂજરાતીમાં નિશામય વદલ સાંભલ વગેરે વપરાય છે તે જ મુજબ

પ્રાકૃતપ્રક્રિયા અનુસાર વાપર્યો છે^{૭૧}. આવી રીતે સાતમા સર્ગના ચોથા પ્રબંધમાં ઉપહસનને સ્થાને હસન શબ્દ વાપરેલો જોવામાં આવે છે. આ પ્રયોગો દેખીતા સંસ્કૃતપ્રક્રિયા વિરુદ્ધ છે.

જયદેવ ગૌડ કવિ હોવાથી ગૌડી રીતિમાં લખે છે, પરંતુ ગીત-ગોવિંદની ગૌડી તે સાહિત્યશાસ્ત્રની કર્કશ ગૌડી નથી. ઓજ અને કાંતિ ગુણમાં માધુર્ય અને સૌક્યમાર્ય મેલતી એ આરમ્ભી વૃત્તિની ઉપકારક ગીતિને કવિએ શૃંગારી કૈશિકીને અનુકૂળ કરવા સબલ અને બહુ ભાગે સફળ પ્રયત્ન કર્યા છે. તોપણ દીર્ઘસમાસ અને વિકટપદલ્પ એ આલંકારિકની ગૌડી ગીતિના અપરિહાર્ય અંશ છે; તેને લીધે ગીતગોવિંદમાં હૃદયહારી પ્રસાદ ક્ષિપ્ત સમાસની જાલથી ઢોળાઈ જાય છે, અને મોહક માધુર્યમાં કઠોર વર્ણનો ભરાવ ક્વચિત્ત મૃંચે છે.

ગીતગોવિંદનો શૃંગાર ભોગપ્રધાન છે, ભાવપ્રધાન નથી. સંસ્કૃતમાં ઘણે ભાગે ભોગપ્રધાન શૃંગાર જ લખાતો આવ્યો છે. ભોગદશાનું વર્ણન મર્યાદા સર કરવું દુષ્ટ છે. પરંતુ રસની મસ્તીમાં અતિપ્રસક્તિ જેવું થઈ જ જાય છે. એવા શૃંગારના આવેશમાં જયદેવ પણ અમાગે ચડી જતો જણાય છે. એ ‘રસમગ્ન’ કવિનાં રસની મસ્તીનાં ચિત્રો નરસિંહસહી, દયાસહી અને પ્રેમસહીની દૃષ્ટિએ ન જોનારને ઉન્માદકની સાથે કંઈક જુગુપ્સોત્પાદક માસે છે. આ ભોગપ્રધાન શૃંગારની જમાવટ સહીભક્તિન

૭૧ ખુલાસા સાથે વધારે દૃષ્ટાંત માટે માલળકૃત કાદંબરી, પૂર્વ-ભાગ પૃષ્ઠ ૬૮, પંક્તિ ૧૩ ઉપરની સમજૂતી જોવી.

રૂપકરૂપ ભોગપરાયણ નાયિકાની વાણીમાં કરેલી જણાય છે; નાયકની
 ઊક્તિમાં તેો આગળ પડતો ભાવપ્રધાન શૃંગાર છે.

અશ્લીલતાના આભાસનું નિવારણ પરમાર્થ સસ્ત્રીભક્તિથી થઈ જાય
 છે; છૂટે તે વિશે કહેવા જેવું નથી. પરંતુ ગીતગોવિંદમાં પદરચનાના
 ત્ર કેટલાક એવા દોષ નજરે પડે છે, કે જે કવિના અનવધાનને લીધે
 કેવા અકાંશલને લીધે થયા હોવાથી તેનું દિગ્દર્શન કરવું પડે છે.
 ઉદાહરણ તરીકે बीजा सर्गनी ઉત્થાનિકામાં વિગલિતનિજોર્કર્ષાદીર્ઘ્યાવ-
 શેન ગતાન્યતઃ છે, એ કેવળ કદંબી રચના છે. અહીં જો વિગલિતનિજો-
 ર્કર્ષા સંપ્ર્યાવશેન ગતાન્યતઃ એમ લગ્યું હોત, તો માત્ર સહજ ફેરફારથી
 આવી ઊક્તિ નિર્દોષ થાત. વઢી માતમા સર્ગમાં સંકેતીકૃતમજ્જુવજ્જુલ્લ-
 તાકુત્રેऽપિ યત્નાગતઃ છે, તે પળ દૂષિત છે. ત્યાં સંકેતેઽય કૃતેઽપિ
 વજ્જુલ્લતાકુત્રે સ યત્નાગતઃ એમ હોત, તો પદસમૂહ સાર્થક થાત. ત્યમ વઢી
 ડસમા સર્ગના વન્ધૂકબુતિ ૦ શ્લોકમાં કુન્દાભદન્તિ પ્રિયે લગ્યું છે, તે પળ
 મદોષ છે. આ સ્થળે દન્તાશ્ચ કુન્દપ્રમાઃ એમ રાખ્યું હોત, તો
 રચના બાધ રહિત બનત. તેમ જ પહેલા સર્ગના बीजा प्रबंधमां
 वलरामना नीलांबरमां यमुनानी उत्प्रेक्षा योजवी जोइये, ત્યાં ઉપમાનાં
 પદો ગોઠવ્યાં છે; અને પાંચમા સર્ગના त्वद्वाम्यने ૦ શ્લોકમાં बीजा चर-
 गमां प्रक्रम अनुसार साहरचर्यावाचक च सम जोइये, ત્યાં સામ્યવાચક
 સદર્શી પદ મૂક્યું છે; તે અનવધાનનાં જ ઉદાહરણ છે. ત્યમ વઢી અગિ-
 यारमा सर्गना अक्ष्णोर्निक्षिप ૦ શ્લોકમાં नपुंसक ध्वान्तं पुंस्त्वना समारोप
 માટે યોગ્યું છે; તે પળ પ્રમાદ દર્શાવે છે.

પ્રબંધાત્મક કવિતાનો પ્રથમ પ્રયત્ન હોવાથી બંધની નવીનતા અને દુર્ઘટતાને લીધે કદી કદી દૃષિત રચના કવિથી વપરાઈ ગઈ જણાય છે. પહેલા સર્ગના વીજા પ્રબંધના દલિતહિરણ્યકશિપુતનુષ્ટ્તમ્ અને સાતમા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધના જિતબિમશકલે પદમાં તનુ અને શકલ શબ્દ નિરર્થક વાપર્યા છે; તે માપની પૂરણીરૂપ જ છે. વઢી વીજા પ્રબંધોમાં અન્વય અને અર્થ કરતાં વ્યવેત મુઝ્કેલી પડે છે તથા અસ્થાને સમાસ કરેલા જોવામાં આવે છે, તે પળ બંધની વિકટતાને લીધે હશે.

કેટલેક પ્રસંગે તો કવિએ પ્રમાદ જ કર્યો આપણે કહેવો પડે છે. સાતમા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધમાં ત્યાં હાથેલીને કમઠ્ઠની ઉપમા ઘટે ત્યાં કવિ કરંતલનલિનીદલે લસી જાય છે. વઢી વાગ્મા સર્ગના છેલ્લા પ્રબંધમાં રાધાજીના અંબોડામાં ભગવાને ફૂલ ગૂંથ્યા પહેલાં કવિ ભૂલી જઈ તેને શિખણિડશિખળડકડામે વિશેષણ લગાડી દે છે. ત્યમ વઢી વિરહના પ્રથમ દિવસે જ એક સૂર્યાસ્ત પળ થયો નથી, તે છતાં પાંચમા સર્ગમાં નિશિ નિશિ રુઝમુપયાતિ તથા ચોથા સર્ગમાં ઇન્દુકિર્ણમપિ નિન્દતિ લખે છે; અને તિથિ કૃષ્ણાષ્ટમી છે, તે છતાં ઇન્દુમાં ચન્દનચિન્દુનો આરોપ કરે છે. એ પળ બધાં સ્મૃતિભ્રમનાં જ ઉદાહરણ છે. વઢી અગિયારમા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધમાં અથ નિજવદન૦ કહેવાને વદલે વિરુદ્ધમતિકૃત્ રાધા-વદન૦ વાપરેલ છે; તે પળ સ્મૃતિભ્રંશને લીધે જણાય છે. ત્યમ વઢી કૃષ્ણ ભગવાન તરફથી ગધિકાજીને વંજુકુંજે તેડી લાવનારી સસી એક જ કહી છે, તે વાત ભૂલી જઈ કવિ અગિયારમા સર્ગના અન્તે અને ચારમા સર્ગના આરંભમાં અનેક સસીઓનો વંજુકુંજમાં નિર્દેશ કરે છે; જોકે ભગવાન તો એકલા જ પહેલેથી ત્યાં પધાર્યા જણાય છે.

કવિને અનુપ્રાસનો લેખ હૃદ પાર છે. અનુપ્રાસ ઉપરની પ્રીતિથી જ તાપં શોષય અને અઙ્ગનમુઙ્ગવલય પ્રયોગમાં મમાયલો વિરોધ તે જોતો નથી: શ્રુતિમણ્ડલે કુણ્ડલે નિવેશય પ્રયોગમાં વચનની વિષમતા લ્હેતો નથી: અને મળિરસનાવસનાભરણાનિ પદમાંની પુનરુક્તિ લેખવતો નથી. વઢી ચંદનવૃક્ષના અર્થમાં વ્યાઘનિલય જેવો અરૂદ શબ્દ પણ અનુપ્રાસની લ્હેમાં અડાવી દે છે; આભરણાનિ વાસય તથા મરણમનુક-ગેતિ જેવા અનુચિત પ્રયોગ પણ વાપરે છે; અને ઢસમા સર્ગના પ્રબંધમાં ગેચયતુ લેચનચકોરમ જેવી વ્યાકરણવિરુદ્ધ રચના પણ યોજે છે. અર્થની ક્ષિપ્તા પણ અનુપ્રાસના મોહને લીધે નીપજતી કંઙ્ક દરઙ્ગે કર્હી શકાય ૭૨.

ક્વાચિત કવિ એક જ કઢી કે શ્લોકમાં એનો એ શબ્દ પરી વાપરે છે. પહેલ્યા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધમાં વામન ૭૩, પાંચમા સર્ગના વિકગતિ ૦ શ્લોકમાં મુહુરીક્ષતે, અને વારમા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધમાં નિજગાદ તથા યદુનન્દન વોલ અનધીકૃત છે. આ પણ રમને હાનિ 'હોચાડનાર છે.

૭૨ વિકામ: કાસારોપવનપનોડપિ વ્યથયતિ એ દૃષ્ટાંતે તે સંધિના મમાશ્રયને લીધે શ્રંતવ્ય છે. પરંતુ વિહગતિ વને ગધા સાધારણપ્રણયે હર્ષા એ પાંક્તિમાં લીધેલી ભૂટનો વચાવ થઈ શકતો નથી. એ તો અગતિક ગતિ તરીકે જ ઉપેક્ષ્ય છે. ૭૩ ઉપલબ્ધ અદ્ભુતવામન પાઠથી પુનરુક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને સ્થાને અદ્ભુતભાવન પાઠ કલ્પિયે, તો પુનરુક્તિ દૂર થાય; અને ઉત્તર દલના પાવન પદ સાથે પ્રાસ પણ વધારે સારી રીતે મળે.

વાચના.

જયદેવના કાવ્ય ઉપર કાલ્દની શાસ્ત્રી અસર થઈ જણાતી નથી. માત્ર પાંચ છંદ સ્થાળે પાઠ ભ્રષ્ટ થયા છે. પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રબંધની સાતમી તૂકમાંનો સાંપ્રદાયિક પાઠ ગસરમે છે. પરંતુ રમ માત્ર મનોભાવ છે, તે કરતલતાલતરલવલ્લ્યાવલ્લિકલ્લિતકલ્લસ્વનવંશ બની શકે નહિ. માટે ગસરમે વાંચવું ઘટે છે. રાસેરસ શબ્દ રાસનો પર્યાય છે; ને વેળીસંહારના મંગલાચરણમાં તે રાસક્રીડાના અર્થમાં વપરાયો છે. વીજો ભ્રષ્ટ પાઠ ચોથા સર્ગના વીજા પ્રબંધની ચોથી તૂકમાં છે. અહીં નયનનલ્લિનમિવ વિગલિતનાલમ એવો પરંપરાગત પાઠ છે. એમાં વિગલિતનાલમ વિશેષણનો અન્વય સમસ્ત નયનનલ્લિનમ સાથે બંધ વેસતો નથી; સ્વયં નયનં નલ્લિનમિવ એવો પાઠ વાંચી વિગલિતનાલમ વિશેષણ વ્યસ્ત નલ્લિનમ વિશેષ્ય સાથે યોજવું ઘટે છે. એમ કમ્વાથી એવ ઉપમાવાચક બની સાર્થક થાય છે. વીજો ભ્રષ્ટ પાઠ પાંચમા સર્ગના પહેલા પ્રબંધની ચોથી તૂકનો ત્વજતિ લલિતધામ છે. આ સ્થાળે સ્વહં જોતાં ત્વજતિ લલિતં ધામ જોડયે ૭૪. ચોથો ભ્રષ્ટ પાઠ એ જ સર્ગના વીજા પ્રબંધની વીજી તૂકમાં નજરે પડે છે. એ પાઠ વહુ મનુતે નનુ તે તનુસંગતપવનચલિતમપિ રેણુમ્ છે. આ પંક્તિમાંનું તનુસંગત પદ રેણુનું વિશેષણ થવા યોગ્ય છે; કેમકે ભગવાન ગધાર્જુના આવવાના માર્ગની ધૂલને વધાવે છે, તે રાધાજીની ચરણરજ માનીને વધાવે છે. એ પવનનું વિશેષણ થવું ઘટતું નથી; શાથી જે

૭૪ રસમજ્જરી અને રસિકપ્રિયા ટીકાના કર્તાઓને ત્વજતિ લલિતં ધામ પાઠ હ્રષ્ટ જણાય છે; જુઓ એ બે ટીકાઓ.

राधारजाना अंगनो पवनने स्पर्श थवो ने ते पवननो रजने स्पर्श थवो
एवी पंगपरा बांधवामां अयुक्ति विना अन्य कंड स्वारम्य नथी. एट्ठ
माटे बहु मनुते ननु ते तनुसंगतें पवनचलितमपि रेणुम् एवो ज असट
पाठ संभवे छे. पांचमो अष्ट पाठ सातमा सर्गना पहेलो प्रबंधना ध्रुव-
पदमां जोवामां आवे छे. अही प्रचलित पाठ यामि हे कमिह शरणं०
छे. हवे हे तो संबोधनमां वपराय छे. परंतु अही संबोधन छे नहि; आ
स्थळे तो शोक के आवेगनो भाव रहेलो छे. ए जोतां यामि हा कमिह
शरणं० एवो पाठ लेवो प्राप्त थाय छे.

गीतगोविन्दना बारमा सर्गनी अथ सहसा० प्रतीकर्ना गाथा छे. तेनो
कोइए अनुटुप करी नांखेलो शंकरमिश्रनी रसिकमञ्जरी टीकामा मळी
ओव छे. मूळ गाथामां कविए राधाने श्रान्त कहेल छे, ते पूर्वगत वर्णन
साथे सुश्लिष्ट छे. नवा अनुटुपमां श्रीकृष्ण भगवानने श्रान्त कथा छे,
ते विसंवादी छे. आ कारणथी हूं अनुटुपने बनावटी समजं छं^{७५}.

जयदेवना आ सुरस काव्यमां जूज क्षेपक भाग पण भळ्यो
जणाय छे. ग्रन्थेक सर्गने अंते जे आशीर्वचन छे, ते प्रक्षिप्त छे^{७६}.
शंकरमिश्रनी टीकामां ए श्लोक छे नहि. उपरंत अगियारमा सर्गनो

७५ मूळ गाथा—अथ सहसा सुप्रीतं मुस्तान्ते सा नितान्तस्विन्ना-
ङ्गी । राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥; बनावटी अनुटुप
—अथ निर्गतवाधा सा राधा स्वाधीनभर्तृका । निजगाद रतिश्रान्तं
कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥. ७६ कहेवानो अभिप्राय एट्ठो ज छे
के सर्गनी समाप्ति पट्टी तेमनी जरूर नथी. ए आशीर्वचना श्लोक

અતિકમ્યાં શ્લોક અને બારમા સર્ગનો વ્યાલોલ: કેશં તથા ઈષન્મી-
વિતં શ્લોક પણ શંકરમિશ્રે આપ્યા નથી. વઝી કુંભ મૂપતિ પહેલા
સર્ગના વાત્ત: પલ્લવં શ્લોકને અને શંકરમિશ્ર બારમા સર્ગના સાધ્વી
માધ્વીકં શ્લોકને ક્ષેપક ગણતા જણાય છે. વીજા પણ થોડાક શ્લોકો
કોઈ કોઈ પ્રતમાં કહીક કહીક ઘુસાડી દીધેલા મઝી આવે છે^{૭૭}.
પરંતુ પ્રબંધોમાં ઘાલમેલ થઈ લાગતી નથી. માત્ર પાંચમા સર્ગનો પહેલો
પ્રબંધ, જે મૂઝથી પંચપદીરૂપ છે, તેને એક લાપેલી પ્રત અષ્ટપદીના
રૂપમાં આપે છે.

જયદેવના જ કરેલા હોય, તેની ના નહિ. સદુક્તિં ૧૧૫૭ માં જય-
શ્રીવિન્યસૈ: પ્રતીકનો મુક્તક જયદેવચ મુદ્રાથી જ આપેલો છે. પરંતુ
શંકરમિશ્રની ટીકામાં અને સં. ૧૫૫૭, ભાદ્રપદ, વદિ વીજની ઉત્તરેલી
ડો. માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટના સંગ્રહની અધૂરી નામ રહિત ટીકામાં પણ
જ શ્લોકો છે નહિ. તે કારણથી જ અહીં તેમને ક્ષેપક કહ્યા છે.

૭૭ વાબુ વિજયચંદ્ર મજુમદારનું એવું માનવું છે કે જયદેવે માત્ર
છૂટાં પદો રચેલાં, તેને પાછળથી કોઈ કવિએ સ્વકૃત છંદો વડે સંબંધ
પૂર્વક જોડી દીધાં: અર્થાત્ ગીતગોવિંદમાં જે પદ કે પ્રબંધ છે તે જય-
દેવકૃત છે, અને જે છંદ છે તે વધા વીજા કવિએ રચેલા છે. આ
કલ્પના સોટી છે. શાથી જે જૂના સુમાખિતસંગ્રહોમાં અને અલંકારશાસ્ત્ર-
ના ગ્રંથોમાં ગીતગોવિંદના છંદો લીધા છે ને તે જયદેવને જ નામે છે.
વાબુજી ગીતગોવિંદના ત્રીજા શ્લોકમાંના પદાવલી શબ્દ ઉપર એમની
કલ્પનાની ઇમારત બાંધે છે. સંસ્કૃત પદમાં બંગાઝી [અને ગૂજરાતી]
'પદ' બોલનો અર્થ એઓ આરોપિત કરી આડે મારગે ચડી જાય છે.

गीतगोविन्दनां अनुकरण.

जयदेवे गीतगोविन्दनी रचनाथी पद्यबंधनी नवीन पद्धति जे प्रसिद्धिमां आणी, तेनो प्रचार तेनी पाछळ चालु रह्यो. एनूं पहेलें अनुकरण गीतगौरीपति भानुदत्तनी कृति छे. ए विदेहनो बतनी हतो. एना पितानूं नाम गणेश्वर. गीतगौरीपतिना कर्ताने हूं इसवी चौदमा शतकना पूर्वा-
 र्धमां मूकूं छूं; शायी जे एना काकाना दीकरा चंडेश्वरे विवादररनाकर
 लख्यो छे, तेनी रचनानूं वर्ष इ. स. १३१५ छे. आ मैथिल आलंका-
 रिक एनी रममञ्जरी अने रमतरङ्गिणीथी प्रसिद्ध छे. गीतगौरीपतिनूं संवि-
 धान अने एनो पद्यबंध ध्यानमां लेतां भानुदत्तनूं ए आरंभनूं काव्य छे.
 बीजू अनुकरण गीतगङ्गाधर विष्णुसुत कव्याणे रच्यूं छे; अने बीजू
 गीतगिरीश श्रीनाथभट्टसुत राम किंवा रामजित् कविनी कृति छे. वैष्णव
 गीतकाव्यनी मरसाईमां आ व्रण शिवलीलानां गीतकाव्य रचायां छे.
 चोथूं अनुकरण गीतगोपीपति छे. एमां मैथिल कृष्णदत्ते जयदेवने पगले
 चाली कृष्णलीला ज गाई छे. उपाध्याय कृष्णदत्त मिथिलाना उद्यान
 नगरनो गृहेवासी हतो. एना पितानूं नाम भवेश. एने पुरंदर कुटुपति
 तथा मानिक, ए व्रण भाइ हता; ते एनाथी मोटा हता. कृष्णदत्तने
 चंडिकानी कृपाथी कवित्व मळ्यूं हतूं; एटले के चाण्डिकाचरितचन्द्रिका
 रच्याथी तेनी कवि तरीके गणना थवा मांडी हशे. तेणे मोटपणे नागपु-
 रना राजा श्री 'जान' नो आश्रय लीधो हतो. ए रजपूत गजाना दरबा-
 रमां रही कृष्णदत्ते गीतगोपीपति रच्यूं. एनी कुवल्याश्चरित नामे बीजा
 कृति पण जाणवामां छे. जयदेवना गीतगोविन्द उपर कृष्णपरत्व अने
 शिवपरत्व अर्थनी टीका पण एणे लखी छे. बालपणमां कवित्वशक्ति
 स्फुर्याथी तेने बालकवि उपनाम मळ्यूं हतूं. एना गीतगोपीपति काव्य

उपर उपाध्याय हर्षनाथ मैथिले शक १७९७ (इ.स. १८७५) मा दीपिका नामे टीका लखी छे. उपर कहेलां चारै गीतकाव्यो, मेघदूतनी अपेक्षाए, अन्य दूतकाव्यनी पेठे, गीतगोविन्दनी अपेक्षाए, मूळ आदर्शनी विकृति ते विकृति ज छे. गीतगोविन्दनी अपूर्वता तो तेना प्राकट्यनी साथे ज स्वीकारवामां आवी हती. ए कृतिथी मुग्ध बनेला लक्ष्मणसेने जयदेवने उमापतिथी चडियातां बिरुद अर्घ्यां हतां. विशेषमां उमेरवा जोग छे के एना आदि मंगळनी अनुकृति राजकुमार केशवसेने अने पदपूर्ति महाराज लक्ष्मणसेने करी छे^{१८}. उमापति इ. स. ११६८ मां कविराज बिरुद पाभ्यो; अने केशवसेन इ. स. ११८३ मां देव थयो. गीतगोविन्दनी उत्पत्ति ए गाळामां. तेनूं निमित्त कारण कविराज साथेनी स्पर्धा होवाथी ते पवनदूत पछी बहु मोड़ूं नहि रचायूं होय; एटले के तेनूं निर्माण इ. स. ११७५ ना अगसामां थयूं हशे.

उपसंहार.

एकंदरे विचार करतां गीतगोविन्द एक सुंदर काव्य छे, एम तो कहेंवूं ज पडे छे. जयदेवने कालिदास के भारविनी पंक्तिमां मूकी शकाय नहि. तोपण बीजा वर्गना कविओमां ते मुख्य स्थानने योग्य छे. महाराज लक्ष्मणसेननी सभानां रत्नना बेरखानो मेर तो जयदेव ज. गौड़ देशनो 'कविराजराज' तो गीतगोविन्दकार ज.

(उडियाला.)

जय परम सती पद्मावती ! परम भक्त जयदेव जय !

जय परम ललित लीलाकवन ! परम पुरुष रसदेव जय !

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
 योऽन्तश्चरति सोऽव्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥
 अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ।
 भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥

विक्रीडितं व्रजवधूमिरिदं च विष्णोः
 श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
 भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
 हृद्रोगमाश्रयहिनोऽल्पचिरेण धीरः ॥

भाग. पु. । १० । ३३ । ३६, ३७, ४० ।

भावैरङ्कुरितं महीभृगदशां सिक्तं सदाकल्पकैः
 प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।
 यैर्न्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं
 यीत्याभिः फलितं भजे व्रजवनीशङ्कारकल्पद्रुमम् ॥

प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्तिवदमहर्निशम् ।
 एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवः ॥

श्रीमद्विट्ठलेशप्रभुचरणाः ॥

गोपी छे वेदनी ऋचा; श्रीकृष्ण वेदस्वरूप;
 x x x x x x x
 खट राग ते खट शास्त्र छे; वेणुशब्द ते ओंकार;
 चंद्रावली ते ब्रह्मविद्या; राधा भक्तियो अवतार.

प्रेमानंदकृत भागवत, दशम स्कंध.

લઘુ ગીતગોવિંદ.

પૂર્વાલાપ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

‘ અંધાર્યો ઘન, રાધિકે, ગગનમાં; છાયાં તમાલો વને;
રેણે વાલ ઢ્હીંણ; સ્ફુરે પુલક; તૂં લૈ જા ગૃહે કાન્હને ’

૧ પુલ્ક—રોમાંચ. કાલિંદીકુંજોદરે—યમુનાતટની કુંચઘટામાં.
સહચાર—જોડે જવું તે. તમાલ શબ્દ તમ [સં. તમસ્] સાથે યૌગિક
સંબંધ ધરાવતો હોઈ એ વૃક્ષનાં કાઝાં થડથી અન્ધકારના વધારાનું ભાન
કરાવે છે.

અહીં સંયોગી અને વિયોગીને વિહ્વલ કરનાર વર્ષાકાળ રૂપી
ઉદીપન કારણથી, અને વિલાસને અનુકૂળ તમાલની ઘટાનો અંધકાર,
વનની નિર્જનતા, આદિ સહકારી કારણથી ઝમરાતી શ્રીકૃષ્ણની રાધિ-
કાજી પ્રત્યેની રતિ કૃષ્ણ ભગવાનના રોમાંચ રૂપી સાત્ત્વિક ભાવથી
પ્રગટ થાય છે. એ રીતે પોષણ પામેલો વિપ્રલંભ શૃંગાર, નંદના વચનથી

एवां वेण्थी नंदनां विचरतां कालिंदीकुंजोदरे

લીલા જે સહચારની જુગલ એ માળે, રમો તે ઊરે*! ૧

ચાત્રી નીકઢતાં, ઘંડાવનમાં રાધાના સમાગમમાં હર્ષ નામે સંચારી
ભાવથી સંસ્કાર પામતા સંભોગ શૃંગારરૂપે પરિણમ પામે છે.

ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો રોમાંચ મેઘના ઉદય આદિ
કારણથી રાધિકા પ્રત્યેની ભગવાનની રતિનો જ અનુભવ છે. તથાપિ
પુત્રવત્સલ નંદજી તેને બાઝસુકુંદના મયનું કાર્ય સમજે છે, જેથી તે
આમપાસ કોઈ વીજૂં માળસ મોકલ્યા જેવું ન જોઈ રાધિકાજીને જોડે
જવાનું કહે છે. નંદજીની ભગવાન માટેની આ ચિંતા તેમની બાઝકૃષ્ણ
પ્રત્યેની રતિ પ્રકાશે છે. મેઘાદંવર અને તમાચ્વનની ઘટાથી સર્વત્ર
પસરતા અંધકારના સમુદ્ધયને લીધે રાત્રિની શ્રાંતિનો આરોપ અને તેને
લીધે રોમાંચનો આરોપ બાઝકૃષ્ણને વિશે કર્યા છે, તે બાલસ્વભાવના
મૌલ્ય અને મીરુત્વને અવલંબીને કર્યા છે.

ए रीते राधाकृष्णना शृंगारनो अले नंदजीनी रतिनो अहीं संकर
वने छे. आ रस अने भावनों संकर भगवाननी लीलाना चिंतनमां
प्रकाशती कविनी रतिनूं अंग छे.

અહીં મદનમીરુ મુગ્ધ કૃષ્ણની રાધા સાથે એકાંત સમાગમની
આકાંક્ષા વિનાયને પૂર્ણ થવાથી સ્વીકૃતો પ્રહર્ષણ અલંકાર છે. મેઘના

* सरस्वातो गर्गसंहिता । खण्ड १ । अध्याय १६ । श्लोक
१-३, ८, ४०, ४३ । सद्गत भारतेन्दु हरिश्चंद्र ब्रह्मवैवर्त पुराणना
कृष्णजन्मखण्डनो हवाचो आपे छे.

(વસંતતિલકા.)

વાગીશ્વરીતળી વિભૂતિ ડરે મુહાવી,

પદ્માવતીચરણમાં કવિતા મ્હલાવી

શ્રીરાધિકારમણ

મુંદરશ્યામકેરી

લીલા લલામ જયદેવ વડે અનેરી. ૨

અંધકારનો તમાલની છાયાથી ઉપચય કર્યો હોવાથી સમુચ્ચય થયો છે; મયની ઉપપત્તિ દર્શાવતા ‘ બાઝ ’ પદમા પરિકરાકુર રહ્યો છે; ઘન-ઘટાના ને તમાલના અંધકારમાં બાઝકૃષ્ણના મનમાં આરોપિત રાત્રિની શ્રાંતિને લીધે શ્રાંતિમાન ગમ્યમાન છે; તે સૌ રાધાને જોડે જવાના કારણરૂપ દર્શાવેલ હોવાથી કાવ્યલિંગ નીપજે છે; એ આદિ અલંકાર ઉક્ત પ્રદર્શનને દીપાવે છે.

શૃંગાર રસના કાવ્યના આરંભે તે રસના અધિષ્ઠાતા કૃષ્ણ મગવા-નનૂં મંગલાચરણ જે અહીં કવિએ કર્યું છે, તેનું ઔચિત્ય સ્પષ્ટ જ છે. અહીં જે ભક્તિશૃંગાર જમાવ્યો છે, તે દ્વારા રાધાકૃષ્ણની લીલા રૂપી વસ્તુમાં તન્મયતા પ્રકાશી કવિએ તે લીલા ગાવાની પોતાની યોગ્યતા દર્શાવી છે. આદરેલા કાવ્યમાં વિપ્રલંભપૂર્વક સંમોગશૃંગાર સ્વીલાવવાનો છે, તે પણ મંગલાચરણથી સૂચવ્યું છે.

૨ વાગીશ્વરી—સરસ્વતી. વિભૂતિ—સમૃદ્ધિ. મુહાવી—શોભાવી, ધારણ કરી. રાધિકારમણ—રાધિકાના સ્વામી. લલામ—ઉત્તમ. અનેરી—અલૌકિક.

(દ્રુતચિલંબિત.)

ઊર અહર્નિશ જો હરિમાં રમે,
 વ્રજલીલા રસીલી રટવી ગમે,
 શ્રવણ તો ધરજો જયદેવનાં
 કવન પાવન રમ્ય રસે ભર્યાં.   ૩

સરસ્વતીની સેવાથી વિદ્વાન કવિ પોતાની વિદ્યારસિક પ્રકૃતિ પ્રગટ કરે છે, તથા પ્રિયતમાની આરાધનાથી તે પ્રેમરસિક વૃત્તિ પ્રકાશે છે. એ રીતે કવિતા અને વિલાસ વિશે અમિરુચિ દર્શાવી તેને છાજતા વિષય તરીકે ભગવાનની લીલા ગાવાનો સંકલ્પ કવિ ઉપરના શ્લોકથી જણાવે છે.

મંગલાચરણના શ્લોકમાં વસ્તુ વગેરે કાવ્યના પદાર્થ ગૂઢ સૂચવ્યા છતાં સામાન્ય વાંચનાર માટે આ શ્લોકમાં કવિ તે સ્પષ્ટ કહી બતાવે છે.

૩ અહર્નિશ—રાતદિવસ. શ્રવણ—કાન. પાવન રમ્ય રસ—ભક્તિશૃંગાર.

વસ્તુ વગેરે જણાવી કેવા શ્રોતા આ કાવ્યના અધિકારી છે તે કહે છે. ભક્તિશૃંગારથી જેનું મન મીંજાયદું હોય, તેને જ માટે આ કાવ્ય છે; કેમકે મંગલાચરણના શ્લોકના વિવેચનમાં મેં કહ્યું છે કે ભક્તિશૃંગાર જ આમાં જમાવ્યો છે. શુદ્ધ ભક્તિ તો દુઃખાં સ્તોત્રકવચમાં એ હોય છે, અને કેવલ રતિકથા કામસૂત્ર આદિમાં પણ જોવામાં આવે

(પ્રબંધ*)

- પ્રલયપયોનિધિ મધ્ય અમુર સંહારી
શ્રુતિનૌકા ભવતારક તારી,
જય કેશવ મત્સ્યસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૪
- ચૌદ ભુવનમય ધર્મુ બ્રહ્માંડ અગ્વંદે
આંટણ આંટતી પીઠ પ્રચંદે,
જય કેશવ કચ્છપરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૫
- શશિવિંબે ઝંમગંતા અંક શી દંતે
ઉદ્ધારી ધરણી ભગવંતે;
જય કેશવ વરાહરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૬

છે; પરંતુ રસમય, મનોહર વાણીમાં ભક્તિશૃંગારની જમાવટ, તે તો અહીં જ છે. એ રીતે સ્તોત્રકવચ અને કામસૂત્ર આદિથી ગીતગોવિંદનો વ્યતિરેક સૂચવ્યો છે.

૪ પ્રલયપયોનિધિ—પ્રલયકાળનો મહાસાગર. અમુર—શંખામુર. શ્રુતિ—વેદ. ભવતારક—સંસારસાગરથી તારનારી.

ચાંચિયાના જુલમથી ભર સમુદ્રે જોશમાયલ્યા વહાણનું રૂપક યોગ્ય છે. પ્રત્યેક કડીના ઉત્તર ભાગમાં અનુવાદકની નામમુદ્રા છે.

૫ ભાર વહેનારની આંટણ વડે કઠણ બનેલી પીઠથી કચ્છપ ભગવાનની વજ્ર જેવી પીઠનો વ્યતિરેક કર્યો છે.

૬ શશિવિંબ—ચંદ્રનું વિંબ. અંક—ડાઘ. ધરા—પૃથ્વી.

* મૂલમાં માલવ રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. ગાવા બજાવવામાં અદિતાલ કિંવા ત્રિતાલ ઠીક પડશે.

કીટ હિરણ્યકશિપુ કરકમળે અર્ણવે
 નચકંટકતર્ગી હણિયો તીર્ણવે;
 જય કેશવ નરહરિરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૭
 અદ્ભુત વટુ વર્તી વલ્લિ છલ્લિયો ડગથી ત્રગ,
 પાવન કર્યું પદજલથી ત્રિભુવન;
 જય કેશવ વામનરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૮
 ક્ષત્રિય મત્ત વધેરી તીર્થ નીપાવ્યાં,
 જનના તનના તાપ શમાવ્યા,
 જય કેશવ ભાર્ગવરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૯

અહીં વગહની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાનું આવેદ્ય વર્ણન હોવાથી સ્વાભાવોક્તિ અલંકાર નીપજે છે, જેનું ઉપમા પોષણ કરે છે.

૭ કરકમળ—હાથ રૂપી કમળ. નરહરિ—નરસિંહ.

અહીં પરંપરિત રૂપક છે. હિરણ્યકશિપુ વિશે કીટ સમગ્ર તુલ્ય જંતુના આરોપથી તેની કુદ્રતાનાં બોધ થાય છે, તેમાં નરસિંહ ભગવાનના હસ્ત વિશે કમળના અને તેને લીધે નચ વિશે પરંપરિત કંટકના આરોપથી ઊમેળે થઈ દૈત્યની કુદ્રતાના અતિશયનો ધ્વનિ ઊપજે છે.

૮ વટુ—વ્રહ્મચારી. પદજલ—પાદોદકમૂત વિષ્ણુપદી ગંગા.

અહીં ચલિરાજાના પાતલવાસની અને વિષ્ણુપદી ગંગાની ઉત્પત્તિની કથાનું અનુસંધાન છે.

૯ તીર્થ—કુરુક્ષેત્રના રામહૂદ વગેરે પવિત્ર કુંડ. ભાર્ગવ—ભૃગુકુળમાં જન્મેલા પરશુરામ.

रणयज्ञे रावणनां शिर दश कापी

तर्प्या दिक्पाळो बळि आपी;

जय केशव राघवरूप ! जय जगदीश हरे ! १०

शरणागत भयमय यमुनानी लीला

दरशे शी पटकूळे नीला !

जय केशव हळधररूप ! जय जगदीश हरे ! ११

निंदी हिंसाविधि पशुवध अटकावी

दयाधरमनी धजा झगावी.

जय केशव बुद्धस्वरूप ! जय जगदीश हरे ! १२

कार्तवीर्य सहस्रार्जुने परशुगमना पिता जमदग्निनो वध कर्या तेशी
क्रोधे राताताता बनेला परशुगमे क्षत्रियोने वधेरी वधेरी तेमना
लोहीना मोटा कुंड करी कुरुक्षेत्रमां पिताजूं वीरश्राद्ध साई हतूं. भागव
परशुरामना ए रौद्र चरित्रनी भूमि रामहृदादि तीर्थने नामे विख्यात छे.

१०. बळि—बळिदान. राघव—रघुकुळमां जन्मेया राम.

अहीं रूपके जीवाडेली उत्प्रेक्षा दिक्पाळनी प्रसन्नता द्वाग प्रतीत
थता त्रैलोक्यना शांतिसुखनूं अंग छे.

११ नीला—गळियळ रंगना. दरशे—दृष्टिगोचर थाय छे, प्रचक्ष
थाय छे, नजरे तरे छे.

संकर्षणे कालिंदीने हळ वडे बळथी खेंच्याथी ते बळभद्रने शरणे
आवी हती, ते कथा उत्प्रेक्षानूं अंग छे. शरणागतवत्सलतानो ध्वनि छे.

१२ हिंसाविधि-हिंसा युक्त वैदिक यज्ञकर्म. पशुवध—जीवहिंसा.

ધૂમકેતુ વત વિકટ કુટિલ તરવારે
મરડી મ્લેચ્છસમૂહ વિદારે;

જય કેશવ કલિકસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૩

સ્તુતિ આ જયદેવે રસદેવ ! કવેલી

ઊર ધરિયે વિનયે વીનવેલી,

જય કેશવ દશવિધરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૪

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ઉદ્ધારી શ્રુતિ, ધારી પીઠ જગતી, તારી દધીથી મઠી,

પ્રલહાદસ્તુતિ સાંભળી, વઠિ છઠ્ઠી, ઝનમત્ત ક્ષત્રે દઢી,

પરમ કારુણિક બુદ્ધ ભગવાનની પ્રશંસાર્થી કવિએ પરદર્શન વિશે પળ પોતાની તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિ પ્રકાશી છે, તથા રસમગ્ન પ્રેમાર્દ્ર ચિત્તવૃત્તિ દર્શાવી છે.

૧૩ વિકટ ભયંકર. વિદારે—સંહારે.

ઉપમા અલંકાર પૃથ્વી ઉપર પાપના પુંજનો ઉદય દર્શાવનાર તથા પાર્ણનું ભાવી અગ્નિ સૂચવનાર છે: તેની સાથે તે તરવારની વક્તા, ડ્યામતા અને ઝૂંચવળતાનો વૈચક્ય પણ છે.

૧૪ દશવિધરૂપ—દશ અવતાર ધરનાર. રસદેવ-રસસ્વરૂપ ભગવાન.

દશાવતારનું સ્તવન કરી, પૂર્ણાવતારી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની લીલા જેમા વિનીતપણે ભક્તિભાવથી વચ્ચાળી છે એવું પોતાનું આ ગીતગોવિંદ કાવ્ય કવિ ભગવાનને સમર્પણ કરે છે. ‘ સ્તુતિ ’ પદમાં પૂર્વે કહેલા દશાવતારના સ્તવનનો રુઢ અર્થ અને હવે પછી કહેલા પૂર્ણાવતારના ચરિત્રના વચ્ચાળનો યૌગિક અર્થ બંને અભિપ્રેત છે.

ચોઢી રાવળ ચંડ, રોઢી યમુના, બોઢી દયા વિસ્તરી,
મારી મ્લેચ્છ અધંગ મંગલ કરે, તું હિ તૂં હિ, શ્રીહરિ! ૧૫
(પ્રબંધ*.)

જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,
શ્રી-મુખ-ચંદ્ર-ચકોર, જય જય દેવ હરે ! ૧૬

૧૫ શ્રુતિ ઉદ્ધારી-વેદ વાઢી વાધી. જગતી-બ્રહ્માણ્ડ. દધી-
સમુદ્ર. મહી-પૃથ્વી. ચંડ-પ્રચંડ.

દશ અવતાર ધારણ કરી જેમણે પોતાની ભક્તવત્સલતા અને કરુણા
પ્રગટ કરી છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કવિત્વજન્ય કીર્તિ રૂપી
ધન સમર્પી તન્મયતાથી પોતાના તન અને મન સમર્પણ કરતા કવિના
બ્રહ્મસંબધનું આ નિરૂપણ છે. ' તૂં હિ, તૂં હિ ' પદ કવિની ભગવત્પરા-
યણતા અને એકતાનતા દર્શાવે છે.

૧૬ રતનાગર-સાગર. એ-હે, અહો. શ્રીમુખચંદ્રચકોર-લક્ષ્મીજીના
મુખચંદ્ર પ્રત્યે ચકોરરૂપ, લક્ષ્મીજીના મુખચંદ્રની જેને જે લાગી છે એવા.

સર્વસ્વસમર્પણપૂર્વક દશાવતારની સ્તુતિ ગાઈ કાવ્યની સમાપ્તિમાં
આડે આવનારી વિદ્યારૂપી આપત્તિ દૂર થવા કવિ નમસ્કારાત્મક સંકીર્ણ
મંગલાચરણ આદરે છે. સમાપ્તિ પર્યંત કવિની ભગવાન વિશેની રતિનો
સમુદ્ધાસ છે. પ્રત્યેક કડીના ઉત્તર ભાગમાં કર્તાની નામમુદ્રા છે.

* મૂળમાં ગુર્જરી રાગ ને પ્રતિમંઠ તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી
સ્વામી રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

जगकारण, जगजारण, जगधारण ए,	
सउ सुरवर सिरमोर, जय जय देव हरे !	१७
सीताप्रिय, सीतामय, सीताश्रय ए,	
सीताहरकुळकाळ, जय जय देव हरे !	१८
कुंडळ श्रवणे सुंदर, मुरली कर ए,	
उर राजे वनमाळ, जय जय देव हरे !	१९
कालिय-विषधर-गंजन, भयभंजन ए,	
यादवकुळअवतंस, जय जय देव हरे !	२०
दिनमणि-मंडळ-मंडन, जनवंदन ए,	
मुनिजनमानसहंस, जय जय देव हरे !	२१

१७ जगजारण-प्रलयकाळे जगतने प्रजाजनार. सुरवर-इंद्र, ब्रह्मा, वरुण, आदि प्रधान देव. सिरमोर-माथाना मुगट.

१८ सीताप्रिय-सीताजीने व्हाव्या. सीतामय-सीताजी जेमने रोम रोम रमी रक्षां छे एवा. सीताश्रय-सीताना आधार. सीताहर-रावण.

२० विषधर-नाग. यादवकुळअवतंस-यादवकुळना भूषणरूप.

२१ दिनमणिमंडळमंडन-सूर्यनी ज्योतीना पण ज्योतिरूप. जनवंदन-सर्वना वंदनीय, नमस्कार योग्य. मुनिजनमानसहंस-मुनिओना हृदय रूपी मानसरोवरमां रमनार हंसरूप.

अमल कमल सम लोचन, भवमोचन ए,

दनुजदमन घनश्याम, जय जय देव हरे ! २२

निजजनसंकटाळक, प्रतिपाळक ए,

प्रणमूं पूरण काम, जय जय देव हरे ! २३

शरणोत्तम ! शरणे तम, चरणे तम ए,

कुशल करंत कृपाळ, जय जय देव हरे ! २४

स्तुति आ सुरनरसेव्यनी जयदेवनी ए,

दे मन मोद विशाल, जय जय देव हरे ! २५

२२ अमल—निर्मल, सुंदर. लोचन—नेत्र. भवमोचन—पुनर्जन्म-
थी मुक्त करनार. दनुजदमन—दानवोंने दमनार. घनश्याम—मेघ जेवा
श्याम वर्गना.

‘अमल कमल सम लोचन’ ए पंक्ति ‘पुंडरीकाक्ष’ नामना
निर्वचनरूप छे. नेत्रने कमलनी उपमा आपी दृक्षातथी ताप हरवानी
शक्ति सूचवी छे.

२३ प्रतिपाळक—रक्षण करनार. पूरण काम—मनना मनोरथ
पूरनार. निजजन—हरिजन, भक्त.

२४ शरणोत्तम—उत्तम आश्रयस्थान.

२५ सुरसेव्य—देवो जेनी सेवा करे छे एवा विष्णु भगवान.
मोद—हर्ष. विशाल—पुष्कळ.

(वसंततिलका.)

लक्ष्मीतणा कुचनूँ कुंकुम अंक लेते
 लागेल जेह हरिने उर केलिए, ते
 स्वेदे छवाई रति आंतर बहार जाणे
 दर्शावतूं समरपो पर सौख्य सौने. २६
 इति श्रीजयदेवकविधिरचिते गीतगोविन्दे पूर्वालापः ।

भगवाननी भक्तिथी सर्व संकट दूर थाय छे. एवी पोतानी अचळ
 श्रद्धा प्रकाशी कविण अही पोतानूं परमवैष्णवपणूं सूचव्यूं छे.

२६ कुचनूं कुंकुम—छातीण चर्चटं केसर. अंक—आळिंगन.
 केळि—क्रीडा. स्वेद—पगसेवो. आतर गति—हृदयनी प्रीति. पर सौख्य—
 परम सुख.

विघ्न न नडवा सारूं नमस्कारात्मक मंगळाचरण करी कवि
 आशीर्वादथी प्रस्तावना समाप्त करे छे. उप्रेक्षा अलंकारे शोभावेळो संभो-
 गशृंगार मंगळाचरणपद्धतिना अंते मूकीने कविण, संभोगशृंगारथी काव्यनी
 समाप्ति थनार छे अने काव्य विल्यासप्रधान छे. एवूं सूचव्यूं छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे पूर्वालापः ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧.

વસ્તુ:—વસંતના વિકાસે વિહ્વલ બનેલી ગધિકા શ્રીકૃષ્ણને
વૃન્દાવનની કુંજોમાં શોધતી પામે છે. તેવામાં તેની જ પિકર કરતી
સંયોગરસિક સસ્ત્રી ત્યાં આવી પહોંચી તેની ઉત્કંઠામાં વધારો કરતી કહે
છે:—‘ બહેન ! આ ઋતુરાજના રાજ્યમાં વૃન્દાવન, જો, જો, કેવું રઠ્ઠિયા-
મળું બન્યું છે ! અને આ કૃષ્ણ ભગવાન પામે ગોપીના વૃન્દમાં કીડા કરે
છે, તે તું જુએ છે કે ? ’

(શિશ્વરિણી.)

વસંતે વાસંતી સમ મૃદુલ અંગે ઘન વને
ભમે કુંજે કુંજે અતિ સુતનુ શોધંત હરિને;

---

૧ વાસંતી—મોગરાની વેલ. મૃદુલ—સુકુમાર. સુતનુ—સુંદર શરીર-
વાળી, રૂપવતી. મદનમદમીણી—કામના મદના ધેનમાં ધેરાઈ
લાચાર બનેલી.

અધીરી રાધાની ચટપટીં ચિતે તે ચિતવૌને

વદે જૈ સાહેલી મદનમદમીળી યુવતિને. ૧

વિલાસીને વ્યાકુલ કરનારી વસંત ક્રતુ સ્વીકૃતાં કરી સુંદરધ્યામ પ્રાચેની રાધાની રતિ ઉદીપન પામી હરિની સંસ્વનાથી કોમલ અંગમાં ગ્લાનિ પ્રકટાવે છે. તે જતાં એ હરિના સમાગમના અભિલાષથી આતુર બનેલા હૃદયનું ઔત્સુક્ય એટલું પ્રવલ છે. કે તેવા શિથિલ અંગે પણ તે હરિને કુંજે કુંજે ઢૂંડતી ફરે છે. ત્યાં હરિનો પત્તો ન લાગતાં કામના મદથી, જેમ કોઈ નીશાના આવેશથી મીળો ચડ્યો હોય, તેવી તે સુકુમાર સુંદરી બને છે. એવામાં મરે ભાગ્યે સંયોગસિક સર્વો આવી મળે છે. એને તીથે વિગ્રહાતુર રાધાની અપસ્માર ન્યિતિ થતી અટકે છે.

સસ્વીનો પ્રવેશ એક તર્ફથી અપસ્માર રૂપી અનર્થના પ્રતિગેધથી જેવો સમયોચિત છે, તેવો વીજી તર્ફથી ઉદીપનમામગ્રીના નિરૂપણથી રસની સમુદ્ભાસમાં ઉપકારક છે.

પ્રવંધના આરંભે કવિ એકીવચ્ચે પાત્રની ટીક ઓઠલાળ કરાવે છે. ગસેશ્વરી ગદ્યા પ્રથમ ગંગામૃતિ ઉપર આવે છે, જેનું જીવન કેવલ પ્રેમમય—કૃષ્ણમય છે. આ વિવિધસના સમયમાં પ્રાણજીવન વૃંદાવનની કુંજમાં જ હશે, એમ સમજી હરિનું હૃદય જાણનારી રાધા ત્યાં તેમને શોધવા આવે છે, તેથી રસમોગી કૃષ્ણની વિવિધસગસિકતાનું આપણને પરોક્ષ દર્શન થાય છે. પ્રેમમૂર્તિ નાયકનાયિકાનો સંયોગ કરાવી રસ લ્હાવામાં જ વ્હાવો માનનારી હરિપ્રગયણ સસ્વી, તે સસ્વીભક્તિના સ્વરૂપની જ્ઞાંસી કરાવે છે.

(प्रबंध .)

ललित लवंगलता मलयानिल नर्ती धनन नचावे;

गान नवल कोयल ललकारे; मधुकर वीन बजावे;

नटवर मदभर भर ऋतुराजे

खेले रेली रति ऋतुवेली अलवेली, सँग आज्ञे. नट० २

अही 'अधारी' पद गद्यात्ता प्रेम्नो अविश्य प्रकाशे छे; अने 'जै' पद अपस्मार रूपी अनर्थही संकाथी चिंतातुर सखीनी त्वग दर्शवे छे. रासेश्वरी गद्याने हरिवेली वर्णवी कएि हर्गिना रूपव्यावर्णनी लोकोत्तरता सूचवी छे.

२ ललित—सुंदर. लता—डग्वळी. मलयानिल—मलयाचळथी वातो पवन. नर्ती—नाचीने. मधुकर—ममग. वीन—वीणा. मदभर—मद भरनारा. ऋतुराज—वसंत. रति—प्रीति.

गळियामणी वसंत ऋतुना कामोदीपक वर्णनथी तथा कुंजविहारी कहानजीना अलौकिक सौभाग्यना सूचनथी सखी नाधिकाने विलास-मार्गमां प्रेरे छे:—'सखी ! आ रमणीय वसंतमां गोपागना साथे भगवान क्रीडा करे छे. तो तूं पण हे हरिना हृदयनी आगधिका ! तेवां सुख भोगवी आ विलासनो समय सार्थक कर. '

'ऋतुराज' पद सर्वे ऋतुमां वसंतनी श्रेष्ठता जणाने छे. अर्थात्

* मूळमां वसंत राग ने रूपक ताल आपेल छे. गावा बजाववा-मां त्रिताळ के दीपचंदी ठीक पडशे.

કૂંપલ કુમળી તમાલની પરિમલ મૃગમદનો મ્હેકાવે;

ફૂલી લોલ કળી કુરવકની ફાગ પરાગ ઝંડાવે. નટ૦ ૩

રાસલીલાથી વિરહ્યાતિ પામેલી શરદ ઋતુ કરતાં પણ આ ઋતુ વિલાસને વધારે યોગ્ય છે; કેમકે સ્ત્રીલેખાં નવાં ફૂલનું મધ લટકતાં કઢાહોઢ કરી મૂકતા ભમરાના ગુંજારવથી અને આંવાનો નવો મોર સ્વાઈ વાચાઢ બનતી કોયલના ટૌકાથી વસંત સંજોગીને મસ્ત કરે છે. વઢી દક્ષિણ દિશાથી વાતો મળ્યાચઢનો પવન લતાઓની મીઢી સુશબો વઢે સારા વિશ્વને મહમહ કરી મૂકે છે. આયો રૂઢો વિલાસનો સમય તે રાસેશ્વરી રાધિકા અને નટવર નાગર કુળ ભગવાનની ક્રીડાથી સાર્થક થાય, તેના જેવું બીજું શું? સંયોગરમિક સસ્ત્રીના મનમાં બીજી શી કામના હોય ?

અહીંથી વસંત ઋતુનું ઉન્માદક વર્ણન શરૂ થાય છે. લતાના નૃત્તથી સ્થાવર સૃષ્ટિમાં અને પત્રીના ગાનથી તિર્યક સૃષ્ટિમાં ઉભયત્ર શૃંગારનો આભાસ દષ્ટિગોચર કર્યા છે. પવનના સરસગટથી, પત્રોના ફરફરાટથી અને ભમરાના તથા કોયલના કઢાહોઢથી ગુપ્ત ગોપ્તી ગુપ્ત જ રહેવાની અનુકૂલતા દર્શાવી છે. નૃત્ત, ગીત અને વાદિત્રના સંયોગથી સંગીતના ઠાઠની જમાવટ કરી છે. ‘ઋતુરાજ’ પદ ઉદીપન વિભાવનો અને ‘નટવર’ પદ તથા ‘અલ્બેલી’ પદ આલંબન વિભાવનો ઉત્કર્ષપ્રકાશે છે. પૂર્વ ભાગમાં સમાસોક્તિ અને ઉત્તર ભાગમાં કાવ્યલિંગ તથા પરિકર અલંકાર છે.

૩ મૃગમદ—કસ્તૂરી. પટુ—આકરો. પરિમલ—વાસ, સુશબો. પાંગરી—નવી કૂંપઢો મેરી. તરુણ—જવાન. કુરવક—કાંટાશઢિયો. પરાગ—ફુલના અંદરની સુવાસિત રજ.

माधवीं शूँ लई सांड रसाळे मुकुलपुलक दरसावे;

भाळी निर्लज जग बाळेरां करुण हसे सही ! हावे; नट० ४

पवन अने लताना वृत्तशी दर्शनमुखनी अने भमराणा गुंजारशी तथा कोयलना टौकारशी कर्णेन्द्रियना शब्दमुखनी संपत्ति वर्णवी कवि घ्राणेन्द्रियने तृप्त कर्नार गंधनी समृद्धि वस्त्राणे छे. तमालनी खुशबो कम्पूरीनी सुगंध याद लावे छे, मतलब के तेवी ज मधुर अने तेवी ज विश्व-व्यापी छे. बळी फूलनी रज पण एटवी व्होटी छे, के तेना गोंटे गोंट पटवासनी पेठे ऊडे छे.

अही शृंगारेचित अनुलेपन अने पटवामना प्रयोगनी प्रतीतिशी समासोक्ति अलंकारना ध्वनि स्फुरे छे.

४. माधवी- मोगरानी बेल. सांड आदिमान. रसाळ-आबो. मुकुलपुलक-मोर रूपी रोमांच. करुण=धोळां फूलनूं एक वृक्ष.

अही मुकुलमां पुलकना आगेपथी उपजनूं रूपक रसाळमाधवीना वर्णनद्वारा नायकनायिकानो व्यवहार सूचवती समासोक्तिनूं अंग छे. रसाळमाधवीनो वृत्तांत जगतने लगाडेल्य निर्लज विशेषणना समर्थन माटे होवाथी निर्दिष्ट समासोक्तिथी पोषण पामतो काव्यद्विग नामे अलंकार नीपजे छे, ते बाळेरा करुण वृक्षनां धोळां फूलना फाट विशे हास्यनी संभावनाथी प्रगटती उत्प्रेक्षानूं अंग छे. ए रीते रूपक, समासोक्ति, काव्यद्विग अने उत्प्रेक्षानो संकर बने छे.

મધુપસંગ મધુથી તર ઢોલે બોલસરી સ્વીલંતી,
 ટવલે ત્યમત્યમ ટમટમી વામા વિરહાનલે જલંતી; નટ૦ ૫
 વીંધે નયન વિજોગી જનનાં મનમથ કેતકકુંતે;
 ચીરે ઊર એ કેસરી સરિલા કિંશુકનલના પ્રાંતે; નટ૦ ૬

૫. મધુ-૧ફૂલનો રસ; ૨મદિરા. મધુપ-૧મરા; ૨મધુપાન કરનાર. વિરહાનલ-વિજોગનો અગ્નિ.

મરાઓ પુષ્પરસનું પાન કરવા આ ફૂલથી ઓ ફૂલ ઉપર ઝડી ઝડીને બેમે છે. તેમના ઝડવા બેસવાથી ફૂલના મારે નમી રહેલી બોલસરીની ઢાઢીઓ ઢોલે છે; તે જોઈ પોતાના પ્રીતમ સાથે મધુપાનની મજા ઝડાવવાનું યાદ આવવાથી વિજોગી સ્ત્રીઓ પ્રવાસી પતિને સંભારી કરુણ સ્વરે વિલાપ કરે છે, સૃષ્ટિને વિવિધ વિલાસસુખ ભોગવતી જોઈ કામાગ્રિથી બઢી બઢી થાય છે અને ધીરજ સોઈ બાવરો બને છે.

‘મધુથી તર’ પદો વડે પુષ્પરસનું પુષ્કલપણું અને પુષ્પરસના પુષ્કલપણા વડે પુષ્પનું પુષ્કલપણું અહીં ધ્વનિત છે. પૂર્વાર્ધમાં રસને સ્વીલવવા શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ અલંકાર છે; ઉત્તરાર્ધના એકદેશમાં રૂપક પ્રયોજ્યું છે.

૬. મનમથ-કામદેવ. કેતકકુંત-કેવડા રૂપી માલો. કેસરી સરિલા-સિંહના જેવા. કિંશુકનલ-કેસુડાં રૂપી નલ. પ્રાંત-અળી.

ત્રી વાસથી ઉપવનવિહારની ત્રીલા યાદ લાવી તરિણ અળીએ વિરહી જનનાં અંગ વીંધી નાંલતાં કેતક પુષ્પ પ્રાણ લેવા તત્પર થયેલા કામદેવના માલ્ય બને છે; તેમ જ પાગના રંગની ધૂમની સ્પૃતિ અળી

પેશ, શિલીમુશથી ભાથાનો પાડઠા મેશ મજાવે;
કુસુમાયુધના કનકદંડ સમ કેસર વહુ વીહાવે; નટ૦ ૭

હૃદય વિદગતાં કેમુડાં, તે વક્રગેટા વાધ સગવા કૂર કામના વાંકા વધા-
રેટા નશ્વ નીવડે છે.

ઉપવનથી પાછા વઢતાં વનવિહારના ચિહ્ન તરીકે પુરુષો મોઝિયામાં
અને સ્ત્રીઓ વેળીમાં સૌભાગ્યવર્ધક કેતક આદિક પુષ્પ ધાલે છે, તે પ્રસિદ્ધ
છે. તેમ જ કેમુડાંના રંગની પીચકારીથી રંગ ઝડાવી વિલ્વાસી જન પાગ
સ્વેલે છે, તે પણ વિદ્યાત છે.

આયુધ ઝગમગા ને મારવામાં વિલંબ થાય, તે સ્વર્મી ન શક્તા
મન્મથને કિંશુક રૂપી નશ્વ વિજોગીનાં હૃદય વીંથી નાંચતો કહ્યો છે, તેમાં
તેનાં વેગ અને કૂરતાનો ધ્વનિ છે. ૫ રીતે અનંત બાહુ માનવાથી અનંત શસ્ત્ર
અસ્ત્ર અને નશ્વ વડે વિજોગીને સામટા દમવાની ઉપપત્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

૭. શિલીમુશ-૧ ભમરા; ૨ તીર. મેશ-વેષ. કુસુમાયુધ-ફૂલ જેનાં
આયુધ છે ૫વો કામદેવ. કનકદંડ-સોનાનું દંડ નામે આયુધ. કેસર-નાગ-
કેસર. વીહાવે-મય ડપજાવે છે.

કુંત અને નશ્વનો પ્રયોગ વર્ણવી અન્ય આયુધથી મન્મથનું સંહારકર્મ
કવિ વિસ્તારે છે. પાડઠાનાં ફૂલ તે મન્મથના ભાથાનું, શિલીમુશ જે
ભમરા તે શિલીમુશ પટલે તીરનું, અને કેસર પુષ્પ તે તેના દારુણ દંડ
નામે આયુધનું કામ કરે છે. રૂપક અને ઉપમા અલંકાર છે.

વૃંદાવન કુંજે જનગંજન ઘન ઉદીપન ભાવે
 સમય અસીમ વિષમ આ શમય મન મુનિનાં ય મૂઝાવે; નટ૦ ૮
 વનવર્ણન મધુરૂં મધુ ક્રતુનું જયદેવે રચ્યું આ જે,
 શ્રોતાની મતિ તે થિર થાપો શ્રીપતિના ચરણાઢજે ! નટ૦ ૯
 (માલિની.)

નવલ અવલ લહેકે ફૂલડે ફૂલવાડી,
 મધુર મધુર તેની મ્હેકથી લહે લગાડી,

૮. જનગંજન—પ્રાકૃત સંસારી મનુષ્યને ગાંજનાર. ઘન—અચ્યંત.
 ઉદીપન ભાવ—કામ ઉદીપ કરનાર મામથી. અસીમ—બેહદ. વિષમ—વ-
 સમો. શમય—શાન્ત.

સંસારી સંજોગી વિજોગી વિશે ક્રતુનો પ્રભાવ જણાવી કવિ વિષ-
 યવાસનાથી વિરક્ત વનવાસી તપસ્વી ઉપર વસંતનો અમલ કહી બતાવે
 છે. મુનિનાં પગ મન ચઢે છે, પદ્ય કહેવાથી ઉદીપનનો અતિશય
 દર્શાવ્યો છે. ચિત્તનો શ્રોમ કામકૃત છે. પદ્ય ન સમજનારા મુનિની
 મુઘ્ધતા ‘મૂઝાવે’ પદથી સૂચિત છે.

૯. મધુ-વસંત. મતિ—બુદ્ધિ. ચરણાઢજ—ચરણકમલ.

શૃંગારના ઉદીપન વિભાવ ઉપરથી એકાએક રસના અધિગ્રાતા તરફ
 કવિનું આ વલ્લવું જેવું મધુર તેવું સ્વાભાવિક છે. પદ્યસર્વર્ણનની અષ્ટપદીની
 ઉત્થાનિકા છે. શ્રીહરિના ચરણમાં શ્રોતાની એકાગ્રતા કાવ્યરસ અને
 નિઃશ્રેયસ ઉભય સિદ્ધિ સાધનારી હોઈ અહીં દૃષ્ટરૂપ વર્ણવી છે.

૧૦ અવલ—ઉત્તમ. મુતનુ—મુંદર અંગવાળી, બહુ જ નાજુક સ્ત્રી.

સુતનુ ! વિતનુનો આ પ્રાણ, લહેરે રસાળી,
અનિલ અનલબંધુ વ્હાય કાયા પ્રજાળી. ૧૦

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

હંસે કૃષ્ણ ભુજંગના લથડિયાં સ્વાતી હિમાલે હવાં
જાયે માલય વાયુકેરીં લહરી આ, જો નીં, શંપાવવા;
ઘેની ! જો વઝીં, જો નીં, જોવન નવું મોરંત આંવાતળા
અંકે કોયલ મોહમંત્ર મધુના ઓ ગાય હલ્લાસ્યમાં. ૧૧

વિતનુ—અનંગ, કામદેવ. રસાળી—૧. સમય, ૨. વિપમય. અનિલ—પવન.
અનલબંધુ—અગ્નિનો મિત્ર. પ્રજાળી—વાળીને.

વસંતમાં વાતા પવનને અનંગના પ્રાણનું રૂપક આપવાથી તેની કામ
ઉદીપન કરવાની અસાધારણ શક્તિ સૂચવી છે. વિરહાગ્નિ મલયાચલના
પવનથી સંધૂસ્વાઈ પ્રજાળી ઝડે છે, તે જણાવવા ‘અનિલબંધુ’ પદ મૂક્યું
છે. અહીં પવનમાં પ્રત્યક્ષ ઘાતકના વ્યવહારનો સમાગેષ હોવાથી સમા-
સોક્તિ અલંકાર નીપજે છે. તેને વિતનુનો પ્રાણ અને અનિલબંધુ એ વિશે-
ષણોમાં રહેલો પરિકર પોષે છે.

૧૧. કૃષ્ણ ભુજંગ—૧. કાઝા નાગ; ૨. કામી કૃષ્ણ. માલય—મલ-
યાચલનો. અંક—સોળો. મોહમંત્ર—મોહનવિદ્યાના મંત્ર. હલ્લાસ્ય—
હડયાનો તનમનાટ.

અહીં કૃષ્ણ સરસ્વા ભુજંગ કહેતાં પ્રીતમના વિરહહંસથી વધતા
કામના વેગને લીધે વિરહાતુર શતોપચાર સેવતી કામિનીની સંતાપ આદિ

શારે કોયલ કાન પંચમ સુરે લૈ તાન કુંજે શુભી,
 ને ઢારે મધુ પી અમંદ મદમાં મોદંત મૃંગાવલી;
 તેવા આ મધુમાસમાં ત્રિરહની પીડે પ્રવાસી ડુલી
 સાધી પ્રેમસમાધિ આધિ વૈસરે આધી પ્રિયાને મળી, ૧૨

દશાનો શ્લેષબલે આક્ષેપ છે; તેનું તાત્પર્ય મય દર્શાવી રાધાને કૃપ્ણ ભગવાનના સમાગમની અધીર્ગી બનાવવાનું છે. પૂર્વાર્ધમાં ત્રિરહદુઃસ્વનું કારમું વર્ણન છે, તેવું ઉત્તરાર્ધમાં સંભોગસુખનું સુંદર ચિત્ર છે; તે વિલાસની ઉત્કંઠા વધારી સમાગમની ત્વરા માટે છે. આંબાનું મોરઘું કોયલના હર્ષનું કારણ છે. પવનના તરંગે હાલતો નવપલ્લવ રસાલ્લ જે આંબો, તથા તેની સાથે મદમાં ડોલતી અને હર્ષથી બોલતી જે કોયલ, તે બેનું એકત્ર રસમય ચિત્ર તરુણ પિયુના સંગમાં વૃત્ત કરતી રસમગ્ન હર્ષધેલી વસંતનાં મુખ માળતી નાયિકાનું દૃશ્ય નજર આગળ ઝૂમું કરી વિલાસની સૃષ્ટિ વધારે છે.

સસ્ત્રી સસ્ત્રીભક્તિથી તદાકાર—રાધાકૃપ્ણમય બની છે; તેથી તે લીલાલાલસ જુગલકિશોરસ્વરૂપે તેમની શૃંગારી દૃષ્ટિથી સકલ સૃષ્ટિ રસમય-શૃંગારમય જુએ છે.

૧૨. ઢોંગ—ત્રાસ આપે છે. મધુ—૧ફૂલનો રસ; ૨મધ. અમંદ—એકદમ. મધુમાસ—વસંતઋતુ. મોદંત—હસવાતી. મૃંગાવલી—મમરાની પંક્તિ. આધિ—હૃદયની પીડા. આધી—અર્ધા.

(वंशस्थविल.)

रमे भमे लै लई अंक सुंदरी,

रूमे धूमे रंग शू संगमां हरि;

बतावतां ते करथी रसे भरी

सही तहीं न्हालनीं वाणीं उच्चरी.

१३

क्रीडासिक कोयल कुंजमां रसाळ साथे दोल्यक्रीडानूँ सुख छानी-
मानी भोगवती होत तो एक बात, परंतु आ तो पाह्यी तडुकी टौकाथी
विजोगीना कान भेदी नांग्रे छे; ने तेनी जोडे मधु पी मस्त बनेन्य
भमरा पण गुंजारवथी प्राणसंशय उपजावी डार्या करे छे. तेथी विर-
हनी वेदनामां गरक थई जता प्रवासी प्रियानी कल्पनामय लबीथी मन
रमाडीने ज्यांत्यां दुःख वीसारे छे; मतलब के प्रियजनना समागम
सिवाय मुखनो अन्य उपाय नथी. ए रीते उद्दीपनना आतिशयनी परम
कोटिण ह्योची, तेनूँ अनन्य लक्ष्य जे प्रियसमागम, तेना गर्भित बोधथी
संयोगमिक सखी पोतानी उक्तिना प्रथम भागनो उपसंहार करे छे.

१३. अंक—आदिगन. कामिनी—प्रेमातुर स्त्री. उच्चरी—बोली.

उद्दीपन विभावना निरूपणथी उत्कंठा तनखावी, राधानी रतिना
आलंबनभूत कृष्ण भगवान जे बाजुण रमता हता ते तरफ हाथ करी,
सखी विलासनी स्पर्धा उपजाववा मीठां प्रेमाळ वचने तेमनी अलौकिक
लीलानूँ वर्णन आरंभे छे.

(પ્રબંધ*.)

પીતાંબર કટિ પર; મલયાગર મધુર શરીરે મ્લેકે;
ગંડસ્થલ મણિકુંડલ લલકે; ઉર વનમાલા લેકે.

રમણશિરોમણિ, જો નીં, ઝૂમે

ઝમંગીલી રંગીલી સંગ રમે.

ધ્રુવ૦ ૧૪

મીઠ મલકાવી મુલ મલકાવી વહાલ શું વલગ્યા આવે,

દઈ આલિંગન લઈ લઈ ચુંવન રસતરસ્યા તરસાવે. રમણ૦ ૧૫

રણકે કંકણના, અણવટના ઠળકે નર્તનશી

કો નચેવ નયને નટવરને રસનાણે રવ પૂરી; રમણ૦ ૧૬

૧૪. ગંડસ્થલ-રમણાનો ભાગ. ઝૂમ-ઝુરસો. જોમ.

અહીં દલ, આમૃષણ અંગરૂઘ અને ફૂલમાળે કરીને કૃષ્ણ ભગ-
વાનનું શૃંગારીપણું પ્રકાશ્યું છે. મણિકુંડલની અને વનમાલાની ગાત્રીથી
ગમના રમમાં હરિની તન્મયતા દર્શાવી છે. રસેશ્વરની એ રસમયતાએ
વહાલતા ગોપાંગનાનો દૃઢયરસ 'ઝમંગીલી રંગીલી' પદથી પ્રતીત થાય છે.

પરમ દક્ષિણ ભગવાનની શૃંગારચેષ્ટાનું અહીં વર્ણન છે. સર્વને સમ-
રસ સંતોષવાથી દિવ્ય નાયકનું લોકોત્તર દાક્ષિણ્ય પ્રકાશ્યું છે.

૧૬. અહીં નૃત્તરસિક નાયિકાનું નિરૂપણ છે. રસનો રંગ લગા-
ડવાથી 'નટવર' પદ સામિપ્રાય છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે.

* મૂલમાં ગમકરી ગગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી
આશાવરી રાગમાં ગાઈ શકાશે.

पीडी स्तनथी मुरलीधरने भीडी भुजमां भावे
 तान शूँ गाननीं को अनुरागिणीं रागिणीं राग धूमावे. रमण० १७
 लोचन लोल मिलावी लोभन लोचन शूँ, झकझोरी
 रूपरसे बूँडी एकटशे को हरिमुख जोय चकोरी. रमण० १८
 काने कंड केवाने बढाने रग रग को रतिभीनी
 रामा रोमे रोमे रसवस मुरत पीए पियुजीनी. रमण० १९.

१७. मुरलीधर-मुरली बगाटना कृष्ण. गाननीं अनुरागिणी—
 गायननी रसियण.

रगरसिक नायिकानूं अहीं निरूपण छे. ' पीडी ' पदना
 पद्धीना जोडाक्षरनूं दबाग आश्रितनना दृढबनूं भान करवे छे. बेसीना
 माधुर्यथी मस्त बनाववाने लीधे ' मुरलीधर ' पद सार्थक छे.

१८. लोल—लोभी, आतुर. लोभन—लोभादनार, मनोहर. झक-
 झोरी—परिपूर्णपणे भीजाई जवाय एम, झकझोल, रंगगेळ. हरि—१ कृष्ण-
 भगवान; २ चंद्र.

अही एकटशे जोती नायिकानी रूपरसिकता रपट छे. ए
 रूपरसिकता स्वीत्याववा हरि अने गोपीमां चंद्र अने चकोरीनूं रूपक
 योज्यूं छे.

१९. रतिभीनी—प्रेमाळ. मुरत—म्हो. पीए—चूमे छे.

' रोमे रोमे रसवस ' पद रोमांच नामे सात्विक भावनां प्रकाशक
 छे; ने तेथी नायिकानो अंतर्गत हर्ष सूचित छे. प्रेमरसिक नायिका छे.

કોડક કામિની કામની કેલિની કૌતુકી કાનનકુંજે
 દેઢવીં સ્વેલવીં સ્વેલીં રહે રલીં તિમિરે તર તરુપુંજે. રમણ૦ ૨૦
 લીલા આ રસસાગર શ્રીનટનાગરની રસ રેલી
 મચવો મનમાં મોદ મહા કવિ જયદેવે વરણેલી. રમણ૦ ૨૧

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

અંગે અંબુદ તુલ્ય રંગરસિયા આનંદ વર્ષાવતા,
 લૈ લૈ અંક રમંત રમ્ય રમણીકેરે ઊરે ભાવતા,

૨૦. કામિની-કામકલામાં કુશલ સ્ત્રી. કેલિ-ક્રીડા. કૌતુકી-
 કોડભગી. કાનન-વન. રલી રહે-આનંદ પામે છે. તિમિર-અંધારું. પુંજ-
 જૂથ, જથો.

ઔ-મુક્યપોષિત સંભોગ શૃંગારથી નાયિકાની ચેષ્ટાના વર્ણનની
 કોટિ કવિ મનોહર રીતે સમાપ્ત કરે છે. હરિતૂં આકર્ષણ ભોગરસિકતા
 મૂચવે છે.

૨૧. રતિરસિક અને ભક્તિરસિક ઉભયના શૃંગારરસ અને ભક્તિ-
 રસના પોષણના આશીર્વાદથી કવિ પ્રવંધની સમાપ્તિ કરે છે.

૨૨. અંબુદ-પાણી આપનારું વાદળ. અંક-આલિંગન. શૃંગાર-
 રસાધિદેવ-શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા કૃષ્ણ ભગવાન. ઋતુગજ-વસંત.
 મહોસવ-મોટો ઉત્સવ.

વસંત કામદેવનો મિત્ર મનાય છે. તેનું રાજ્ય થતાં કામદેવ
 મહોસવ કરે અને તે મદનમહોત્સવમાં, રતિ જેનો સ્થાયીભાવ છે તથા

जो, शृंगाररसाधिदेव नवला राज्ये ऋतुराजना

खेले मन्मथनो महोत्सव भलो शोभावता आज आ. २२

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सामोददामोदरो

नाम प्रथमः सर्गः ॥

विविध विलास जेना विभाव छे एवा शृंगारना अग्निष्ठाता श्रीकृष्णदेव
पंडे भाग लेई आनंदनो वधागे करे, ते कल्पनानुं स्वारस्य रपष्ट छे.
सखीना कहेवानो अभिप्राय एवो छे के 'कृष्णदेव पोते मदनमहोत्सव
शोभाववा वनमां पधार्या छे; तो आ बखते तारे अळगां रहेवूं न घटे.'

ए रीते आ सर्गमां दामोदरना आनंदोत्सवनूं वर्णन समायूं छे,
तेटला माटे सर्गनूं सामोददामोदर नाम कर्ष्यूं छे. एमां प्रधानपणे
वसंतविलासनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे वमन्तविलासवर्णनो

नाम प्रथम आलापः ।

लघु गीतगोविंद.

सर्ग २.

वस्तुः श्रीकृष्णने गोपीना वृदमां ग्वेयता देव्नी न स्वमायाथी
राधिकार्जी त्यांथी चाथी नीकळी यमुनाना तीरे एक निर्जन वृताकुंजमां
आवी 'होचनां पृथना प्रेमना प्रसंग संभारी उभगई जता हृदये दीन
शब्दमा सखी प्रये केहे छे: 'अली, तने साभरे छे के ! अही शब्द क्रतुमां
गसनी गमशट जामी हती, ते वखते हूं प्रणयकोपथी गीसातां प्रभुण पेल्य
कदंब वृक्ष तळ मने मनाथी हती. हाळ तेओ मने मेथी बीजी साथे क्रीडा
करे छे, तथापि माळं मन तो मोहनमां ज रमी रह्यं छे. घडी उपर ज
मने जोतां क्षोभथी कृष्णचंद्रना हाथमांथी, जो ने, वांसळी केवी सरी
पडी हती, ने गोपीओ ते जोई केवी कानगियां नांखती हती ! प्रियत-
मना मुखगविंद उपर केवां प्रस्वेदनां बिंदु छवायां हतां ! केवूं तेओण
माग सामूं चकित 'हो मलकाव्यं हतूं ! अगर ! एमना विना आ ठंडो
मलयाचळनो पवन मने देवता जेवो त्यागे छे. '

(हरिणी.)

निरखी तरुणी संगे रंगे रमंत रसेशने

न सही तरुना गुंजे कुंजे कहींक भराईने,

मधुप मधुपी गुंजे रंजे जहीं मधु पी मदे,

तहीं रसिकडी ढीलीढीली सही शू रही वदे. ?

१ रसेश-रसस्वरूप भगवान. तरु-झाड़. मधुप-भमंग. मधुपी-भमंगी. मधु-फूलनो रस. गुंजे रंजे-गणगण ने रंरं करे छे.

अहीं अमृथा आदि संचारी भावने पोताना प्रवळ प्रवाहमां ताणती रतिनूं निरूपण छे. गोपी साथे प्रियतमनो विहार ते अमृथाना उदयनूं अने गर्वना नाशनूं सामटूं कारण छे. कृष्णगोपीना वसंतविलासनूं स्थान मूकी राधानूं अन्यत्र जवूं ते अमृथानो अनुभाव छे. ढीलाढी-लापणूं ते गर्वना नाशनूं उपलक्षण छे. शमतो गर्व एक बार जरा दीपे छे, अने प्राणप्रिय सखीने पण दिले. खोलीने बात कहेतां प्रेमगर्विता नायिका अटकावे छे. परंतु आ तेना व्यर्थ निर्वळ प्रयत्नमां ज ते नाश पामे छे. शमेला गर्वना भस्मराशिमांथी दैन्य प्रगटे छे. ते तनना ढीलापणामां अने मनना ढीलापणामां प्रकाशे छे. परंतु उत्तम पात्रनी स्वभावसिद्ध धृति आ समये नायिकानी मददे आवे छे. धृति प्रगटी के कुंजनी ओळखाण पडतां शरदनी रासक्रीडानी स्मृतिनां पड उपर पड ऊपडवा मांडे छे, दक्षिण नायकना पोताना प्रत्ये अनन्य प्रेमना प्रताप आगळ असूयानी वादळी वेराई जाय छे, अने कृष्ण भगवान प्रत्येनी राधानी स्थायी रति झळहळ ज्योते झळके छे.

(પ્રબંધ*.)

મદભર મૌલિ લચાવી, નચાવી આંસડલી અણિયાલી
અધરઅમી-ફરણી વશકરણી વાતા વેળ રસાલી,

આવે અવ અહીં ઉર તરી રાસે

હરિ રમતા રમઝટ હરી હાસે.

ધ્રુવ૦ ૨

મેઘધનુષ સમ મોરમુગટ શિર ને ઉર વિચ ચપલા શી

મણિમાલા ઘનશ્યામ મુહાવી રેલંતા રસરાશિ, આવે૦ ૩

‘ રમેશ ’ અને ‘ રસિકડી ’ પદ કૃષ્ણ અને ગદ્યાની રસિકતા પ્રકાશે છે. ‘ તરુના પુંજે ’ પદ કુંજનું ઘટ્ટપગ્નું જણાવે છે, અને ભમ-ગનો ગુંજારવ ગુપ્ત ગોષ્ઠીને યોગ્ય આ સ્થાન છે એમ દર્શાવે છે. ‘ રહી ’ પદ ગર્વ, દૈન્ય અને ધૃતિની સંક્રાંતિનું બોધક છે.

૨ મૌલિ લચાવી—હોક વાંકી રાગી. અધર—નીચલો ઓટ. વેળ વાતા—વાંસલી વગાડતા. હાસ—વિનોદવચન.

અવતરણશ્લોકમાં સૂચેલી સ્મૃતિનું અહીંથી નિરૂપણ છે. ભાવિક અલંકાર છે. વિલાસને વિશેષ કરીને અનુકૂળ વર્ણ, શબ્દ ને વસંત પૈકી આ શરદ પૂનમના રાસનું વર્ણન છે.

૩. વિચ—વચ્ચે. ચપલા—વીંજલી. મણિમાલા—મોતીનો હાર. રસરાશિ—પ્રેમરસ.

* મૂળમાં ગુર્જરી રાગ ને પ્રતિમંઠ તાલ આપેલ છે. આદિતાલ-થી સાગં રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

કાને કનકતળાં મણિકુંડલ ઝલ્લહલ્લતાં લલ્લકાવી
મદનમનોહર મોહ મચવતા લોચનિયાં લલચાવી, આવે૦ ૪
નિલવટ ચંદનાતિલકે ઘનગત પૂનમચંદ્ર લજાવી
ભૂષણમણિનાં કિરણે વન ઘન ભરતા તિમિર તજાવી, આવે૦ ૫
રસિયા રસતરંગ્યા રસીલાનાં વઝી વઝી વદન ચૈમંતા
જલમલ પલકંતા અધરે કરી મધુર અધીર ધમંતા, આવે૦ ૬

રતિના આલંબનમૂત ભગવાનની શૃંગારચેષ્ટા વચ્ચાળી રૂપધેલી
રાધા તેમના સુંદર વેષનું વર્ણન કરે છે. અલંકાર ઉપમા.

૪ મણિમય—રત્નજડિત. મકરાકાર—મકરના આકારનાં. કનક—
સોનું. મદનમનોહર—કામદેવના જેવા મન હરનારા.

અહીં પણ વર્ણન ચાલુ છે. શ્યામ હોવા છતાં પણ મોહ ઉપ-
જાવવો એ ભગવાનના ત્યાગ્યની લોકોત્તરતા જણાવે છે.

૫ નિલવટ—કપાળ. ઘનગત—વાદળની વચમાં આવેલો. ઘન—
ઘટ્ટ, સજડ. તિમિર તજાવી—અંધકાર ટાળી.

વર્ણન ચાલુ છે. પૂર્વાર્ધમાં વ્યતિરેક અલંકાર છે. ઉત્તરાર્ધમાં
અનિશયોક્તિ છે.

૬ વદન—મ્હો. અધીર ધમંતા—સુવ અધીર ઉપજાવતા, ચુંબન લેવાને
અત્યંત અધીરા બનાવતા.

અહીંથી હરિની લીલાનું વર્ણન છે. ઔસુવય, હર્ષ વગેરે માત્ર
ચુંબનાત્મક સંમોગ શૃંગારને સ્ત્રીલયે છે.

पीडी प्रौढ पयोधर भूधर भामा भुजमां भीडी
 लेता आलिंगन घन रोमे रोमे रसमां बूडी, आवे० ७
 केलिकदंब तळे मळीं अढळक ढळीं ने लळी लळीने
 मुज मन मुग्ध मुग्ध करी देता मोहन मान दळीने, आवे० ८
 श्रीजयदेवे निरचित वर्णन कुंजविहारनूँ हारी
 भगवद्भान करावो भाविक जनने पावनकारी ! आवे० ९

७ प्रौढ—स्थूळ. पयोधर—स्तन. भूधर—उपर्वत; २श्रीकृष्ण.

अही कंठमृत्र किंवा स्तनादिगननं वर्णन छे. पूर्वाध्रिमां रूपक अलंकार छे.

८ केलिकदंब—वीडाना स्थानभूत कदंबनं झाड. मुग्ध—प्राप्त प्रसंगमां शृंगारचेनी समजण रहित, प्रेम परवश.

अही गंधाना प्रणयमाननी हकीकत छे. गंधानी आ उक्तिमां पोताना विशे कृष्णदेवना अनन्य प्रेमनो ध्वनि छे. तेमनी बीजी गोपी साथेनी चुंबन आलिंगन आदि शृंगारचेश—ते तो सौ दक्षिण नायकनं दाक्षिण्य ज छे, अवे आक्षेप पण छे. ए गीते गोपी प्रयेना तेमना सौभाग्यने लीखे प्रगटेकी अमृता हृग्नी अनन्य प्रीतिना अभिमानथी निवृत्त थाय छे.

९ विरचित—बनावेट. हारी—मनोहर. भगवद्भान—भगवाननो साक्षाकार, दर्शन.

(हरिणी.)

भीतरभ्रमणा भागी, त्यागी भूँडी कुडी कुथली;
 ललित लगनी लागी; जागी गुणोनी धुनी वडी;
 हरिजी विहरे रीझी बीजी शूँ मेली मने सही;
 मन रमी रबुं तोये मोहे, करुं शूँ ? सही ! तहीं. १०
 (शार्दूलविक्रीडित.)

भामा भ्रू मरडी विशाळ नयने दृष्टिशरो सांधतां
 भाळीने मुजने सरंती करथी बंसी य भूली जता—
 पाणी पाणी थता—विलक्ष मधुरा मंदस्मिते शोभता—
 हर्खू ने निरखू हूँ—आ हरिजीने गोपातणा वृंदमां. ११

संप्रदाय प्रमाणे रसिक अने भक्तिमान पुरुषोने कथानायक कृष्ण भगवानना साक्षात्कारनी आशिषथी कवि प्रबंध संकेले छे.

१० भीतरभ्रमणा भागी—भीतरनो व्हेम भागी गयो. त्यागी—तजी दीधी. लगनी—रढ, ल्हे. धुनी—रटण. विहरे—खेले छे.

अवतरणश्लोकमां उदय पामती असूयानी प्रबंधना अवसानमां शांति थतां, प्रेमाळ रसिक अंतःकरण विश बीजावस्थामां देखा देता औत्सुक्यना निरूपण सारुं प्रस्तुत श्लोक छे.

११ भामा—कोपायमान गोपांगना. विशाळ—^१दीर्घ; ^२ईर्ष्या रूपी

સહી ! શીઝી લેહેરે અનલ પ્રગટાવી તન દહે;

મદી મોદે ભેદે અલિ અલિનીં કર્ણો કલકલે;

વિષવાઝાં. દષ્ટિશર—કટાક્ષવાળ. સાંધતાં—તાકતાં છતાં. વિલક્ષ—ચકિત.
મંદસ્મિત—મંદ મંદ હસવું. ઘંદ—ટોઠું.

સિંહાવલોકનન્યાયે ભૂતકાલના ચિત્રપટ ઉપર પ્રભુની પ્રીતિની રંગ-રેखा ऊकेली रही राधा वर्तमान वसंतविलासનું दृश्य नेत्र आगळ राखी घडी ઉપર પોતે નજરે જોણ્યા પ્રીતમના ભાવનું આનંદમય હૃદયે ઉદ્-ઘાટન કરે છે. પ્રભુની પ્રીતિનું આવું ત્રિધા અનુસંધાન રતિની ઉભય-નિષ્ઠતા બતાવી રસાભાસનો પ્રસંગ પરહરી શુદ્ધ શૃંગાર રસ જમાવવા સારું છે. પ્રથમ સર્ગમાં રાધાએ કૃષ્ણને રમતા જોયા, તે જ ક્ષણે કૃષ્ણદેવની દૃષ્ટિ પણ રાધા ઉપર પડી હતી; તે સમયની ભગવાનની વિકૃતિનું આ વર્ણન છે. અહીં અત્યંત હૃદયક્ષોભથી પ્રકાશતા હરિના આવેગનું નિરૂ-પણ છે. સ્વેદ, કંપ આદિ સાત્ત્વિક ભાવ તેના સહાયક છે. એ રીતે સ્વીટેલો આવેગ હરિની રતિ સૂચવે છે. ભગવાનની વિકૃતિ જોઈ રોષથી કાતરિયાં નાંચતી ગોપીની ઉપેક્ષાથી તે રતિના અતિશયનો ધ્વનિ ઊઠે છે. પ્રભુની પ્રીતિની આવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિના દૃઢ સંસ્કાર રાધાના હર્ષનું કારણ છે.

૧૨ શીઝી—^૧ઠંડી; ^૨સુશીલ. અનલ—અગ્નિ. તન—શરીર. દહે બાળે છે. મદી—મસ્ત બની. મોદ—આનંદ. અલિની—ભમરી. કલકલ—ઘોંઘાટ. રસાલ—આંબો. સાલે—શલ્યવત દુઃખ દે છે. મુકુલ—મોર. રક્તાશોક—રાતા આસોપાલવનું જાડ. શિસ્વરિણી—અણિયાઝી.

રસાઢે આ સાલે હરિ વિણ ફુરી મ્હેક મુકુલે;

હહા ! રક્તાશોકે ટીંશી શિખરિણીં દગ દઢે ! ૧૨

ઈતિ શ્રીજયદેવવિરચિતે ગીતગોવિન્દેઽક્લેશકેશવો
નામ દ્વિતીયઃ સર્ગઃ ।

હરિની રતિના અચ્છ વિશ્વાસે રાધા પોતાને ધન્ય માની હર્ષ પામે છે તેવી જ બીજી તરફથી તે એવા પ્રેમાઢ પ્રિયતમને મઢવા અધીરો બને છે ને એમના વિરહે તે સંજ્વર અવસ્થાને વશ થાય છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. પવનના સ્પર્શથી, અમર અમરીના શબ્દથી, રસાઢના ગંધથી અને આસોપાલવની નવી ટીંશીના રૂપથી ત્વચા, શ્રવણ ઘ્રાણ અને ચક્ષુના સામટા અસહ્ય દુઃખનો સમુચ્ચય છે. પવનની લહરી શીઢીં થઈ અંગમાં અગ્નિ પ્રગટાવે છે; એ રીતે કારણ વિરુદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિને લીધે વિભાવના અલંકાર બને છે. આનંદમાં મ્હાલતાં ભમરાભમરીનો ગુંજારવ, રસાઢ વૃક્ષના નવા મોરનો સુવાસ, રક્તશોકના નવા પલ્લવનો લ્ખલ્ખાટ, એ સૌ ઉદીપન વિભાવની સામગ્રી છે. ‘શિખરિણી’ પદ દગ દઢવાનું ટીંશીનું સામાર્થ્ય બતાવવા મૂક્યું છે; તે પદ હંદનું પળ બોધક હોવાથી મુદ્રા અલંકાર નીપજે છે. ઉદીપનસામગ્રીથી વિરહની અસહ્યતા બતાવી સમાગમની ઉત્કંઠાનો ધ્વનિ મૂક્યો છે.

એ રીતે આ સર્ગમાં કેશવના સમાગમને રાધાના ક્લેશનો નિવારક કહ્યો છે, તેને લીધે સર્ગનું નામ અક્લેશકેશવ યોજ્યું છે. એમાં પ્રધાનપણે નાયિકાના ઔત્સુક્યનું નિરૂપણ છે.

ઈતિ શ્રીગીતગોવિન્દસંવાદે નાયિકૌત્સુક્યવર્ણનો
નામ દ્વિતીય આલ્પઃ ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૩.

વસ્તુ:—કૃષ્ણ ભગવાન પળ રાધાજીને જ શંખતા ગોપાંગનાને ત-
જીને નીકળે છે. તેઓ પ્રાણપ્રિયાને કુંજે કુંજે શોધે છે. પરંતુ પત્તો નથી
લાગતો, ત્યારે છેક લાચાર બની જઈ કાલિન્દીને તીરે વંજુકુંજમાં પેસી
રાસેશ્વરીને સંભારી વિહ્વલ ચિત્તથી તેઓ અત્યંત શોચ કરે છે.

(અનુષ્ટુપ.)

પ્રેમના બંધને બાંધ્યા, શ્રીરાધાના જ ધ્યાનમાં
ગોપાલે નીકળે મેલી ગોપી મગ્ન ગુમાનમાં. ૧

---

૧ ભક્તાધીન ભગવાન પ્રેમભક્તિને લીધે માયાના બંધમાં બંધાય છે,
તેઓ પળ તે જ ભાવે રાધાને મળવા આતુર બને છે અને તેને શોધવા
નીકળે છે. ગોપીઓનો પરિત્યાગ હરિની રાધા પ્રત્યેની રતિનો અતિ-
શય બતાવે છે. શ્રીકાર ગોપીથી રાધાના રૂપલાવણ્યની ઉત્કૃષ્ટતા
સૂચવે છે.

(વંશસ્થષિલ.)

વઢી વઢી શોધી વઢી વનાંતરે
વિજોગ વાધ્યે વિધુરા રસેશ્વરે,
ઢઢી નિકુંજે જમુનાતટે ડરે
સ્મરી સ્મરી માનિની આમ ઉચ્ચરે. ૨

(પ્રવંધ*.)

સુંદરીના ટુંદમાં મુજને રમંત નિહાઢી
ચાલતી થઈ-ચૂકિયો હૂં-નવ વઢાઈ વ્હાલી !

હરિહરિ ! અનાદર લહી ગઈ એ વચકાઈ. ધ્રુવ૦ ૩

૨ વનાંતર-વનનો પ્રદેશ. વિધુરા-બેહાલ. રસેશ્વર-શ્રીકૃષ્ણ.
સ્મરી-સંભારી. ઉચ્ચરે-કહે છે.

ઔત્સુક્ય, દૈન્ય, ચિંતા અને વિષાદનું અહીં સામટું નિરૂપણ છે.
'હું અહીં એને શોધું છું તેટલામાં એ પેલી કુંજમાં તો આવીને બેઠી નહિ
હોય' એમ કરી જોણાં સ્થલ ફરીફરીને જોઈ વઢતા કૃષ્ણની ઉત્સુ-
કતા બતાવવા 'વઢી વઢી' પદ છે.

૩ અનાદર-સત્કાર ન થવો તે, અપમાન.

અહીંથી શ્રીકૃષ્ણનો પ્રલાપ શરુ થાય છે. આવેગ નામે સંચારી
ભાવ અહીં ચિતર્યો છે. વિષાદ તેની પીઠે ઢોકિયાં કરતો જણાય છે.

* મૂલમાં ગુર્જરી રાગ ને પ્રતિમંઠ તાલ આપેલ છે. ત્રીજા તાલથી
સોરઠ રાગમાં ગાઈ શકાયો.

કહીં ગઈ અણસ્વાઈ ઊર છળકાઈ, હું ન લહું જ;
 શી વિધ આવી મનાવીને હરૂં રૂસણું ? વસમું જ; હરિહરિ૦ ૪
 ઝંચરતી શું એ હશે ? કરતો હશે શું એહ ?
 ભવન, ધન, જન, જીવને મુજ મન વિરહ મંહીં સેહ; હરિહરિ૦ ૫
 આ રમે રમણીય રમણી ઊરમણિ મમ ઊર;
 વિલપૂં કાં વ્હીલો-વને-ભૂલો ભમું કાં ભૂર ? હરિહરિ૦ ૬

૪ અણસ્વાઈ-ઈર્ષ્યાયુક્ત બની. વિધ-રીત.

આ મતિ નામે સંચારી ભાવના ઉદયનું નિરૂપણ છે. કલ્પનામય પ્રિયાની આંસીથી જે વિષાદ ઘડી भर દૂર થયો હતો, તે વિષાદ મતિના ઉદયે ઉન્માદ અવસ્થાનાં આલંપપાલ આંસવાં લોપ પામ્યાથી પાછો અહીં દેલા દે છે. છળકાવાનો પડધો પાડતી પૂર્વાર્ધની રચના વાંચનારે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

૫ ઝંચરશે-કહેશે. ભવન-ઘર. જીવન-જીવતર. સેહ-ધૂલ.

અહીં નિરૂદ્ધ પ્રધાનપણે પ્રકાશે છે. ભવન આદિકની અવજ્ઞા તેના અનુભાવ છે. આવેગમો અનુનાદ તેનું પોષણ કરે છે.

૬ ઊરમણિ-હૃદયના મણિરૂપ.

વિસ્થાતુર કૃષ્ણ ચિત્તપટ પર કલ્પનાના વિચિત્ર વર્ણથી પ્રિયતમની છબી ચિતરી મન રમાડે છે. પરંતુ તે કલ્પનામય છબી અંતઃશ્ચક્ષુથી જોતાં જ તે ઉન્માદને વશ થાય છે; તેનું વર્ણન છે. ' ઊરમણિ ' વિશેષણે કરીને લક્ષ્મીસહોદર કૌસ્તુભ રત્નથી રાધાનો અતિશય સૂચવ્યો છે.

तरवरंत तरंत मूरति मंजु नयन निहाळूं;
 तदपि केम न दे मदे प्रमदे ! तूं सांइ सुखाळूं ? हरिहरि० ७
 तोरणे अलिनां झझुमतां पद्म दीसे जेवूं,
 भ्रू तरल तिरछातीं तव आ अरुण मुख तेवूं; हरिहरि० ८
 नहि करुं कदी आम; मानिनी ! मान नी, कर म्हेर;
 सांखी न शके, झांखी दे, वपु विषमशरनूं वेर; हरिहरि० ९

पूर्वार्धनूं वर्णचित्र हृदयमां प्रियानी मूर्तिना थनथनाटनी प्रति-
 च्छायारूप छे. उत्तरार्धना उत्तर भागमां कठोर वर्णनी गूंच हृदयनी
 मूझवणनो आभास पाडवा माटे छे.

७ तरवरंत—स्फुरती, ज्या त्यां प्रकाशती. प्रमदे—हे मदवाळी स्त्री.

प्रियानी कल्पनामय छवीनी झांखीथी अधीरा बनेला उन्मादवश
 हृदयनूं औत्सुक्य अहीं वर्णूं छे.

८ अलि—भमरा. पद्म—रातूं कमळ. भ्रू—भमर. तरल—तरवर तर-
 वर थती. तिरछाती—बंकाती, मरडाती. अरुण—रातूं.

उन्मादना आवेशथी मुक्त थयेला चित्तमां वसंतविलासना संस्कार
 जागृत थाय छे, तेनाथी उद्बोध पामेली स्मृति रोष भेर चाली गयेली
 प्रियतमानी छवी खडी करे छे; तेनूं अहीं वर्णन छे. अलंकार उपमा छे.

९ मानिनी—रीसायली स्त्री. वपु—शरीर. विषमशर—कामदेव.

રસપયોધિસુધાંશુ કેશવચરણશરણ સદા ય
 પ્રણયમય . જયદેવ આ હરિવિરહ દુઃસહ ગાય. હરિહરિ૦૧૦
 (હરિણી.)

કુવલય ગळे વીંટયાં છે આ, હઝાહઝ એ નથી;

ઊર કમઝની માઝા છે આ, નથી અહિ વાસુકિં;

અહીં ઉદય પામી પોસાતું દૈન્ય ઔસુક્યમાં પરિણામ પામે છે.
 ‘વિષમ’ શબ્દના શ્લેષથી બાળના મારની દુઃસહતાનો બોધ થાય છે.
 ગર્ભવાક્યનો પ્રયોગ અત્યંત આતુરતા બતાવવા માટે છે.

૧૦ રસપયોધિસુધાંશુ—રસના ક્ષીરસાગરના ચંદ્રરૂપ. કેશવચરણ-
 શરણ—કૃષ્ણ ભગવાનના ચરણારવિંદને શરણે રહેતો. પ્રણયમય—પ્રેમી.
 દુઃસહ—અસહ્ય.

હરિની વિરહવેદના અને વિક્લવતાનું નિરૂપણ હોવાથી કવિષ્ઠ
 સંપ્રદાય પ્રમાણે આશીર્વાદથી ગીતની સમાપ્તિ ન કરતાં અહીં દુઃખની
 દુઃસહતાના જ હિતિશ્રી મૂક્યા છે. ‘રસપયોધિસુધાંશુ’ પદમાં રસના
 સાગરની ભરતી આણવાનો, રસના સાગરને બહેકાવી મૂકવાનો ભાવ
 રહ્યો છે.

૧૧ કુલવય—ભૂરાં કમઝ. હર—કામને બાઝનાર મહાદેવ. અનંગ-
 મહાદેવે બાઝ્યાથી અંગ રહિત બનેલો કામદેવ.

ગીતના અવસાનમાં જે ‘વિષમશરનું વેર’ બાધેભારે કબૂં હતું, તેનું
 અહીં કલ્પનાના બઠે સ્પષ્ટીકરણ છે. ઉન્માદ અવસ્થા છે. કુવલયાનંદ
 પ્રમાણે અલંકાર આંતાપહનુતિ છે. ‘અનંગ’ અને ‘હર’ પદ મહાદેવ

રસ મુલ્કડનો અંગે છે આ, વિભૂતિ નથી નથી;

નથી જ હર હૂં; મારે કાં રે અનંગ ! ચૂંકી કુકી ? ૧૧

(શાર્દૂલધિક્રીડિત.)

આંવામોર અરે કરે જ ધર માં; ચાપે ય માં અર્પ એ;

લીલાએ જગ જીતી લેઈ જશ શો ઘાયેલને ઘા કર્યે ?

તાતા નેત્રશરે જ તે યુવતિના વીંધાઈ વીંધાઈને

ધૂમાતું મનહૂં મનોજ ! મુજ આ, જો, જો, હજી એ જલે. ૧૨

[વસંતતિલકા.]

શૂં ભૂરૂપે અતનુએ દીધ ચાપ અર્પી,

ને કર્ણકુંડલીરૂપે પળહે સમર્પી,

પ્રત્યેના વૈરના કારણનાં બોધક છે; તેના સામિપ્રાય પ્રયોગથી કાવ્ય-
લિંગનો ધ્વનિ ઝપ્પી પ્રસ્તુત શ્લોક અલંકારધ્વનિનો દૃષ્ટાંત બને છે.
સાહિત્યદર્પણમાં પ્રસ્તુત શ્લોકમાં નિશ્ચય અલંકારનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૧૨ ચાપ—ધનુષ. અર્પ—આરોપ. લીલા—રમત. નેત્રશર—કટાક્ષબાણ.
મનોજ—મનથી જેની ઉત્પત્તિ છે એવો કામદેવ.

નેત્રમાં શરના આરોપથી રૂપક અલંકાર નીપજે છે. તેનાથી અલં-
કૃત ઉત્તરાર્ધ પૂર્વાર્ધના ‘ઘાયેલ’ પદનું સમર્થન કરનારું હોવાથી કાવ્ય-
લિંગ અલંકાર સ્ફુરે છે. ક્યાં રમતમાં વિશ્વ પરાક્રમે જીતી લેવું અને
ક્યાં ઘાયેલ ઉપર ઘા કરવો, એના વૈષમ્યથી વિષમ અલંકારનો ધ્વનિ

ને દૈ દીધા શર કટાક્ષરૂપે પ્રિયાને

નાળી સ્વશક્તિ પ્રગટી જગ જીતવાને ? ૧૩

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ભૂકીં મોહનીં નાંખતો અધર જે, તે શુદ્ધિ, હા, સંહરે;

તીનાં લોચનતીર જે, હૃદય તે ભ્રૂચાપયોગે ચીરે;

અપજે છે. કટાક્ષપાત ઉપર વઢી કામના બાળનો માર અનર્થના સમુ-
ચ્ચયનો ધ્વનિ અપજાવે છે. એ રીતે અનેક અલંકારથી અધિક શોભા
પામતું દૈન્ય મોહના ઉદયમાં વિરમે છે. અહીં આંબામોરનો તાપનાસ્ત્રરૂપે
પ્રયોગ છે.

૧૩ ભ્રૂ-ભવાં. અતનુ-દેહ વિનાનો કામદેવ. કર્ણકુંડલી-ગૂંછઝા
જેવા દેખાવના કાન. સમર્પી-સોંપી. શર-બાળ. નાળી-નિર્ધારી. સ્વ-
શક્તિ-કામાલ્યા દેવી.

અનન્ત કૃષ્ણ વઢી વિચારે છે કે શરીર રહિત કામ શી રીતે
બાળ પેંકે ? કામબાળનો મારનાર કામ નહિ પણ પ્રિયતમા જ હોવી
જોઈયે. એ કલ્પનાએ ઉપરના શ્લોકને જન્મ આપ્યો છે. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા
છે. વઢી મહિષાસુરનો વધ કરવા પ્રગટેલી શક્તિએ સર્વ દેવોનાં પ્રચંડ
આયુધ પામી અસુરનો સંહાર કર્યો, તેના કરતાં કેવળ કામનાં સ્વલ્પ
સુકુમાર આયુધ વડે સમસ્ત વિશ્વ જીતી લેવાનું ચડિયાતું સામર્થ્ય કલ્પી
રાધામાં શક્તિનો આરોપ કવિએ કર્યો છે, તે વ્યક્તિરેકનો ધ્વનિ અપજા-
વવાના હેતુથી છે.

કાઠી નાગળ તુલ્ય જે, કુટિલ તે વેળી ય પ્રાણો હરે;

તલ્પી તલ્પી પરંતુ ઉચ્ચ કુચ આ કાં જીવ લેવા કરે? ૧૪

મોહે કર્ણ સુણી સુવેળ; નિરખી લાવણ્ય નેનો ઠરે;

ટેવી શ્વાસતળો સુવાસ હૃદયું ઉલ્હાસ સાથે સ્ફુરે;

૧૪ સંહરે—નાશ કરે. ભૂચાપયોગે—ભવાં રૂપી કમાનના યોગે.
ઉચ્ચ—^૧સ્થૂલ, ઊપસેલા; ^૨ઉચ્ચ સ્વભાવના.

ए रीत प्रियाना मुखना ध्यानथी सात्विक कंप अने अंतःक्षोभने
લીધે ઝલ્લતા કુચવાળી રાધાની ઢલ્લી સ્ફુરી આવે છે, તે જોઈ વિશેષ
વિહ્વલ બનતા કૃષ્ણની આ કર્પણ્યોક્તિ છે. અહીં સમ તથા વિષમની
સંસૃષ્ટિ છે. પ્રથમ ચરણમાં સમ શ્લેષથી સંકીર્ણ છે, બીજામાં તે રૂપક
વડે પોસાય છે અને ત્રીજામાં તે ઉપમા સાથે મઢેલો છે. ચોથામાં શ્લેષ
વિષમનો સંકર છે. કુચના સાત્વિક કંપમાં જીવ લેવાને તલ્પવાની
સંભાવનાથી ઉત્પ્રેક્ષાનો ધ્વનિ ઊઠે છે.

૧૫ સુવેળ—મીઠી બોલી. ટેવી—જાથુ અનુભવી. સ્ફુરે—ધડકે છે.
રંભળ—આલિંગન. વે'વ્યાધિ—વિજોગની પીડા.

संकल्पलब्ध प्रियाना समागमनूं सुख भोगवतां हतां चित्तनी
વ્યાકુલતાની બુદ્ધિથી મૂઝાતા જીવનાં આ સુગ્ધ વચન છે. અલંકાર
વિશષોક્તિ છે. અહીં અનુક્રમે ત્વચા, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, શ્રવણ અને રસના
ઇન્દ્રિયોની સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ, શબ્દ અને રસની તૃપ્તિ દ્વારા સુખની સામગ્રી
વતાવી છે.

नर्ते रंभण पार्श्वे रोमः, मुखं पी कंठ डोले मदे,
साध्वी स्नेहसमाधिधी सुख सज्ज ब्रे'व्याधि शाने वधे? १५

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे मुग्धमाधवो
नाम तृतीयः सर्गः ।

ए रीते आ सर्गमां राधा रीसाई चाली जवाथी माधव मूझाता
वर्ण्या छे, माटे सर्गनूं नाम मुग्धमाधव पाडयूं छे. एमां प्रधानपणे
भगवानना अनुतापनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे कृष्णानुतापवर्णना नाम
तृतीय आलापः ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૪.

વસ્તુ:—શ્રીકૃષ્ણ રાધાને શંસી રહ્યા છે. તેવામાં સસી ઉતાવળી આવી પ્રભુ પ્રત્યે કહે છે:—કૃપાનાથ ! તમારા માટે સ્વામિની યમુનાને તીરે લતાકુંજમાં ઢૂર્યા કરે છે. કારમા કામજ્વરને લીધે તે કેવલ બેહાલ બની ગઈ છે. માટે હે રસેશ ! તમે અવિલંબે આવીને ઇનો હાથ જાલો અને અમારા ઉપર કૃપા કરી રાસેશ્વરીને ઝગારો. અરે, ઇ આંબા મોરેલા જોઈ વિરહના વેગથી પ્રાણ તજશે.

(અનુષ્ટુપ.)

જમુનાજીતણે તીરે જૈ વિજોગની રંજમાં
ધ્યાકુલા હરિને આલી વીનવે વંજુકુંજમાં.

૧

---

૧ વીજા ત્રીજા સર્ગમાં નાયિકા તથા નાયકને તેમના શ્રીમુખે જ સંગમોત્સુક બતાવી તત્ત્વેન તત્ત્વમયસા ઘટનાય યોગ્યમ્ । ઇ ન્યાયે નિમુદ્ધાર્થદૂતીની ભૂમિકા ધારણ કરતી સંયોગરસિક સસીને કવિ કાર્ય-ભૂમિ ઉપર આણે છે.

(પ્રવંધ*)

મન મથતા મનમથના શરથી ડરતી ભીંતર ભારી
 તમમાં લીન બને અવ તમને મનમાં ધારી ધારી;
 નાથ ! સનાથ વિચારી

તલસે રસવસ પરવશ વિરહે વ્હાલી વ્હીલી તમારી. નાથ૦ ૨
 નિંદે ચંદન; ચંદની વર્જે; તર્જે વાયુ વિકારી
 વિષધરમય મલયાગર સંગે વિષમય વિષમ વિચારી; નાથ૦ ૩

૨ મનમથ—કામદેવ. સનાથ વિચારી—માથે તમ સરસા નાથ
 છતાં લાચાર બનેલી.

સખી રાધાના વિરહનું કરુણામય વર્ણન શરુ કરે છે. ‘વિચારી
 રાધા કામદેવનાં વાળથી બચવા તમારું શરૂં વ્હાઈ તમારા ધ્યાનમાં
 લીન બની રહી છે.’

અહીં, ‘સનાથ’ને ‘વિચારી’ થવાનો, ‘રસવસ’ને ‘વિરહે પરવશ’
 હોવાનો અને ‘વ્હાલી’ને ‘વ્હીલી’ બનવાનો વારો આજે આવ્યો છે એવું
 સ્વેદ સાથે સૂચવી સખી ભગવાનને મૃદુ ઉપાલંભ આપે છે, તથા અના-
 નથા નાથ રસસ્વરૂપ કામી કૃષ્ણની કરુણા રસાત્મતા અને પ્રેમની
 વૃત્તિને સાથે સંબોધી ચિત્તને આર્દ્રાર્દ કરી સંજોગ સજાવવા મથે છે.
 ‘મનમથ’ પદ કામદેવની પ્રાણઘાતક નિર્દય પ્રવૃત્તિનું બોધક છે.

૩. વર્જે=તર્જે છે. તર્જે—તુચ્છકારે છે. વિષધરમય—અનેક સર્પથી
 વીંટાયલાં. મલયાગર—મલયાચ્છલનાં ચંદનનાં જાડ.

* મૂઠમાં કર્ણાટ રાગ ને એકતાલી તાલ આપેલ છે. ત્રિતાલથી
 તિલંગ રાગમાં ગાઈ શકાશે.

ગણું, તમ રક્ષણ કારણ અણગણ સ્મરશર લેવા વારી
 કવચ કમલદલકેરું ઊર એ વિધુર ધરે વિસ્તારી; નાથ૦ ૪
 દુર્લભ સાંડતણા સુખ સારું વિકટ શકે વ્રત ધારી,
 રંગ અભંગ જ જોગ કુસુમશરશયન સજે સુકુમારી; નાથ૦ ૫

સંજ્વર અવસ્થાનું અહીં નિરૂપણ છે. એ અવસ્થામાં દક્ષિણ પવન, ચંદ્રનાં કિરણ ને ચંદનનો લેપ ટાઢક કરવાને બદલે તાપ વધારે છે. અહીં તેમ જ હવે પછીના ચંદ્રકર્તૃક દહન વડે આગામી ચંદ્રોદય લક્ષિત છે. પૂર્વાર્ધમાં ઉપમા છે.

૪ અણગણ—અનેક. સ્મરશર—કામવાણ. વિધુર—ઘીઘં. વિસ્તારી—વિશાલ.

તાપ શમાવવા કરેલ શીતલ ઉપચારનું અહીં વર્ણન છે. કમલનાં પત્ર સ્વભાવે જ શીતલ છે, તેને મીનાં વર્ણી વધારે શીતલ કરવાનો પ્રયત્ન બતાવ્યો છે. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૫. દુર્લભ—મોઘું. વિકટ—ઉગ્ર. રંગ—ક્રીડા. કુસુમશરશયન—ફૂલની નાળશય્યા. સજે—સેવે છે.

કમલપત્રના એકદેશી ઉપચારથી શાતા ન વલ્લવાથી સર્વ અંગે શીતલતા ઊપજાવે એવી પુષ્પશય્યાનો અહીં નિર્દેશ છે. વિરહિણીને તે શર તુલ્ય સાલે છે. માટે પુષ્પને શર કહી પુષ્પશય્યામાં શરશય્યાનો આરોપ કર્યો છે. તે આરોપ વ્રતની ઉત્પ્રેક્ષાને જન્મ આપે છે, જેનું ફલ આલિંગન અને અભંગ રતિરંગ ઇચ્છયું છે; પુષ્પશય્યામાં રાધા નિશ્ચલ સૂતી વર્ણી છે, તેથી જડતાનો આક્ષેપ છે.

રાહુતણા અતિ દારુણ દંતથી અંગભંગ લહીં भारी
 અમી ગઢતા શશી સમ દગ્જઢથી દરસે સુરત સારી; નાથ૦ ૬
 પ્રણમે મદન મિષે મૃગમદથી ચિતરી મૂર્તિ તમારી
 નીચે મીન કરી કર મોરની મંજરી અપી, મુરારિ! નાથ૦ ૭

૬ દારુણ—ક્રૂર. અંગભંગ—શરીર સ્વંડિત બનવું, કરડાવું તે. શશી—ચંદ્ર. દરસે—દેસાચ છે. સુરત—મુખમુદ્રા. સારી—સમગ્ર.

કમઢપત્ર અને પુષ્પ રૂપી ઉદીપનથી દુઃસ્થિત રાધાનાં નેત્રોમાંથી ચોધાર આંસૂ વહે છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે. પ્રસ્ત ચંદ્ર સાથે મુખને સરસાવ્યું છે, તેથી મુખનું નિસ્તેજપણું સૂચવ્યું છે. આંસૂને અપ્રતનાં બિંદુની ઉપમા આપી છે, તેથી નેત્રજઢની નિર્મઢતા દર્શાવી નાયિકાના દિવ્યપણાનો ધ્વનિ મૂક્યો છે.

૭ પ્રણમે—પગે લાગે છે. મિષ—ઢ્હાનું. મીન—માછલું.

શીતોપચાર વ્યર્થ જતાં ચિત્રદર્શનથી વિરહવેદના વીસારવાનો આ પ્રયત્ન છે. કૃષ્ણ ભગવાન વર્ણે શ્યામ છે, માટે રાધા તેમની મૂર્તિ ચિતરતાં કેસર ચંદન આદિ દ્રવ્ય મૂકી કસ્તૂરી વાપરે છે. પરંતુ બીજું કોઈ રહેને તેના મનનો મેદ પામી જાય એ દહેશતથી, તઢે મત્સ્ય કાઢી અને હાથમાં આપ્રમંજરી મૂકી, ‘આ તો મેં કામદેવ ચિતર્યો છે’ એવું બતાવવાનું કરે છે. આ અવહિત્થ નામે સંચારી ભાવના અનુભાવ છે. યુક્તિ અલંકાર છે.

‘पाय पडी छूं. प्रभु ! कर धरिये. म्हेर बिना ज तमारी
 देह देहे हरि हा ! हिमकर पण’ एवं रही उचारी: नाथ० ८
 ध्यान धरी करी सुलभ दुलभ वल्लभ मूर्ति तमारी
 ते तलपे, कलपे, विलपे, बळी प्रलपे पीड बीसारी; नाथ० ९

८ हरि—^१कृष्ण; ^२चंद्र. हा—अफसोस. हिमकर—बरफ जेवां किर-
 णवाळो चंद्र. उचारी रही—बोल्या करे छे.

राधाना दैन्यनूं आ चित्र छे. दुःखित गद्गद वाणी तेनो अनुभाव
 छे. राधानूं उपरथी कहेवूं एम छे के ‘अहो कामदेव ! तमारी अवकृ-
 पाए शीतळ चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर होय
 तेने पियूनां विरह ज केवो ! माटे तमारे पगे पडी वीनवूं छूं के प्रभु !
 तमे मारो हाथ स्हाओ, मारी व्होर चडो, ने हरिने पण मारी पेठे बिहळ
 बनावी मारी पासे लावो.’ अंतर्गत अभिप्राय एवो छे के ‘हरि ! तमारी
 अवकृपाए शीतळ चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर
 होय तेने दुःख केवूं ! माटे हे प्रभु ! तमारे पगे पडीने वीनवूं छूं, के
 तमे आवीने मारो हाथ स्हाओ, मने तमारी करो !’ श्लेष अलंकार छे.

९ तलपे—आलिंगन लेवा आतुर बने छे. विलपे—‘मारी काची
 प्रेमभक्तिने लीधे ए जता रह्या हशे’ एम मानी विलाप करे छे. प्रलपे—
 ‘मारी परीक्षा जोवाने संताई रह्या हशे’ एम धारी गांडानी पेठे दीन
 प्रलाप करे छे.

શ્રીજયદેવ-મણિત વિરહાતુર વનિતાની દૃઢિયારી
 દીન દશા સહીએ વરણેલી વારો વિરહ વિકારી. નાથ૦ ૧૦

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

ભાસે વાસ ભયાન રાન; ફૂલની માઝા વડી જાઝ છે;
 ઝન્ટા શ્વાસ ધમંત દાહ દિલનો દાવાગ્રિ વિક્રાઝ છે;
 તન્વી વ્યગ્ર વિયોગથી વનતળી વ્હીલી કુરંગી જ છે;
 કામે કાઝ વને નિદાન દમતો શાર્દૂલચિક્રીડિતે. ૧૧

ઝન્માદનું અહીં નિરૂપણ છે. જામ-સ્વપ્ન તેનું અલંબન છે. પર્યાય
 અલંકાર છે.

૧૦ મણિત-કહેલી. વિરહાતુર-વિજાંગને લાંબે વ્યાકુલ.

સંપ્રદાય પ્રમાણ આશીર્વાદથી પ્રબંધની સમાપ્તિ કરી છે

૧૧ ભયાન-ભયંકર. વ્યગ્ર-વ્યાકુલ. નિદાન-નક્કી. શાર્દૂલચિ-
 ક્રીડિત-વાચની ચેષ્ટા.

एक तरफ पकडवा मटे पारधीए लांबी जाळ पाथरी होय, एक
 तरफ ऊन्हो पवन फूंकतो दावानळ बळतो होय ने एक तरफ वकरेलो
 बाध कोळियो कग्वा तळपी ग्हा होय, तेनी वच्चे भयंथी सोसाई जती
 हरणी जेवी शियाविया बनी जाय છે, तेन चारे पास जंगल जेवूं
 भयंकर लागे છે. તેની મદનમીરુ ગધા હરિના વિગ્હે શિયાવિયા બની
 છે, તેને પળ વામમચન તેવું જ ભયંકર લાગે છે. આમ સમ્બીઓ શીતો-
 પચારથી તેને ત્રાસ ઉપજાવે છે; આમ ઝન્ટા શ્વાસથી પ્રતીન થતી

(પ્રવંધ*.)

ઊર પરની હઠવી ફૂલમાઝા
 તે પળ માર મળે અવ યાઝા
 કામિની તમ વિરહે, પ્રીતમ ! ધ્રુવ ૦ ૧૨
 શ્વાસ ઝંઝા મુશ્વથી મસ મૂકે,
 મદનાનઝની ધમળ ઝ્યમ ફૂકે, કામિની ૦ ૧૩
 દલિત સજઝ ચઝવિચઝકમઝ શી
 દિશ દિશ ફેંકે દગ જઝ ગઝતી કામિની ૦ ૧૪

અંતરની વેદના તેને સંતાપ છે, ને આમ કામદેવ તેના ઉપર ત્રાપ મારવાનું કરે છે. અહીં ઉપમા ને મુદ્રાની સંસૃષ્ટિ છે.

૧૨ અભિસાર રૂપી મુશ્વનો માર્ગ સુહો છતાં શા માટે ગધા તેનો આશ્રય નથી લેતી, તેનું સમાધાન કરવા સર્વો તેની લાચર મ્થિતિ વર્ણવે છે. રાધા વિરહે એવી લેવાઈ ગઈ છે, કેં હઠવી ફૂલમાઝા પળ તેને મારે લાગે છે.

૧૩ મદનાનઝ-કામાગ્રિ.

એ રીતે તેની કૃશતા અને નિર્વહતાનો અતિશય દર્શાવી અહીં ઝંઝા શ્વાસથી અંતર્દાહનું વર્ણન કરે છે. અલંકાર રૂપકપોષિત ઉપ્પેક્ષા છે.

૧૪ દલિત-સ્વંડિત, નાઝથી છૂટું પડેલું.

* મૂઝમાં દેશાલ ગમ ને એકતાલી તાઝ આપેલ છે. ત્રિતાઝ દ્રુતલય (આધા તિતાલ) થી હયાનનટમાં ગાઈ શકાશે.

પ્રજલી હોલી રહીં ડ્યમ હોયે,
 કિશલ્યશયન સમય ત્યમ જોયે કામિનીં ૦ ૧૫
 શીતલ ચંદનની ચર્ચા એ
 લે વિષલેપ જ દારુણ દાહે કામિનીં ૦ ૧૬
 અરુણાંબરમાં શશીના સાજે
 કરતલ પર નમ્યું વદન વિરાજે; કામિનીં ૦ ૧૭

તેના દયામણા દેખાવનું વલી વિશેષ વર્ણન આપે છે. ઉપમા અલંકારથી પોષિત ગ્લાનિનું અહીં નિરૂપણ છે.

૧૫ પ્રજલી રહીં હોય—મડમડ બઝતી હોય. કિશલ્યશયન—કૂંપઝનું, વિઘ્નાનું, સમય—ત્રાસ ભેર.

કૂંપઝની પથારી ઉપર નજર પડતાં ઉદય પામતા ઉન્માદપોષિત યામનું અહીં વર્ણન છે. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૧૬ વિષલેપ—શ્વેતનો લેપ. દારુણ—ભોર. દાહ—બઝતગ.

અહીં પણ ઉન્માદપોષિત ત્રાસનું નિરૂપણ જારી છે. સાધ્વિક કંપ તેનો અનુભાવ છે. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૧૭ અરુણાંબર—સંધ્યાકાળનું, રાતું આકાશ. સાજ—ઠાઠ, શોભા. કરતલ—હાથેલી. વદન—મ્હો.

અહીં રાતી હાથેલી ઉપર ટેકવેલું મુખ સંધ્યાકાળે રાતા આકાશમાં પ્રકાશતા ચંદ્ર સાથે સરખાવેલ છે. ચિંતા નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે.

અશરણ મરણશરણ વ્રણ વ્રેહે
 ઝૂંરી રસભરી 'હરિહરિ' જ જપે એ; કામિની૦ ૧૮
 શ્રીજયદેવની વાળી રસાઢી
 હરિચરણાર્પિત દો દુઃખ ટાઢી. કામિની૦ ૧૯
 (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

કંદર્પજ્વરથી બઢી બઢી થતી વ્રે'વ્યાકુઢી નાથ હે !
 ચંપા, ચંદન, ચંદની, કમઢની વાતે જ વ્હીલાય છે;

૧૮ વ્રણ વ્રેહ—વ્રણભૂત વિરહથી, વિજોગના ઘાથી; વ્યસ્ત રૂપક.
 મરણમાં પર્યવસાન પામનાર વ્યાધિનો અહીં આક્ષેપ છે. જન્માં-
 તરમાં હરિના જ સમાગમની શંકના હરિના નામસ્મરણથી પ્રદર્શિત
 કર્મ છે.

૧૯ હરિચરણાર્પિત—ભગવાનના ચરણારવિંદમાં નિવેદન કરેલી.
 આર્શિવાદ પ્રબંધની સમાપ્તિનો બોધક છે.

૨૦ કંદર્પજ્વર—કામની પીડાનો તાવ. તન્વંગી—સુકુમાર અંગ-
 વાઢી ઢી. જાવરી—ઘસાઈ ગયેલી.

વ્યાધિ ભાવનું અહીંથી નિરૂપણ છે. શરીરના કારમા દાહથી
 કામજ્વરની વિષમતા બતાવી છે. શીતોષ્ણ વ્યર્થ જવાથી તેની
 કષ્ટસાધ્યતા કહી છે. આવી વિષમ દશામાં ભગવાનની શંકનાથી તેના
 પ્રાણ ટકી રહેતા જણાવી અનિષ્ઠનો પરિહાર કર્યો છે, તથા કૃષ્ણ વૈધ
 ઉપરનો રાધાનો અચઢ વિશ્વાસ પ્રકાશ્યો છે. 'તન્વંગી' પદ વ્યાધિની

एकांते पण इयामनी अवनवी शीळी छबी अंतरे
धारी शीतळता घडी भर लही व्हाली वयमे श्वास ले. २०

(उपेन्द्रवज्रा.)

स्मरज्वरे तापित तर्फडे છે,
ઝંગારી લો સંગસુધા વડે એ;

અસર વતાવે છે. ‘ ચંપા ’ પદ ફૂલના હારનું, ‘ ચંદન ’ શીતલ નેપનું, ‘ ચંદની ’ શીત સંજોગનું અને ‘ કમલ ’ મીની પત્રશય્યાનું ઉપલક્ષક છે. ‘ એકાંત ’ પદ સંગના વિદેશનું સૂચક છે. સુકુમાર પ્રિયતમાની આવી દશા થવા દીધા વાવત ગૂઢ ઉપાલંભ અર્થે ‘ નાથ ’ પદ વાપર્યું છે.

૨૧ સ્મરજ્વર કામની પીડાનો તાવ. તાપિત—ધીર્કા જતી. સંગસુધા—સમાગમ રૂપી અમ્રત. મિષગ્ન—ધન્વંતરિ. ઉપેન્દ્ર—કૃષ્ણ ભગવાન. વજ્રાત્મક—વજ્ર જેવા કઠોર.

તરફડવા રૂપી અનુભાવથી મગ્ન રૂપી અનિષ્ટાપત્તિનો આક્ષેપ છે, તેને લીધે સંયુક્ત ક્રિયાપદ ‘ ઝંગારી લો ’ વડે સમાગમ સારૂં ત્વરા પ્રકાશી છે. ‘ ઉપેક્ષા કે વિલંબ કરશો તો કંઈ અનિષ્ટ થશે તેનું કલંક તમારે શિર આવશે, તમે વજ્ર જેવા કઠોર કહેવાશો, ’ એ ઉક્તિ પણ તે જ અર્થની પુષ્ટિ માટે છે. સમુદ્ર મંથન કરતાં મીકલેલાં ચૌદ રત્નમાં ધન્વંતરિ પણ હતા, તેથી ‘ મિષગ્ન ’ પદ સામિપ્રાય છે.

अहो भिषग्रत्न कर धरो रे,
उपेन्द्र ! वज्रात्मक ना ठरो रे. २१
(शार्दूलविक्रीडित.)

लोथे, ध्यान विशे बूडे, दृग बीडे, कंपे, रुआं पांगरे,
सीत्कारो सूँसवे, लवे, ऊँठी ऊँठी धाये, ढळे भूतळे,

धन्वंतरि अम्रतना कुंभ साथे प्रगटया हता, ते वात पुराणोमां प्रसिद्ध
छे. रूपक तथा मुद्रानी संसृष्टि छे.

२२ रुआ पांगरे—रोमांचित बने छे. सीत्कारो सूँसवे—सूँसवाट
काढे छे. अतनुञ्जर—कामनी पीडानो ताव. सुतनु—सुकुमारी. रसवैद्य—
प्रेमरस रूपी रसायननी विद्यामां कुशळ.

मरण रूपी अनिष्टापत्तिना आक्षेपने कवि गधानी दुःखित दशाना
तादृश चित्रथी स्पष्ट करे छे. लोथवाथी तेना तनमननी अस्वस्थता द्वारा
निदानो अभाव बताव्यो छे. ए रीते स्वप्नसमागमना असंभवेने लीधे
ध्यानथी भगवानना संकल्पसमागमनो प्रयत्न जमाव्यो छे. नेत्रना
निमीलनथी अतदव्यावृत्ति द्वारा हरिना दर्शन सारू इंद्रियवर्गनी अंत-
मुखता सूचवी छे. कंपथी संकल्पलब्ध प्रियतमना दर्शनने लीधे
प्रगटता मनोविकारनो अनुभाव कह्यो छे. रोमांचथी प्रभुने आर्त्तिमान
देतां उपजतो हर्ष दर्शाव्यो छे. सीत्कारथी संकल्पसमागमनां दंतश्चत
नखक्षत प्रकार्यां छे. प्रलापथी संकल्पसमागम फीटी जतां, ' हरि :

ઝોવાયે અતનુજ્વરે સુતનુ તે, કીજે કૃપા ને કરે
લીજે. હે રસવૈદ્ય ! તે તમ રસે જીવે; ને વીજે વલ્લે. ૨૨

(પુષ્પિતાગ્રા.)

ક્ષણ પળ ન વિજોગ વેડનારી,
મટમટતાં દગાં શ્વેદ લેખનારી

પ્રણયકલ્પહથી આટલામાં કહીક સંતાઈ ગયા હશે ' એમ માનતી રાધાનો મનાવવા માટેનો પ્રયાસ પ્રતીત કર્યો છે. ऊठी ऊठी દોડવાથી હરિને આઠે દિશામાં શોધ્યાનું જણાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર પડવાથી હરિની અપ્રાપ્તિન લીધે વજ્રપાત તુલ્ય હૃદયનો આઘાત ઘટવ્યો છે. ઝોવાવાથી મરણનો આક્ષેપ મૂક્યો છે. એ પ્રમાણે અનર્થસીમા વર્ણવી સમાગમની ત્વરા સારું સચ્ચી હરિને વીનવે છે, કે ' એ ऊગરે તો માત્ર તમારાથી ऊગરે એમ છે; માટે રસની માત્રાથી તેને તમે બચાવી લો. ' અહીં પર્યાય, શ્લેષ આદિ અલંકાર એકઠા મળ્યા છે.

૨૩ દગાં મટમટતાં—આંચ પલકતાં. શ્વેદ—પીડા. ચિરવિરહિણી—તાજો વિરહ જેને લાંબો લાગે છે એવી. આમ્રરાજિ—અમરાઈ. સાગ્રા—બર્ધા. પુષ્પિતાગ્રા—મોરેલી.

અહીં સાક્ષાત સમાગમમાં મેષોન્મેષ પળ ન રાખવા રૂપી અધીરાઈ રાધાની વિરહકાતરતાનો અતિશય બતાવે છે, તે વાસ્તવિક વિરહની તીવ્ર વેદનાની અસહ્યતા અધિકાવવા અર્થે છે. ' ક્યાં મેષોન્મેષની પળ અધીરી રાધા અને ક્યાં વિરહની વેદના ? ' આવા વિષમ યોગને લીધે વિષમ

चिरविराहिणी आम्हराजि साग्रा

अव जीवशे कयम जोई पुष्पिताग्रा ? २३

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे स्निग्धमधुमूदनो

नाम चतुर्थः सर्गः ।

अलंकारनो ध्वनि ऊठे छे. आंवा मोरवा ते वसंत रूपी उद्दीपन विभावनूं उपलक्षण छे. ' साग्रा ' पद वसंतना संपूर्ण प्रादुर्भावनूं बोधक छे. लांवा विगहनी उग्र पीडामां आंवा मोरवा रूपी अनर्थ मळ्याथी समुच्चय स्फुरे छे, तेनी साथे मुद्रा संसृष्ट छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे चिरहोत्कण्ठितावर्णनो

नाम चतुर्थ आलापः ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૫.

વસ્તુ:—ગોપીઓ સાથે વિહારથી રોષનું કારણ આપ્યા હતાં પણ ગધિકા અનન્ય ચિત્તથી પોતાને જ શંખતી જાણી મઠમઠા બનેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સંયોગાતુર સ્થાને ત્યાચાર શબ્દથી બીનવે છે. જે ‘સગ્વી ! તું કહે છે પણ માગ પગ ઉપડતા નથી. માટે તું જ જગ જા અને જુક્તિથી રાધાને અહીં તેડી લાવ. તે ઉપરથી આધીન સગ્વી નિસૃષ્ઠાર્થદૃતી બની રાધિકાજી પાસે કૃષ્ણ ભગવાનની વિરહવેદનાનું અને તન્મયતાનું હૃદયવેધક વર્ણન કરે છે અને સંધ્યાકાળના અનુકૂળ અંધાકારમાં પ્રાણજીવનને મઠવાને તેને બહુ પ્રકારે પ્રબોધે છે.

(પુષ્પિતાગ્રા.)

‘જ્યમત્યમ સમજાવી લાવ, શાળી !

તુજ જુગતે અહીં છું હું.’ એવી વાણી

---

૧ કૃષ્ણ ભગવાનના વિરહવૈકલ્યના નિરૂપણની આ ચૂલિકા

શિર ધરી પ્રભુજીનો તે જ ટાળે

સહી વીનવે જઈ કુંજ રાધિકાને.

૧

(પ્રવંધ*.)

હૃદય દહીં કહીં સ્વીલે; કુમહીં કઠિન થાય.

અનલ ત્રિગુણ અનિલે તનસ્વથી ત્રિગુણ વદાય.

તવ વિરહે રસિયાજી અવ એ ઝૂરે.

ધ્રુવ૦ ૨

છે. પ્રેમમૂર્તિ રાધાના મનોભંગને લીધે થયેલા અપરાધની પ્રતિપત્તિ દક્ષિણ
છતાં પણ હૃદયમાં ગદાપરાયણ કૃષ્ણનો અનુતાપ જળાવે છે. રાધાને
ગમે તે શુક્તિથી મનાવી આળવા સસ્વી પ્રત્યે ભગવાનની પ્રાર્થના તેમની
વિરહની વિકલ્પવતા અને સંયોગ માટે આતુરતા પ્રકાશે છે.

સ્વીલે—^૧વિકાસ પામે, ^૨મલકાય છે. અનલ—અગ્નિ. અનિલ—પવન.

ત્રિગુણ—^૧મંદ મુગંધિ અને શીતલ, એમ ત્રણ ગુણવાળો; ^૨ત્રણગણો.

અહીં સાહિત્યદર્પણમાં કહેલી તાપ નામે સ્મરદશાનું નિરૂપણ છે.
'રસિયાજી' પદ ભગવાનનું શૃંગારીપણું બતાવવાને મૂક્યું છે. વસંતની
કારમી ઉદીપનસામગ્રી વિરહની અસહ્યતા દર્શાવવાને યોજી છે. મલય-
પવન કામાગ્નિ ભક્તકાવે છે, માટે તે એના ત્રણ ગુણથી છેતરે છે, એમ
કયું છે. વહી પૂલની કહીઓ કોમલતાના ડોલથી મૂલ્યવામાં નાંચી

* મૂલમાં વરાડી રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી
કન્યાણ રાગમાં પણ માઈ શકાશે.

વિજન વન હરિ સેવે વરજી રુચિર ધામ.
 પલ વિપલ વિકલ લે તનમય પિયુ તુજ નામ. તવ૦ ૩
 ભ્રમરરવ સુળી સીડે યુગલ કર્થો કાન.
 કુસુમ શરથી ફફડે વઝી વઝી છઝી છઝી પ્રાણ. તવ૦ ૪
 રજનિભય ધરી કંપે સજની ! શિથિલ તંન.
 ધરણિશરણ તલપે સ્મરી હિમકરકર મંન. તવ૦ ૫

તેમની તીક્ષ્ણતાથી હૃદય ચીરવામાં ફોટેહ પામે છે, માટે સ્ત્રી છે, એમ કયું છે. હરિના વૈકલ્યનું વર્ણન નિમૃદ્યાર્થદૃતીના રસાંતર ઉપાયનું અંગ છે.

૩ વિજન—નિર્જન. વરજી—તર્જીને. તનમય—તદાકાર.

ભવનના વિદેશથી અને અરણ્યના સેવનથી અવૃત્તિ કિંવા વિષય-નિવૃત્તિ નામે કામદશાનું નિરૂપણ છે. ઉત્તર ભાગમાં તન્મયતા છે.

૪ રવ—સૂર્યનો અવાજ. યુગલ—બે. કુસુમ—ફૂલ. શર—વાણ.

ભમરાની પંક્તિ કામદેવનાં ધનુષની પળાવણી અને ગણગણાટ ધનુષના ટંકારનું ભાન કરાવે છે, ત્યમ વઝી ભમરાના બેસવા ઊઠવાથી સ્વરતાં કુંજગૃહનાં પુષ્પ કામના ધનુષમાંથી છૂટતાં વાણ બને છે, જે અડતાં જ પ્રભુ વિકટ પ્રાણસંકટમાં પડે છે. અરુચિ અને ઉન્માદ દશાનું વર્ણન છે.

૫ રજનિ—રાત. શિથિલ—નરમ. ધરણિશરણ—ભોંય ઢાળી પડતા. હિમકર—બરફ જેવાં કિરણવાળો ચંદ્ર. કર—કિરણ.

પ્રણયમય જયદેવે રચિત વિરહગાન
રસિકહૃદય મધ્યે અતિ હરિરતિરસતાન ! તમ૦ ૬

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

કુંજે જ્યાં રસતંત્રની તુજથકી સિદ્ધિ હતી સાંપડી
તીર્થે પ્રેમતળા જ તે થિર ઠરી, તારા જ ધ્યાને ઝૂંડી,
તાજો તારક નામમંત્ર તુજ જે તે શ્વાસ સાથે જપી
વાંછે છે તુજ સંગની સુમધુરી પીવા મુધા શ્યામજી. ૭

દિવસચર્યા વર્ણી હવે આગામી રાત્રિ વાલત મયનું વર્ણન આપે છે.
અહીં પૂર્વાર્ધમાં તનુતા કિંવા કૃશતાનો નિર્દશ છે અને ઉત્તર્ગર્ધમાં
સંતાપનું નિરૂપણ છે.

૬ પ્રણયમય—પ્રેમમાં મગ્ન.

અહીં પ્રબંધ અધૂરો જ મૂકી આશીર્વાદથી વલ્લભ વાઝી દીધું છે.
તે હરિની કરુણ વિરહદશાનું સંપૂર્ણ વૈકલ્પ્ય વર્ણવવા અસમર્થ બનતા
સખીના કે કવિના હૃદયની આર્દ્રતાને લીધે છે.

૭ વાંછે છે—દૃષ્ટે છે. મુધા—અમૃત.

અધૂરા ગીતના અર્થની શ્લોકથી પૂર્તિ કરે છે. જેમ કોંઈ યોગી
દિવ્ય મુધાની પ્રાપ્તિ સારૂં પૂર્વે જ્યાં પ્રાચીન તંત્રમાં કહેલી સિદ્ધિ
સાંપડી હોય તેના તે જ આદિ તીર્થમાં અચ્છ આસન વાઝી દૃઢ
ધ્યાન ધરી શક્તિનો તારક મંત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે જપ્યા કરે, તેમ
વિયોગી કૃષ્ણ પળ જ્યાં પૂર્વે પ્રસન્ન રાધાની કૃપાથી કામકામનાની

(પ્રબંધ*)

રતિરસ મનમાં સંસ્વી વનમાં વિચર્યા પિયુ અલ્લેલી !
 વિલંબ હાવાં કર ન જવામાં, મોહનને મલ વ્હેલી;
 યમુનાતીરે ખારી અધીરે કુંજે કુંજાવિદારી
 સ્મરમદમર્દન હરિ રસવર્ધન વાટ જુએ તારી. ધ્રુવ ૮
 વેળ વળાવી નામ ગજાવી સાદ કરે પ્રભુ ભાવે;
 રજ તુજ પગની ગળી મારગની ધૂલ ઝંડત વધાવે; યમુના ૯
 મિદ્ધિ મઝી હતી તે જ કુંજગૃહમાં ગધાના સમાગમ રૂપી અમ્રતના
 પાન સારૂં રાધાનું નામ જપ્યા કરે છે. અહીં અસાધારણ ઔત્સુક્યનું
 નિરૂપણ છે. અલંકાર રૂપક છે.

૮ વિચર્યા—પધાર્યા છે. સ્મરમદમર્દન—કામદેવનો મદ ઉતાર-
 નાર. રસવર્ધન—રસમાં વૃદ્ધિ કરનાર.

સામ ઉપાયથી ચતુર સસ્વી દૂતી કાર્ય સાધવા પ્રવૃત્ત થાય
 છે. ' તારી પ્રીતિના તરસ્યા હરિ વનમાં પધાર્યા છે, તે તારી વાટ
 જોયા કરે છે ' इत्यादि સામવાક્ય છે.

૯ વધાવે—વધાવી લે છે.

અહીં તન્મયતા દશાનું નિરૂપણ છે. જ તન્મયતા પવનને લીધે
 ધૂલ ઝડતાં ગધાના આગમની ખાંતિ ઉપજાવી રજ માથે ચઢાવવારૂપ
 કાર્યથી પ્રકાશતા હર્ષનું આલંબન વને છે.

* મૂલમાં ગુર્જગી ગગ ને એકતાથી તાલ છે. ત્રિતાલ વિલંબિત
 (ધીમા તેતાલ) થી હમીરકલ્યાણ રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

पान पडे के पर फफडे, के प्यारी धारी प्यारी
 बली बली बहाले पंथ निहाले सुचकित सेज समारी; यमुना० १०
 तो अली! अमथां छनछन करतां तजी झांझर रिपु रंगे
 चाल नीं कुंजे धन तमपुंजे, सज श्याम ज पट अंगे; यमुना० ११
 तरल बगलीए युत मेवालिये दमकती दामिनी पेरे
 हार धरेले हरिउर वहेले विलस वसी रस भरे; यमुना० १२

१० चकित—आतुर, अधीरा.

पूर्वाक्त तन्मयतानी अही अत्यंत औत्सुक्यमां समाप्ति करे छे.
 साम प्रयोग जागि छे. हरिने अही उन्माद दशमां वर्ण्यो छे.

११ रिपु—दुश्मन. धन तमपुंज—गाढ अंधकारनो समूह.

कृष्णपक्ष होवाथी कालूं अंबर पहेरवानूं कहां छे. कृष्णामिसागिका-
 नो वेष प्रच्छन्न विहार अर्थ छे, तेथी झांझर काढी नांखवा सखी मूचवे
 छे. 'श्याम' पदमां श्लेष गद्यो छे.

१२ तरल—चंचल, समर्भा थवा ऊतावळी. युत—युक्त. दमकती
 चमकती. दामिनी—बीजळी. विलस—शोभा धारण कर, रम.

पूर्वे अभिसार सजाववा कृष्णनी प्रीतिनूं चित्र आपी सखी अहीं
 अभिसारनूं फल जे विलस तेनूं मनोहर दृश्य रजु करे छे. यांजेलो
 उपमा अलंकार प्रेमी युगलना सोकंठ आलिंगननूं सहज सूचन करे छे.

वहीं आ रजनी जाशे; सजनी ! छे नरवर अभिमानी:
 पूर मनोरथ प्रीतमना झट बहेन ! वचन मम मानी; यमुना० १३
 हरिसेवक जयदेव कहै, लयलीन थई भजुं भावे
 ते रससागर नटवर नागर, जे जन पुण्ये पावे. यमुना० १४
 (हरिणी.)

मुख थकी मूके निःश्वासो ते अनंत बलीबली,
 चकित नयने कुंजे जोय, वहीलाय लवे बली,
 कूळी कूळी लई टीसी शय्या रचे य फरीफरी;
 घन मदनना उन्मादे ए विधे जे झूरे हरि. १५

१३ ' तूं मानमां रहीश. तो पळी हरि पण अभिमानी छे
 ए वात ध्यानमां राखजे ' एम कही उपेक्षाना मूचनथी सखी रीसायली
 राधाने भय बतावे छे.

१४ श्रीहरिसेवक—भगवाननो भक्त. नागर—रसिक. पामे—पागे छे.
 नमस्कारपूर्वक भगवानना नामनूं उच्चारण गीतनी समाप्ति बता-
 ववा माटे छे.

१५ चकित नयने—आतुर दृष्टिथी. शय्या—बिछानूं. उन्माद—आवेश.

उपेक्षाना प्रयोगनी दहेशतथी स्नेहना विच्छेदनो प्रसंग अटका-
 ववा निपुण सखी भगवाननी विरहोत्कंठित अवस्थानुं फरीने हृदय-
 वेधक वर्णन करे छं, अही उन्माद दशानूं निरूपण छे. अलंकार
 स्वाभावोक्ति छे.

(शार्दूलविक्रीडित.)

तारा रोष समान तीव्र तपने छे अस्त पाम्यो सही;
 ने वाध्यूं विधुना मनोरथ पडे अंधारुँ आशा महीं;
 जो बे'नी ! चकवी य दीन वचने हूं शी प्रबोधे वळी;
 रूडो आ अभिसारनो समय छे; घेली ! शूँ बेठी व्हौली ? १६

(हरिणी.)

चकित तिमिरे जोती जोती, क्यमे य धौमी धौमी
 भरतीं डगलां वृक्षे वृक्षे वळी वळी वीसमी,

१६ रोष—रूसणूं. तपन—सूर्य. वाध्यूं—वृद्धि पाम्यूं छे. आशा—
 दिशा. प्रबोधे—समजावे छे. अभिसार—प्रितमने जई मळवूं ते.

सामवाक्यथी रोष शम्यो छतां राधाने सूनमून बेसी रहेली जोई
 तेना मदनवैकुलव्यने रोग शम्या पळीनी शरीरनी शिथिलता सरखी
 रोष शम्या पळीनी मंदता लेखवती सखी तेने उपर प्रमाणे प्रबोधे छे.
 सूर्यास्त क्यारनो ए थई गयो छे, एवूं बताववा ' सही ' पद मूक्यूं
 छे. रात्रि थोडो वखत थयां बेठी छे, ते जणाववा शुद्ध भूतकाळना
 ' वाध्यूं ' पदनो प्रयोग छे. सखी संबोधे छे ते ज वखते चकवी बोली
 ऊठे छे; ते वर्तमान ' प्रबोधे ' पदथी सूचव्यूं छे. चकवीनो विलाप
 विरहनी असह्यता बतावनारो होई प्रियतमने सत्वर जई मळवानो बोध
 आपे छे. पहेल्यां त्रण चरणनी सहोपमानो समुच्चय छेछा चरणनी
 उक्तिनूं समर्थन करनार कारण छे, तेथी काव्यलिङ्ग अलंकार नीपजे

मदनमदमां अंगे अंगे प्रकंपती मूर्तिथी
दरसन दर्ई रीझे कीजे सही ! हरिने कृती. १७

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षो
नाम पञ्चमः सर्गः ।

छे. बीजा चरणना एकदेशमां शब्दश्लेष छे. ए अलंकारेथी शोभा
पामतो ग्लानि नामे संचारी भाव अहीं विप्रलंभ शृंगारने दीपावे छे.

१७ बीसमी—बीसामो लेई. मदनमद—कामनो मद. प्रकंपती—
ध्रुजती. कृती—कृतार्थ.

मननी मंदता नथी पण शरीरनी शिथिलता ज छे, एवूं जोई
सखी राधाने मिष्ट वचनथी धीमे हरिने जई मळवा उश्केर छे. अहीं
सात्त्विक कंपथी ने संचारी भयथी पोसाता ग्लानि भावनूं निरूपण छे.
स्वाभावोक्ति अलंकार छे.

ए रीते आ सर्गमां पुंडरीकाक्षनी राधाने मळवानी आकांक्षानूं
वर्णन छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्ष राख्यूं छे.
एमां प्रधानपणे हरिना विरहनूं निरूपण छे,

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे हरिविरहवर्णनो
नाम पञ्चम आलापः ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૬.

વસ્તુ:—પ્રિયતમને મઝવાની ઉત્કંઠાથી વિરહકૃશ રાધા ऊडे છે, પરંતુ હગલ્લં દેતામાં જ તે ધરણી ઢલે છે. તે હર્ષાકત સર્સી જઈ કૃષ્ણ મગવાનને કહે છે. વઝી તે વીનવે છે, જે ‘પ્રમુ ! તમારા વિજોગે તલસતી રાધા જ્યાંત્યાં તમારા સંકલ્પસમાગમથી જીવે છે. પરંતુ હવે તો તે ંવી અધીરી થઈ ગઈ છે, કે તમારા વિના આ વસંત ઋતુની રાત્રિ તે કેવી કાઢશે તે કહી શકાતું નથી.’

(આર્યા.)

તન્વી તવ વિતનુતળા વેગે વ્હીલી ઢગે ન દઈ શકતી
નિરર્સી સહી જઈ હરિ રસમીના પ્રતિ વદે વઝતી. ૧

૧ તન્વી—ગઝી ગયેલી છી. વિતનુ—કામ. વેગ—તીવ્ર વેદના.

ચતુર સર્સીની સપ્પલ પ્રાર્થના અને નાયિકાની અંતર્ગત ઉત્કંઠાથી સંમવતા સમાગમમાં આડે આવી વિન્ન કરતી રાધાની વૃન્સતા

(પ્રબંધ*.)

દિશ દિશ તે તમ મૂર્તિ તરંતી

જોય અધરમધુ પાન કરંતી;

નાથ અરે ! જુવતી જમુના કુંજ કુરે ! ધ્રુવ ૦ ૨

અને તાપ દશાનું આ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે. વિગ્રહ વિપ્રલંબને સ્ત્રીલ્લ-
નાર વ્યાધિ નામે ભાવ સહકારી ગ્લાનિથી પોષણ પામી ડગલું ન
દેવાવા રૂપી અનુભાવે પ્રતીત બને છે.

૨ મધુ—^૧અમ્રત. ^૨મધ. જુવતી—જુવાન સ્ત્રી.

રાધાના ઔત્સુક્યનો જેને તાજો અનુભવ છે એવી રમિક સમ્બી
ગધામય બની પ્રતિભાચક્ષુથી તેની વાસકસજ્જા અવસ્થા નિહાલતી
કૃષ્ણ ભગવાનને આતુર વચને બીનવે છે, કે 'પ્રભુ ! તરુણ ગધા લતા-
કુંજમાં તમાગ વિના અનાથપણે તલસે છે, ઇટલે કે હે નાથ ! તમે
તમારા સમાગમથી તેને સનાથ કરો. ' ચતુર્થ સર્ગમાં રાધાની ઝકંઠિતા
અવસ્થા સાંભળી ગલ્લગટ્ટા બનેલા, પળ વસંતવિલાસના પ્રસંગે પોતાનાથી
થયેલા રાધાના ચિત્તના સ્વંડનને લીધે સાતંક કૃષ્ણનું વૈકલ્ય દૂર કરી
નાયકનાયિકાનો મેઝાપ કરાવવા વલ્લભ ધરાવતી સંયોગરસિક સર્વાણ
આદેશનું વાસકસજ્જાવર્ણન ઔચિત્ય ધરાવે છે. જાગ્રસમથી પ્રકાશતી
તન્મયતા દશાનું અહીં નિરૂપણ છે.

* મૂઠમાં ગુણકરી રાગ ને રૂપક તાઠ આપેલ છે. આદિતાઠથી
તેમ જ ધમ્માઠ તાઠથી વાગીશ્વરી કાનડા વહાર રાગમાં પળ ગાઈ શકાશે.

‘હરિ, હરિ’ કરી હરિમય વની વાઝા

મુહવે મોરમુગટ વનમાઝા; નાથ૦ ૩

વહીલો વલય વિસનાં વહી કરમાં

જીવે રટી જ રતિ તમ ઉરમાં; નાથ૦ ૪

‘વાર થઈ; કયમ પ્રીતમ નાવ્યા ?’

કહી કહી જોય સखીમુખ માવા ! નાથ૦ ૫

૩ પ્રેમભક્તિની ચઢતી ભૂમિકાનું અહીં વર્ણન છે. જગત કૃષ્ણમય જોતી રાધા પ્રેમસમાધિમાં મગ્ન વની અંતરમાં પ્રકાશતા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં લય પામી પોતાને હરિરૂપ પ્રીતિ છે ને તે ભાવનાથી હરિનાં આમૃત પણ સજે છે.

૪ વલય—કંકણ. વિસ—^૧કમઝનો ઢાંડો; ^૨વિષ.

વિસનાં વલય જોતાં યોગ ટઠી જાય છે. તથાપિ ‘હવણાં પ્રમુખાવી પ્રેમાવ્રત પાશે’ ૫. આશા પ્રવઝ છે, તેને લીધે તે રતિરસની ઇચ્છનાથી ટકી રહે છે. ૫. રીતે અમંગઝનો અહીં પરિહાર કર્યો છે. ‘વિસ’ માં ‘વિષ’ નો શ્રેષ્ઠ ગ્થો છે. ‘વહી’ પદથી વિસ પણ રાધાને આરૂપ નીવડે છે એમ સૂચવ્યું છે.

૫ માવા—હે માધવ, કૃષ્ણ.

અહીં ચિંતાથી અનુભવિત ઔત્સુક્યના અતિશયનું નિરૂપણ છે.

હોંશ ધરી નરવરને મલવા	
ધસમસ ધાઈ પડે ઢઠી અવલા;	નાથ૦ ૬
‘આ આવ્યા ઘનશ્યામ’ કરીને	
તિમિર ચૂમે ભુજ ઉભય ભરીને;	નાથ૦ ૭
ન સહી વિલંબ વરજી લજ્જા	
વિલપે વ્યાકુલ વાસકસજ્જા;	નાથ૦ ૮
શ્રીજયદેવની વાળી રૂંડેરી	
સહૃદયને દે પ્રીતિ અનેરી !	નાથ૦ ૯

૬ અહીં શ્રમપોષિત ગ્લાનિનું નિરૂપણ છે. ‘અવલા’ પદ સામિ-
પ્રાય છે. અલંકાર કાવ્યલિંગ છે.

૭ ઘનશ્યામ—મેઘ સમાન શ્યામ. ઉભય—બં.

અહીં ઉન્માદ નામે ભાવનું નિરૂપણ છે. તિમિરમાં હરિનો ભાસ જ
તેનો અનુભાવ છે. નિર્દિષ્ટ ઉન્માદનું આલિંગનચુંબનથી સમર્થન કર્યું
છે. અલંકાર શ્રાંતિમાન.

૮ વિલપે—વિલાપ કરે છે, રુદન કરે છે. વાસકસજ્જા—સંકેત-
સ્થાન સજ્જ કરીને વાટ જોતી બેઠેલી નાયિકા.

અંધકાર વિશે ભગવાનની ભાવના આલિંગનચુંબને ઢઠી જતાં
વ્યાકુલી રાધાના વિષાદનું અહીં નિરૂપણ છે.

૯ સહૃદય—રસિક અનેરી—અસાધારણ.

ભક્તિરસિકને શ્રીરાધિકાજીની પ્રેમભક્તિના બોધથી અને કાવ્ય-

(માલિની.)

વિપુલ પુલક ધારી, સૂસવી સીસકારી,
બની જડ, લવી વ્હીલું, ઢીલીવીલી બિચારી

ગહન રસસમુદ્રે મગ્ન, મૂર્તિ તમારી

અવ સહી અવલંબે ધ્યાનથી ધારી ધારી. ૧૦

ગસિકને નાયિકાની વાસકસજ્જા અવસ્થાના નિરૂપણથી આ કવિતા આનંદ આપનારી થાઓ, એવા આશીર્વાદથી કવિ પ્રબંધ સમાપ્ત કરે છે.

૧૦ વિપુલ—પુષ્કળ. પુલક—રોમ, રોમાંચ. ગહન—ઝંડા. રસ—
પ્રેમ, શૃંગાર; જલ. અવલંબે—આશ્રય લે છે.

નેત્રની પ્રતારણાથી મુગ્ધ બની રાધા આંખ મીચે છે, તો ત્યાં પળ કૃષ્ણ ભગવાનને આવી ગાઢ આલિંગન દેતા જુએ છે, જેથી તે રોમાંચિત બને છે; તેમના દંતના દંશ અનુભવે છે, જેથી તે સીંકાર-મૂકે છે; અપૂર્વ રતિરસ ચાખે છે, જેથી તે જડ બને છે; અત્યંત આનંદ લહે છે, જેથી તે સ્વરમંગ પામે છે; અને રસમાં મસ્ત થાય છે, જેથી તે સંકલ્પલબ્ધ પ્રીતમને મેટે છે. અહીં સમુદ્રમાં ડૂબતા મનુષ્યનો અપ્રસ્તુત વૃત્તાંત પણ ગમ્યમાન છે. તે પણ ગહન રસ ઇટલે ઝંડા પાળીના સમુદ્રમાં ડૂબતાં મયથી રોમાંચિત થાય છે, હાંફથી સીસકારી સૂસવે છે, શીતથી અંગે જડ બને છે, કરુણ વિલાપ કરે છે; તથા જે કંઈ મૂર્ત પદાર્થ જુએ છે તે લક્ષપૂર્વક ધારી હાથથી પકડે છે. એ શ્લેષથી પ્રગટતા અપ્રસ્તુત અર્થની સાર્થકતા સારૂં તેની અને પ્રસ્તુત અર્થની તુલનાથી ઉપમાનો ધ્વનિ નીપજે છે. દરિયાના પાળીમાં ડૂબતો

(शार्दूलविक्रीडित.)

पंखी के पवने करी खडखडे कुंजे जरा पान, के
 भाले वाट वळी वळी, सज करे शृंगार ने स्थानके,
 कांडे घाट घडे वळी घट बिशे क्रीडातणा क्रोड जे,
 ते तन्वी मधुयामिनी पियु बिना केवी बने काढशे ? ११
 इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे धन्यवैकुण्ठो

नाम षष्ठः सर्गः ।

माणस जेम ते ते विकार दर्शवे छे ने ते ते चेष्टा करे छे, तेम रस-
 समुद्रमां डूबती राधा पण करे छे. ध्वन्यमान उपमा 'आ अवसरमां
 अहो प्रभु ! तम बिना अन्य कोई सखीने ऊगारनार नथी' एवो अर्थ
 सूचवी सखीनी समागम सारूं आरत ने आतुरता प्रकाशे छे.

११ मधुयामिनी—वसंत ऋतुनी रात्रि.

वधारे दुःख वर्णववानी पोतानी अशक्ति दर्शावती, रसिकशिरो-
 मणि श्रीकृष्णने ज ते कल्पी लवानूं सांपती, विलंब न स्वमी शकती
 उत्सुक सखीनी आ दीनतानी आर्त आतुर उक्ति छे. भूत उत्कंठिता-
 दशाना कानमां रमता पडळंदानो अने भावी विप्रलब्धा-अवस्थाना भय
 ऊपजावता भणकारानो वर्तमान वासकसज्जाना चित्रमां अहीं आलेख छे.

ए रीते आ सर्गमां राधानी अनन्य प्रीतिने लीधे भगवाननी ध-
 न्यता प्रकाशी छे, तेथी आ सर्गनूं नाम धन्यवैकुण्ठ राखूं छे. एमां
 प्रधानपणे नायिकानी वासकसज्जा अवस्थानूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे वासकसज्जावर्णनो
 नाम षष्ठ आलापः ।

लघु गीतगोविंद.

सर्ग ७.

वस्तु:—सर्ग्वीनी हर्ककित सांभळी भगवान तरत ज लताकुंजे जवा नीकळे छे. परंतु मार्गमां चंद्रावळी आदि प्रियामांथी कोइ मळी जाय छे. तेनूं मन मनाववा दक्षिण कृष्ण रात्रि तेना समागममां गाळे छे. अही लताकुंजमां राधाने घडी जुग जेवी जाय छे. रात अंधारी, चंद्रनीनां ऊजास थयो, ने चंद्र माथे पण आव्यो, ताये ना सखी वळी आवी के ना श्रीकृष्ण देखाया. तेथी राधा अनेक संकल्प करवा लागी अने पोताना दौर्भाग्यने निंदवा लागी. तेना मनमां अप्रियना भणकाग वागी रह्या. तथापि आशाना तांतणे टींगायल्या हइये ते मानवा कथूं कर्यू नहि. एटल्यामां 'भगवान पधार्या हशे' एवूं समजी पावळ रहेली सखी आवी होची. हरिने न जोई तकाळ तेनूं ह्यो उतरी गयूं ने तेनी कांति तदन लेवाई गई. सखीनी ओशियाळी व्हीली मुखमुद्रा जोतां ज चतुर राधा चेती गई, के 'कपटी कान्हाए मने टगी.' तेथी करीने ते विप्रलब्धा नायिका प्रतिनायिकाना सौभाग्यनी अदेखाई करती विविध विलाप करवा लागी.

(ઘસંતતિલકા.)

એવે, કુમાર્ગ ભજતાં કરી જે કલંક
લાગેલ, તે ફિટવવા ફરતો મયંક

કાર્લિંદીપાન કરવા અરથે ઝંજાસ્યો,
પ્રાચીમુખે કુટિલ ચંદનચાંદલા શો. ૧

૧ ભજતાં કરી-સેવવાથી. મયંક-ચંદ્ર. કાર્લિંદી-યમુના. અ-
રથે-માટે. ઝંજાસ્યો-પ્રકાસ્યો. પ્રાચી-પૂર્વ દિશા. કુટિલ ચંદન ચાંદલા
શો-ચંદનની આડના જેવો.

રાત કેટલી આગલ વધી હતી, તે ચંદ્રોદયથી કવિ^૧ જણાવે છે. પૂર્વ સર્ગમાં રાત અંધાર્યાની હકીકત છે ને અહીં ચંદ્ર ડાહ્યો છે; તેથી અડધી રાત ગયાનો સમો થયો જણાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં ઉત્પ્રેક્ષા ઉપર ઉત્પ્રેક્ષા છે, ચંદ્રમાં જે કલંક છે તે બૃહસ્પતિની પત્ની તામ્ર સાથેના નિષિદ્ધ સંબંધથી લાગુ થયું છે, એવી પહેલી કલ્પના છે. ચંદ્ર પૃથ્વીની આશપાશ ફરે છે તે એ કલંક ટાલવાને તીર્થયાત્રા કરે છે, એ બીજી કલ્પના છે. તે વૃંદાવનમાં ડાહ્યો છે તે જમુનાપાન કરવા માટે છે, એ ત્રીજી કલ્પના છે. એ ઉત્પ્રેક્ષાઓ છેલ્લા ચરણની ઉપમાથી સંસૃષ્ટ બની છે. પૂર્વ દિશાનું છીરૂપે નિરૂપણ હોવાથી રૂપક બને છે, તે ચોથા ચરણની ઉપમાનું જીવન છે.

(आर्या.)

चंद गगन चढी आव्यो, न जणाया तोय जीवणजी जोई
विलपे वनमां विरहे विधुरी राधा धीरज खोई. २
(प्रबंध*.)

वही गई वेळ. अब नाव नावे वने.
अलूण लावण्य ने, न बन्युं बन्युं यौवने !
जाऊं हूं कवणशरणे, वने वहाँ सहीए मने ! ध्रुव० ३

२ जीवणजी—प्राणनाथ. विलपे—विलाप करे छे, रुदन करे छे.
अहीं चंद्रनू माथे आववूं असाधारण उदीपन तरीके तेम ज
समयमानना साधन तरीके कविए योयूं छे. वनमां वसता राधाना
निशासमयनो आ कालमाननो प्रकार स्वाभाविक तेम ज सुंदर छे.
निर्दिष्ट कालक्षेप अने कालातिपात चंद्र सरखा उदीपन विभावने लीधे
नायिकानी धीरज डगावी तेना करुण विलापनी उचित उत्थानिकावने छे.

३ अलूण—फीकूं. न बन्युं—न खीलेलूं, वरवूं. बन्युं—खी-
लेलूं, रूपाळूं.

‘बहेन ! तूं रहे, भगवान ज अहीं हींडी चालीने आवशे’ एवूं
सखी कही गया छतां हरि न आव्याथी ‘सखीए मने खोटी आशा

* मूळमां मालव राग ने यति ताळ आपेल छे. चर्चरी ताळथी
बिहाग रागमां गाई शकाशे.

શૂન્ય વન ડ્યામ નિશિ સેવ્યું જે કાજ મેં

તે મદનમોહન જ તપન વની તન દમે. જાઝું ૦ ૪

કરવું શું સ્વેહ વત દેહ વહી રહી અહીં ?

પ્રબલ વિરહાનલે જઝવું જીવી જહીં. જાઝું ૦ ૫

‘આપી છેતરી’ एवો व्हेम खाती राधानां आ निर्ग्वेदनां वचन छे. ‘जाऊं हूं कवणशरणे’ ए वचनथी तेणे पोतानी तदन निगधार स्थिति जणावी छे.

૪ ડ્યામ નિશિ—અંધારી રાતે. મદનમોહન—^૧કામદેવરૂપ કૃષ્ણ; ^૨ઉન્માદન અને સંમોહન અલ્પના પ્રયોજક. તપન—^૧અગ્નિ; ^૨તાપન અલ્પના પ્રયોજક.

‘મગવાને મને કોઈ एवો मोह लगाइयो, के तेथी हूं तेमने झखती वनमां आवी; तेमणे मारा तनमां एवो तो उन्माद ऊपजाव्यो, के तेथी वननी निर्जनता अने रात्रिनो अंधकार पण न देखवी तेमनी चाट जोती हूं अहीं बेसी रही. खरे ज, तेओ साक्षात कामदेव छे. संमोहन अने उन्मादन अल्ल वापरी हवे तेओ तापन अल्लथी मने संतापे छे.’ आवो भाव उपरनी पंक्तिओमां समायो छे.

૫ સ્વેહ વત—ધૂલ જેવો. પ્રબલ—ભારે. વિરહાનલ—વિજોગનો અગ્નિ.

અહી આવેગ નામે સંચારી માવનું નિરૂપણ છે. વિપ્રલંભ તેનું કારણ છે; અને ચિત્તનું વૈકલ્ય તેનો અનુભવ છે. મહાપ્રાણની આ-

નરશિખે નસનસે અગન તનશી રહી;
 પરમ મમ શરણ અવ મરણ ગળૂં મન મહીં. થાઝું ૬
 અહહ ! હરિની અસહ વિરહની દૂષણે
 દૂષણ જ દુઃખકર દગ્ધ આ ભૂષણે. જાઝું ૭
 કઝીં કમલકેરીં કઝીં કુમઝીં, તે તો તને
 વજ્રવાળ જ વની હાય ! હૃયું હળે ! જાઝું ૮

વૃત્તિથી નિઃશ્વાસનું અને કોમલ ળકારની આવૃત્તિથી ગઝામાં ડચકાનું વર્ણચિત્ર છે.

૬ વિરહમાં પ્રસરતા વ્યાધિ ભાવનું આ વર્ણન છે. મોત પણ વ્હાલું લાગવું વગેરે ઉદ્વેગનાં વચન તેનો અનુભાવ છે.

૭ અસહ દૂષણ—સહન ન થતું દુઃખ. દૂષણ—કલંક. દગ્ધ—મુંડાં, અઠરામણાં લાગતાં. ભૂષણ—ઘરેણાં.

‘ભોગી કૃષ્ણે જેને અમિનંદન આપ્યું નહિ, એવો આ મારો શળ-ગાર, તે મારા દુહાગીપણાનું જાગ્રત્ કલંક જ પ્રીલું છું.’ એ ઉદગાર રાધાના તિવ્ર વિષાદનો અનુભાવ છે. નિર્વેદ પણ વિષાદની પૂંઠે માર્થું ઝડાવતો દેશાય છે. પૂર્વાર્ધમાં મહાપ્રાણની આવૃત્તિ નિર્વેદમય નિઃશ્વાસનું ભાન કરાવવાને છે.

૮ આભૂષણને દૂષણરૂપ પ્રીલ્લતી નાયિકાનાં આ ફૂલની માઝા આદિ રમણીય પદાર્થના વિદ્વેષના હેતુભૂત ત્રાસનાં વચન છે. વિરહીને પુષ્પ ઉદ્દીપન વની સંતાપ ઉપજાવે છે.

જેહનો જપ જપે જીમિ જલવેતસે,
 તેહ નવ નેહ સંભારતા એ હશે. જાઝં ૦ ૯.
 હું મુરભિરજનિએ ટલવલું આમ ને
 સુંદરી અવર સેવે સુભગ ડ્યામને ! જાઝં ૦ ૧૦

કામદેવનાં બાળ કોમઠ ફૂલનાં છે, પળ તે વઝ્ર જેવાં કઠળ
 લાગે છે. તેનું વર્ણચિત્ર સ્વહું કરવા કોમઠ ને કઠોર વર્ણની ફૂલગૂંથળી
 કરી છે.

૯. જલવેતસ—જઠના કાંટે ઝગતાં નેતર.

‘કૃષ્ણચંદ્રને હું સાંભરતી હોઝું, તો તે મારી સ્વર લીધા વગર
 રહે જ નહિ. સબવ તેમણે મને વીસારી દીધી છે !’ આ દૂહાગીપણાના
 દૈન્યનાં વચન છે. એ દૂહાગીપણામાં જ રાધાએ પ્રથમ નિર્વિણ્ણ બની
 પોતાનું લાવણ્ય નિંદ્યું, ચિંતામગ્ન બની જીવિત વસ્તોડ્યું, કામઝ્વરથી
 તત્ત બની મરણ માગ્યું, વિષણ્ણ બની શણગાર કમચોડ્યો, મસ્ત બની
 ફૂલમાઠા પ્રત્યે વિદ્રેષ બતાવ્યો અને લીમ બની હવણાં અફઠ અભિ-
 સારનો શોચ પળ કર્યો.

૧૦. મુરભિરજની—વસંત ઋતુની રાત્રિ.

અહીં દૂહાગીપણાના વિચારમાં પઠ ભર પ્રગટતી અસૂયાનું ચિત્ર છે.
 રાધા ભગવાન પ્રત્યે વૈમનસ્ય ન બતાવતાં શોક્યના સૌભાગ્યની ઈર્ષ્યા
 કરે છે; તે મોગી કૃષ્ણના સમાગમનું સ્પૃહણીયપણું પ્રતિપાદન કરે છે
 અને નાયિકાની અપૂર્વ પ્રેમભક્તિ પ્રકાશે છે.

હરિચરણશરણ જયદેવતળી ભારતી

ઊર રમી રમ્ય રમણી શી રેલો રતિ ! જાઝું ૧૧

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

ए ते शूँ य शौळी सुहागणतणी सोडे भराई रखा,
वाते शूँ फसिया सखा शूँ, वनमां राते शूँ भूला पड्या,
शूँ वाटे अचकी पड्या ज अथवा कामज्वरे कारमा,
के संकेतनिकेतने नव हजी आबी मळ्या वालमा? १२

૧૧ હરિચરણશરણ—ભગવાનના ચરણારવિંદને શરણે રહેનાર.
ભારતી—વાળી. રતિ—આનંદ, પ્રીતિ.

આશીર્વાદ પ્રબંધની સમાપ્તિનો બોધક છે. પ્રિયાનાં મીઠાં વચન
જેમ પ્રીતિ ઝપજાવે છે, તેમ આ રસિક કવિની વાળી ભક્તના મનમાં
મક્તિ અને શૃંગારીના મનમાં શૃંગાર ભરવા સમર્થ થાઓ; એવો ભાવાર્થ
ઊપરની કડીમાં છે. અહીં અર્થમાં મળતૂં વર્ણના રણકારનું ચિત્ર લક્ષમાં
લેવા યોગ્ય છે.

૧૨ શીઝી—શાળી. સસા—મિત્ર. સંકેતનિકેતન—સંકેતસ્થાન.

પ્રબંધના અંતભાગમાં પ્રકાશતી અસૂયા સ્થાયી રતિના બઠ આગઠ
કેવી દબાઈ જાય છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. ‘શીઝી’ પદમાં શોક્યની
નિગૂઢ ધૂર્તતાનો આક્ષેપ છે. ‘સુહાગણ’ પદ અસૂયાનું વ્યંજક છે. દક્ષિણ
કૃષ્ણના દાક્ષિણ્યનો લાભ લેઈ શોક્યે પ્રીતમને મુજપંજરમાં પૂરી રાહ્યા
હશે, એવું ‘ભરાઈ રખા’ પદથી બતાવવામાં નાયકના દાક્ષિણ્યના મૃદુ

(દ્રુતવિલંબિત.)

વિરહદુર્બલ વલ્લભની છવી

ફુરી ફુરી હરિ પાંડુર મૂર્તિથી

મનઈ મન્મથમિત્ર રહ્યો મથી;

હરિહરિ ! ચાલી શુદ્ધિ, ઢાલી ધૃતિ. ૧૩

ઉપાલંભનો ધ્વનિ રહ્યો છે. એ જ દાક્ષિણ્યની કલ્પના રાધાના મનમાં રતિના વિચ્છેદની શંકા ઊઠતી અટકાવે છે. 'ફાસિયા' પદ 'ઈચ્છા-વિરુદ્ધ' એવા અર્થનું બોધક છે; તેથી અપ્ર સગ્વા પ્રત્યેની ગતિથી રાધિકાજી પ્રત્યેની હરિની રતિના આધિવ્યયનો આક્ષેપ મ્ફુરે છે. અહીં વિતર્ક નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. હરિ ન આગ્યા વાવત રાધા વિવિધ તર્ક કરે છે. પ્રથમ શોક્યના પંદમાં ફાસાયાનો વ્હેમ આવે છે; પળ પોતાનાથી અદર્કી મુહાગળ કલ્પવા મન કશું કરતું નથી. ત્યારે સગ્વા સાથે વાતમાં ગૂંથાયાનો અંદેશો ઊપજે છે; પળ રસભોગી કૃષ્ણ શુષ્ક વાગ્વિનોદમાં સંકેત ચૂકે તે મનાતું નથી. ત્યારે અંધારી રાતે વનમાં મૂઝા પડ્યાની શંકા રહે છે; પળ કુંજવિહારી કહાનજી વૃંદાવનમાં મૂઝા પડ્યાનું સંભવતું નથી. ત્યારે કદાચ કારમા કામજ્વરને લીધે અધવચ્ચ અચ્ચકી પડ્યા હશે. એ રીતે પ્રેમમય રાધા ભગવાનને પ્રેમમય જોતી રસવિરોધી અસૂયા દાવી દેવાનું કરે છે.

૧૩ વિરહદુર્બલ—વિજોગથી દૂબળા. ફુરી—શલ્કાવી, યાદ લાવી. હરિ—ચંદ્ર. ધૃતિ—ધીરજ. પાંડુર—ધોળી, ફીકી.

પ્રીતમ મધરાતે કામજ્વરને લીધે રણવગડે રીવાતા હોવાની કલ્પના

(ઉપેન્દ્રવચ્ચા.)

તદા નિકુંજે વચ્ચી આવૌ આલી;

પિયુ ધિના તેહ વહીલી નિહાલી

રમંત માની હરિ અન્ય સંગે

રૂઠેલ રાધા વદી નેહભંગે.

૧૪

ઊઠતાં અધીરી બનેલી રાધાની આ ઉક્તિ છે. જાણે મોડી રાતે ઊગેલો ચંદ્ર તેને ટપકો આપતો હોય કે એ બાવરી રાધા, તું શું વેઠી છે ? તારા વિરહે કૃષ્ણ ભગવાન મારા બિંબ સરખા સોસાઈ અર્ધા થઈ ગયા છે:—આવું, ચંદ્ર જોઈને ગધાના મનમા થાય છે. કામદેવ રતિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે ને ચંદ્ર તેનો મિત્ર છે. માટે તેને કામદેવના વર્તી રતિના ઉદીપનથી, સંતાપની વૃદ્ધિથી, કે ગૂઢ ઉપાલંભથી નાયકનાયિકાને એકટાં કરવા મથતો વર્ણવવો તે યોગ્ય જ છે. અહીં આવેગ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. પૂર્વાર્ધમાં સ્મૃતિનો ધ્વનિ નીપજે છે. તે આવેગનું પોષણ કરે છે. ઉપ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૧૪ નિકુંજ—વૃક્ષની ઘટા. આલી—સરસી. અન્યસંગે—બીજી જોડે. નેહભંગ—પ્રેમ સંહિત થવો તે.

હરિ બીજી સાથે રમવા રહ્યાની શંકા ઉપ્પન્ન થઈ સ્નેહ અને સૌ-જન્યના માર નીચે દવાઈ ગઈ હતી, તે હવે વચ્ચી આવતી સરસીની મુસકઝા એકદમ શાંતી જોવાથી પરી રાધાના હૃદયમાં પ્રચંડ બઝથી માથું ઊઠાવે છે અને શોક્યના સૌભાગ્યનાં મમકમર્યાં ચિત્ર નજર

(પ્રવંધ*)

મુર નર નિજ ફલકે લજવંત
પ્રભુજી રીઝવે ભજી જેહને,
તે નવ તમમય હૃદય ઝરંત.

૧૫

તન ઘન સમ સુંદર દરસંત
પ્રભુજી રીઝવે ભજી જેહને,
તે ન વિરહદહને પ્રજઝંત.

૧૬

આગળ જ્યાં કરે છે, તેની આ સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અનુમાન અલંકાર છે.

૧૫. અર્પીનિધી—અપ્રતનો મંડાર ચંદ્ર. દહન—અગ્નિ. સ્મર—કામદેવ. અર્મપ. ચિંતા, નિર્વેદ આદિ ભાવનો અહીં સંધિ છે. અર્થાન્તર-ન્યાસ અલંકાર તે સંધિને શોભાવે છે. તેમાં પરિકરાંકુર મેઝો મઝી મુવીમો વધારો કરે છે. શ્લોકમાં કહેલી શ્રીકૃષ્ણની ઝંઘના તેમના અર્પવ લાવણ્યના ચિંતનના પ્રવંધની અનુરૂપ ઉત્થાનિકા છે.

૧૬. વિરહદહન—વિજોગ રૂપી અગ્નિ. ન પ્રજઝંત—બઝતી નથી. પાસે આવતા ભગવાનના અંગનું અહીં વર્ણન છે. મેધ દાવાનઝને શમાવે છે. ‘ઘનધ્યામનું દર્શન થયું હોત, તો મારે વિજોગના દાવાગ્નિમાં ટકવઝવાનું ન રહત’ એમ કહેવાની મતલબ છે.

---

* મૂઝમાં દેશાસ રાગ ને રૂપક તાઝ આપેલ છે. આદિ તાઝથી અઢાળા ગ્રહાર રાગમાં પળ ગાઈ શકાશે.

झलमलपटनीं झलेथीं हरंत
 प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
 ते न त्रिगुण अनिले थथरंत. १७

रसमय नयननलिन नचवंत
 प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
 ते न जलजशयने टवळंत. १८

स्मितनां नवल्यां फूल गरंत
 प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
 ते नव चंदनीं मांढि लवंत. १९.

१७ त्रिगुण—मंद, सुगंधि अने शीतळ.

लडसड थता पीतांबरून अही दर्शन छे. ' लडसडती चाले जां प्रभुजी पधार्या होत, तो मोर मलयपदनथी थरथर ध्रुजवानं न होत ' एवूं बळापानूं बोळवूं छे.

१८ नयननलिन—कमळ जेवां नेत्र. कृष्ण भगवाननं नाम ज पुंढ-
 रीकाक्ष छे. जलजशयन—कमळनी पथारी.

अही भगवानना स्नेहमय दृक्पातनं वर्णन छे. ' प्रभुए रसमय नयन नचावी निहाळ्यूं होत, तो मोर संतप्त शरीरे कमळनी पथारीमां झुरवानूं न होत ' एवो आशय छे.

१९ स्मित—म्हो मलकाववूं ते, मद हास्य.

परसे रग रग रस रेलंत
 प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
 ते सहीना हसवे न स्वतंत. २०

मधुर वचन अमृत बहवंत
 प्रभुजी रीझवे भर्जी जेहने,
 ते नव मदनशरे मुरछंत. २१

भगवानना मंद हास्यनं अही वर्णन छे. नयन नचाववां. म्हा मळकावचूं बगेरे प्रतिनायिकानी गतिनां उदीपक छे. 'प्रभुए पधारी स्मितहास्यनां फूल बरसाव्या होत. तो मोरे चन्द्रनां किणो उन्माद पामी बववानूं न होत' एवो अभिप्राय छे.

२० महीना हसवे-सखीना हसवार्थी. उपहासार्थी.

अही भगवाने प्रतिनायिकाने आपेला स्नेहाङ्गिननो निर्देश छे. 'प्रभुए दह आङ्गिन देखै रोम रोम रस मीच्यो होत, तो मोरे सखीना उपहासार्थी अंतर्गमा बळवानूं न होत' एवूं उद्देशनं कहेवं छे.

२१ मदनशर—कामदेवनां बाण.

भगवाननां चाटुवचननं अही सूचन छे. 'प्रभुए आवी मिष्ट वचन संभळाव्यां होत, तो मोरे कामबाणशी वावरी बनी बेभान बनवानूं न होत' एवी निराशानी उक्ति छे.

छेह विशे य अछेह अनन्य
गजवे जयदेव सुनेह जे,
ते उर धरी हरि दो दरसन.

२२

(शार्दूलविक्रीडित.)

नाव्यो निर्दय नेहीडो; थयूं; हवे तेमां शूँ शोचे तूँ ए ?
वामा संग विदग्ध ए फसी पडे; ते ए सही ! शूँ करे ?

२२ अछेह—अनंत, अथाग. अनन्य—असाधारण, अपूर्व.

रीत मुजब आशीर्वादधी कवि प्रबंधनी समाप्ति करे छे. राधि-
काजीने अलैकिक प्रेम प्रमाणी आठमा मर्गमां भगवान तेमने शोधना
आवे छे. तेनो अही ध्वनि समाव्यो छे.

२३ शोचे—शोक करे छे. वामा—रूपवती स्त्रीओ. विदग्ध—दक्षिण,
रसिक. आकरषाई—आकर्षणी विद्याथी खेंचाई. भेदी—छाती भेदीने पण.

उन्मत्त करुण प्रलाप सांभळी सखीने सोसनामां पडी गयेली
जोई पियु कव्या छतां न आव्या वावत तेने शोक करती समजीने
गथा उपर प्रमाणे सखीने कहे छे. असूयानूँ क्रमशः औत्सुक्यमां परि-
वर्तन आ श्लोक विशे पूर्णता पांमे छे. शोक्यनी साथेना विहाग्ने लींघ
प्रगटेली जे ईर्ष्याए घडीक पहेलां राधाने पोताना देहनां अने प्राणना
भोग आपवाने आतुर बनावी हती, ते ज ईर्ष्या प्रियतमने निर्दय
विशेषण ल्याडवा राधाने प्रेरे छे. परंतु वसंतविलासमां सर्व गोपीओ

हावां आकरपाई ए जीवणजी केरा रुडेरा गुणे
व्हालाने मळशे जई तलसता प्राणो ज भेदी उरे. २३

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽनागतनारायणो
नाम सप्तमः सर्गः ।

समक्ष तेमना स्नेहनी प्रतीति जे तेने मळी हती. ते प्रतीति ईर्ष्याने
दवात्री दे छे: अने फरीने वहेता निर्मळ प्रेमथी गथा भगवानने 'नेही'
एवूं विशेषण लगाडे छे. शमती असूयानूं छेळूं छमकळूं अवज्ञावाचक
'छे' प्रत्ययमा भभूके छे. परंतु हृदयनो उदार प्रेम असूयाने नष्ट कर्ग
समजोव छे. के हर्षिघेनी गोपीओ प्रभुने आंतरे त्यां भक्ताधीन भग-
वान् शंकर .

ए गीते आ सर्गमां हंगि संकेतसदने न पथार्थानी हकीकत छे.
तेथी तेने अनागतनारायण नाम आप्त्तं छे. एमां प्रधानपणे विप्रलब्धा-
वस्थानूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे विप्रलब्धावर्णनो
नाम सप्तम आलापः ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૮.

વસ્તુ:—પ્રતિનાયિકાના પંદમાંથી છૂટતાં જ કૃષ્ણ ભગવાન ઝગતે દિવસે વિપ્રલબ્ધા ગધાની સ્વર લેવા પાંશેગ લતાકુંજમાં આવે છે. ત્યાં પ્રિયતમાને સ્નેહભંગથી સ્વીચાયતી જોઈ પ્રસુ પગે પડી અમ્મન સરગ્વાં મીઠાં વચનથી સંકેત ચૂક્યા બાબત માફી માગે છે. ચતુરશિમેમણિ કૃષ્ણના ચાતુર્યથી ભલ્લી ગધા મોઢવાય છે. પરંતુ જેવા ભગવાન ઝૂટે છે, તેવી નાયિકાની દષ્ટિ પ્રતિનાયિકાના પગના અઢત્તે રોઢાયતી. ત્વરામાં લહરવી ગ્હી ગયેલી, ભગવાનની હાતી ઉપર અચાનક પડે છે; છૂટે તે ક્રોધથી તાલ્ચોલ્ થઈ જઈ મીઠાવોલ્યા પ્રિયતમાને ઝઘાડા પાડી કઠોર વચનથી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે.

(પુષ્પિતાગ્રા.)

અતનુ   વિતનુતાપથી   તવાઈ

જ્યમત્યમ   ગાઢી   નિશા રીસે   ભરાઈ

૧ અતનુ—બહુ. વિતનુતાપ—કામજ્વર. પ્રણત—પગે પડેલા. સંહિતા-સ્નેહના ભંગથી અપમાન પામેલી.

મધુર મધુર ભાસ્વતા પ્રભાતે

પ્રણત પિયુ પ્રતિ શોભી સ્વંડિતા તે.

?

(પ્રવંધ*)

જામિનીના જાગરણે અરુણાં લોચનિયાં લોચાતાં
અંતરનો તર રાગ પ્રકાશે, ઘેને ઘન ઘેરાતાં.

હરિહરિ ! જાઔ, હરિજી, જાઔ. જાળ્યા. જૂઠ જવા દો.

જેથકો રાચો, તેની જ જાચો મ્હેર મૂંકી શઠવાદો ! ધ્રુવ ૦ ૨

પ્રિયતમાના ચિત્તનું સમાધાન કરવાની શ્લેષમાં ને શ્લેષમાં લ્હાતીણ
ત્યગેલો પ્રતિનાયિકાના પગનો અઢતો ઢલ્લવાનું વીસરી જઈ ત્હાણું
ત્હાતાં શ્રીકૃષ્ણ આવી પગે પડી સામવાક્ય યોજે છે, તેનું અહીં મૂચન છે.

૨ જામિની—રાત. અરુણાં—રાતાં. લોચનિયાં—નેત્ર. રાગ—પ્રીતિ;
૧ રતાશ. ઘન—બહુ. રાચો—ગંઝો લો. શઠવાદો—છેતરપંડી ભગેલ્યાં વચન.

અહીં સમાપ્તિ પર્યંત પ્રધાન ભાવ અમર્ષ છે. અઢતાના ચિન્હરૂપ
પ્રતીત થતો ભગવાને કરેલો સ્નેહનો ભંગ તેનું આલંબન છે અને હરિના
મીઠા શબ્દો તથા પ્રણિપતન ઉર્ધ્વપન છે. વાક્યપારુષ્ઠ્ય અનુભાવ છે.
અમૂંચા, ક્રોધ વગેરે ભાવ અમર્ષનું પોષણ કરે છે. પહેલાં બે ચરણોમાં
ઉપેક્ષા છે. ઘેનના ભારને મઠતી ભારે વર્ણની રચના વીજા ચરણને
અંતે બુદ્ધિપૂર્વક યોજેલી છે.

* મૂલમાં માલવ રાગ ને યતિ તાઢ આપઢ છે. ત્રિતાઢથી ભૈર-
રવીમાં પળ ગાઈ શકાશે.

नयनामृतनृ पान करंतां अंजनरंजित आ जे
 श्याम अधरमणि, ते तम तनमां भळतो भारे राजे ! हरिहरि० ३
 मरकतना पटमां मनमथना जयनो लेख ज जाणे
 कनके रेख्यो होय, तगे त्यम नख ग्रीवाने वाने. हरिहरि० ४
 दंते अधर घवायो तम ने मम अंतर चीराये,
 ए जणवे हजु ए वपु आपणूं भिन्न न केवूं जरा ए ! हरिहरि० ५

३ अंजनरंजित—काजळे त्परडायले. अधरमणि—माणेक जेवो
 अधरोष्ठ.

आंख बीजा कारणथी पण डोळाई होय एम कहेवानो अवकाश
 न रहे, माटे ओठे प्रतिनायिकांना नेत्रनूं काजळ त्याग्यानूं एधाण आप्युं
 छे. नेत्रचुंबन बाबत वात्स्यायनसूत्रनो सातमो अध्याय जोवो. उपमा
 अलंकार छे.

४ ग्रीवा—डोक. वान—कांति.

नेत्र अने अधरनी विकृति निहाळी गधानी नीची नमती दृष्टि
 सहजे मुंदरध्यामनी ग्रीवा उपर पडे छे. त्यां ते वात्स्यायनसूत्रमां
 कोहली लेखाना आकारे नखना डंख जुए छे, तेनूं अहीं वर्णन छे.
 उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

५ अहीं प्रतिनायिकांना दंतना डंखथी स्नेहभंग सूचवी राधा
 विपरीत लक्षणाथी वधारे मजबूत रीत जुदागीरी प्रतिपादन करे छे.
 गम्यमान अर्थने असंगतिपोषित अनुमान दीपावे छे.

તન સમ મન પળ મલિન જ છે તમ, કલ્યુર્નું મેં; કૂડા કહાના !
 નહિ તો તમઘેલી તરૂનીને છેલ ! છેલ દો શાના ? હરિહરિ૦ ૬
 કાલ જ છો અવળા જનના વલ્લીર ! ન વીજું કાંઈ;
 પાન કરી જઈ પ્રાણ વકીના શી નવ દીધ વધાઈ ? હરિહરિ૦ ૭

૬ તમઘેલી—તમાગ પાછલ ગાંડીઘેલી બની અંધાગમાં પળ પ્રેમના
 ઉન્માદમાં અભિસાર કરતી.

ફૂટેલી રાધા હૃદયરાગના અભાવના આરોપથી ઉપસંહાર કરે છે:—
 કૂડાબોલા કહાનજી ! તમારું મન મેટું છે; બાકી તમને જ ઈચ્છતી
 અંધારામાં તમને મલવા નિર્જન વનમાં આવેલી માગ જેવાં છીને તમે
 છેલ દો જ ! 'મતલબ કે 'તમે મને અંતઃક્રમણથી જ્ઞાતા નથી.' અપરાધ
 પ્રત્યક્ષ છતાં પ્રણયવાક્ય પ્રેમીને ઉપચાર જેવાં ત્યાગવાથી પ્રેમની વિહં-
 વનારૂપ બની વિશેષ દુઃખ ઊપજાવે છે. અનુમાન ને પરિકર અલંકારનો
 સંકર છે. ઉત્તરાર્ધના ઉત્તર ભાગની રચના પ્રણયભંગનો ભાવ મૃચવવા
 થકાકારી ગયેલી છે.

૭ વલ્લીર—વાલ્લરામના ભાઈ કૃષ્ણ. વકી—પૂતના.

'તમાગે મારા પ્રત્યે પ્રેમ નથી' છૂટલા જ આરોપથી ન અટકી
 સ્વીકાયેલી રાધા કૃષ્ણને વલ્લી કહે છે કે 'તમે પ્રેમી જ નથી. જો તમે
 પ્રતિનાયિકાને પળ જ્ઞાતા હો, તો તેને મૂકીને અહીં કેમ આવો ? તમે
 તો સ્ત્રીઓના કાલ છો. વચપણમાં વાલ્લવેષ્ટા બતાવી વિચારી પૂતનાના

श्रीजयदेव-रचित रससंचित वंचित वनिताकेरी

वानी पौओ विबुधो ! मधुरी आ अम्रतथी अदकेरी. हरिहरि० ८

(शिखरिणी.)

अमेली पेलीना पदकमळना जावक रूपे

भांजी भांजी जाणे तर भांतरनो राग झरपे,

प्राण पीधाः ने मोटा थई हवे प्रेमना पाश पसारी अवळानो शिकार
शोधता वनमां भमो छो.

८ रचित-रचेली. रससंचित-रसना जमाववाळी. वंचित-जेने
प्रीतमे छेह दीधो छे एवी. उक्ति-वाणी. विबुधो-^१पंडितोः ^२देवो.

ए गीते मानविप्रलंभ शृंगार रसिक श्रोताने निवेदन करी कवि
प्रबंध समाप्त करे छे. अही अम्रतथी जयदेवना प्रबंधनो व्यतिरेक
बताव्यो छे.

९ जावक-अळतो. रग-^१रंगः ^२प्रीति. विलोकी-जोई, द्रोह-
स्नेहनो भंग.

प्रतिनार्यिकाना नामनिर्देश वगर सर्वनामनो प्रयोग असूयानो
अतिशय प्रकाशे छे. 'आवा तमारा डोळ जोई हूं त्याजी मरूं छूं' ए
उक्तिथी 'आ तमारा विकृत वेश साथे तमे हवे अहीथी सिधावो ' एवो
अर्थ सूचवी प्रकरण अटप्यूं छे; ने 'हूं तमने जोई त्याजी मरूं छूं,
पण तमे शरमाता नथी !' एवा आक्षेपथी नायकनी धृष्टता प्रकट करी
छे. नायिका अधीरा खंडिता छे.

विलोकी एवं आ उर तम महा द्रोहन् दुःखे
 भूली लाला ! लाजी मरूँ परम हूँ अंतर विशे. ९.

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे विलक्ष्णलक्ष्मी-
 पतिर्नामाष्टमः सर्गः ।

ए रीत चेरी लावरतां ज छनी थयाथी भगवान गभराटने दीधे
 उत्तर सरग्वो आपी शकता नथी, तेथी आ सर्गन् विलक्ष्णलक्ष्मीपति
 नाम ठराव्यं छे. एसां प्रधानपणे नायिकानी मंडिता अवस्थानं
 निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे खण्डितावर्णनो
 नामाष्टम आलापः ।

लघु गीतगोविंद.

सर्ग ९.

वस्तुः—मुदा साथे पकड़ायाथी अवसर ओळखनार श्रीकृष्ण गूप-
चूप खसी जाय छे. तेथी एकली पडेली राधानो रोष आपोआप श्रीमो
पडे छे. ते आसपास जुए छे, तो प्रेममंत्र सर्वत्र पसरी रह्यो छे. तेणे
करीने तेनूं मन विहळ बने छे. प्रीतमने तरबोडतां शूं तरबोडी हवे ते
मनमां पस्ताय छे. ते संधिमां कृष्णनी प्रेरेली सखी आवी प्होचे छे.
ते मिष्ट पण तीक्ष्ण वचनथी तेने कहे छे.—सखी ! तूं मान कर मां.
जो, आ वसंत ऋतु ग्वीली छे. कुंजविहारी श्रीकृष्ण वनमां पधार्या छे.
तूं आवो बिलासना समय एळे जवा दे मां. अरे ! तूं गडे छे कां :
छानी रहे, बहेन ! चाल मारी साथे. हूं तने हीर भेगी करू. अथवा ए
ज सामा तने वीनवता आवे, पछी कंइ तूं मनमां ओळूं न लाव. जो
ने, प्रभु तने अंतःकरणथी न्हाय—तने बळगता आवे—तारा पगमां माथूं
मूके, ने तूं तेमने उवेखे—तेननाथी अकडाई राखे—तेमना तिरस्कार
करे, त्यारे पछी चंदन विषरूप, हिम अग्निरूप. ने क्रीडा पण पीडारूप
थाय ज तो. "

(આર્યા.)

વાર્થતાં સ્મરવાધા સીજાતી તન, મૂંઝાતી મન માંહી,
 ઝંચતી રતિરસ રાધા પ્રતિ દત્તી જતી વદે ત્યાંહી. ?

(પ્રબંધ.)

મદમર મધુર મલયવા વાયે;

વિચર્યા અવ વન તવ રસિયા એ.

માન ની, માનિની ! રૂપણું શું પિયુ શું ? ધ્રુવ ૨

૧ સ્મરવાધા—કામની પીડા. રતિરસ—પ્રીતિનો રસ.

ચતુર કૃષ્ણ ઉપેક્ષાર્થી સ્મરવાધા વધવા દેઈ પાછલ્લર્થી ભેદ આદિ
 ઉપાય યોજવા દત્તીને ગદ્યા પાસે મોકલે છે. તેની હકીકત આ સર્ગમાં
 છે. ‘મૂંઝાતી’ પદ રાધાની અસહાય સ્થિતિ ને તેનો પશ્ચાન્નાપ મૂંચવે
 છે. પ્રધાનપણે પ્રકાશનું ઔત્સુક્ય ઉપેક્ષા ઉપાયનું ફલ છે.

૨ મદમર—મદ મરનાર, ઉન્માદક. વિચર્યા—ગયા. તવ રસિયા—
 તાગે રમ જેને લાગ્યો છે એવા. માનિની—હે રીસાયત્રી સ્ત્રી !

પ્રથમ પંક્તિના ઉદ્દીપન વિભાવથી ‘આ રીસામણાનો રમય નથી’
 એમ બતાવ્યું છે. ત્રીજી પંક્તિમા ‘ભગવાન પોતે વનમાં પધાર્યા છે’ એવું
 જણાવી તેમની અનુકૂળતા મૂંચવી છે. અહીં સામમિશ્ર રસાંતરનો પ્રયોગ છે.

* મૂંઝામાં ગુર્જરી રાગ ને યતિ તાલ આપેલ છે. ત્રીપચંદી તાલથી
 કાફી ગગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

खील्या तरु, फुली बळी बेळी;
 मुख सखीं शू सदन सडी, घेळी ? मान नी० ३
 इसने डळक डळक कां रोये ?
 तुजने जुवति हसे सडको ए. मान नी० ४
 शिख न दीध शू सखीं ! फरी फी, के
 मां परिहर मनमोहन हरि ए ? मान नी० ५

३ उक्त उद्दीपनसामग्रीशी स्थावर मृष्टिमां प्रगटता मदनविकार वर्णवी वृक्षवल्लीना दृष्टांतशी गीसायवी गधाने प्रणयमार्गाने गूढ बोध कर्या छे. आ वधी देशनाओ न गणकारी गीसाई घग्मां मड्या कर्याथी दुःख ज छे. ए उत्तर पक्तिमां काकुथी सूचयूं छे.

४ दृतीनां वचन सांभळी कल्हांतरिता गधानी छाती भराई आवे छे ने तेनी आंखमांथी गग्गर आंगू पडे छे. दीनतामां डूबेवी राधाथी डसकाने लीधे बोल्यातूं नथी. तेतूं हृदय कळी जती श्रीकृष्णनी दृती नायिकानी सखी बनी तेने रडती हानी राखी उपर प्रमाणे कहे छे. अहीं भय नर्मनो प्रयोग छे अने साममिश्र भेद उपाय बापर्या छे.

५ परिहर-तज. मनमोहन-मनने मोह ऊपजावनार.

‘ हूं तो तारी हमेशनी ब्रह्मेश्वरी लूं ’ एम बताववा दृती कहे छे, के ‘ अमे तो सड तने निरंतर वार्या करतां हतां, के मोह ऊपजावी मन हरी लेनार हरि साथे प्रीत तोडवी नहि. मारी शिखामण साची ज हती, ते हवे ते जाण्यूं हशे. ते कान न धरी, तो आज आम सहन करवूं पडे छे. हजी पण तूं मारूं कयूं मानीश, तो मुखी थईश. ’

પલ, પલ; નયન સફલ કર પ્રિયને
 નિરઘ્વી સજલ-કમલદલ-શયને; માન ની૦ ૬
 તાપે અતિ પરિતાપથી ઉર કાં ?
 વચન વિરહહર મમ મન ધર આ; માન ની૦ ૭
 પ્રભુ જ તને વીનવે અહીં આવી;
 શીઘ્ર સહી ઓહું રહી ઉર લાવી ? માન ની૦ ૮

૬ સજલ-મીનાં.

સર્ગી કહે છે કે 'રડવું મૂકી ચાલ મારી સાથે; હું તને તારા પ્રીતમ
 વતાવું. વિચારા વિરહજ્વરથી વિકલ બની કમલની શય્યામાં લેઈ છે,
 તે જોઈ તારાં નેત્ર કૃતાર્થ થશે. ભગવાનને તેં તરછોડ્યા, પણ તે તો
 તને જ જશે છે.'

૭ પરિતાપ-શોક. વિરહહર-વિજોગ મટાડનારું. મમ-મારું.

કૃષ્ણ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરી નાયિકા જ સામે પગલે તેમને
 મલવા જાય તેમાં લડુતા હોવાથી તે વાત માંડી વાઢી મસ્તીપણાના
 ડોલથી નાયિકાનું દુઃખ જોઈ દયા સ્વાતી કૃષ્ણની દૃતી પોતે શ્રીકૃષ્ણને
 તેડી લાવવાનું માથે લેઈ ગધાનું સાંવન કરે છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે.

૮ પ્રીતમ સાથે મેઝાપ કરી આપવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા સસ્વીભાવથી
 લેઈ કાર્યસાધક દૃતી ભગવાનના આગમનનો ગૂઢ નિર્દેશ કરે છે, તેથી
 પ્રસ્તુત સર્ગની સમાપ્તિ અને નવા સર્ગની પ્રાપ્તિ સમીપ છે. પવું સૂચવ્યું છે.

श्रीजयदेवे वर्णित विधुरी

गति राधानी भरो रति मधुरी. मान नी० ९.

(शार्दूलविक्रीडित.)

राखे तूं अणराग रागीं शूं, पगे लोटंत शूं रुक्षता,
मीठा शूं कटुता, अने वळगता आवंत शूं वामता;

९. वर्णित—वर्णली. विधुरी—व्याकुळ. गति—स्थिति.

‘ विधुरी गति ’ शब्दे करीन पश्चात्तापनूं सूचन करी. नायिका कलहांतरिता छे. एम कविण प्रकारांतरे जणाव्यूं छे.

१० रागी—प्रेमाळ. रुक्षता—कडकाई. कटुता—कडवाट. वामता—आडाई. दर्से—देखाय. हिम—बरफ. शीतांशु—शीतळ किरणवाळो चंद्र. उष्णकर—ऊन्हां किरणवाळो सूर्य. क्रीडाकथा—विलासनी वार्ता.

चतुर दृती अहीं श्रीकृष्णने केवळ प्रेममय वर्णवी राधाने तेनी कठोरता बावत तीक्ष्ण उपालंभ आपे छे. ‘ रागी ’ वगेरे विशेषणथी ते सूचवे छे, के ‘ भगवाननो परमार्थिक प्रेम तो तारामां ज छे. बाकी बहूनां मन राखवानां, तेथी ते ते तरुणी प्रत्ये दाक्षिण्य तो बताववूं ज पडे. तेटला माटे तेमना साथे आम हाड जवूं ते बराबर न कहेवाय. ’ आ उपालंभ, भगवान पधारे त्यारे तेमना प्रत्ये राधा तीक्ष्णता न राखे, एटला माटे छे. अहीं उपमापोषित सम अलंकार छे.

तेणे ब्हेनड ! चंदने विष बने, दर्से हिमे देवता,
शीतांशु पण होय उष्णकर, ने पीडा ज क्रीडाकथा. १०

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽमन्दमुकुन्दो
नाम नवमः सर्गः ।

ए गीते अहीं भगवानने प्रेमातुर अने विलासोन्मुख वर्णव्या छे.
तेथी सर्गनूं नाम अमन्दमुकुन्द राख्यूं छे. तेमां नायिकानी कलहां-
तरिता अवस्थानूं प्रधानपणे निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे कलहान्तरितावर्णनां
नाम नवम आलापः ।

लघु गीतगोविंद.

सर्ग १०.

वस्तुः—विरहानुर गथा गळगळी बनी अंतरमां शोचती बेठी जे, त्यां जई भगवान गदगद कंठे मधुर वचनथी तेना प्रत्ये वीनेव छे, के व्हाय्ती ! तूं गीस परी करी विरहानळथी बळता आ जीवने ऊगारी जे. हूं तारे पगे पड्यो छूं. आ संसारमां मारूं सर्वस्व तूं ज छे. हूं तारी ज म्हेर निरंतर व्हाऊं छूं. तारी आज्ञा होय. तां हूं तारा कोमळ पगनी पाटली अळता वती चितखूं. अरे ! तें आमरण केम उतारी नांख्यां छे ! तारा गिरिशृंग सरखा ऊंचा स्तन उपर आ कामदेवना विजय-ध्वजरूप सुंदर मोतीनो हार धारण कर अने नितब रूपी दुंदुभि उपर आ कटिमेखळा सजी तेना अथडावाथी थता मधुर गर्जनथी कामनो आण वर्ताव. अहो रसीय्ती ! गेमे रोमे आ शरीरे तूं ज वसी छे. त्यां अनंग सिवाय अन्य कोइनो अवकाश ज क्यांथी !

(वसंततिलका.)

शीखे सखीनी खटको मननो वीसारी

निश्वास दीर्घ मुखथी मूकती बिचारी

१ उष्ण—ऊहा. क्षीण—कृश. दीन—ट्याचार. चित्तहारी—मीढू-सुगद्गद—बहु गळगळा स्वरे. बिचरी—पधारी.

ते क्षीण दीन रसीली प्रति चित्तहारी
सांजे सुगदगद वदे विचरी मुरारि. १

(प्रबंध*)

बोल मृदु बोल बे, तिमिर अणतोल के
दंतनी चंदनी मिटाये;

मंजु मुखचंद्र तुज स्मितसुधा माट मुज
लोचन चकोर तलसावे.

प्रिये ! म्हेर कीजे;

रीझौ परी रीस करौ दीजे.

* सखी कहे छे, पण भगवान आवशे के नहि : आवशे, तो
अ्यारे आवशे : नहि आवे, तो मारुं शूथशे : गौरव गुमावी स्वयंदूती
कंड थवाशे ? अरे ! आ विरह तो नथी सहेवातो ! ' आवी राधानी
स्थिति ते ते विशेषणथी उपर बतावी छे. गौरवनी हानिना भयथी
जाते जईने मळवा खंचाती मानिनीने मनाववा आवेला भगवाननी
दक्षता अने दीनता ' चित्तहारी ' अने ' सुगदगद ' पदथी सूचित छे.

१ मृदु—कोमल. मंजु—मुंदर. लोचनचकोर—नेत्र रूपी चकोर
पक्षी. वपु—शरीर. प्रबल—अत्यंत. दव—विरहनो दावानल.

* मूळमां बराडी राग ने अष्टक ताळ आपेल छे. चर्चरी के
प्रतिमंठ ताळथी गोडी रागमां पण गाई शकाशे.

अनल अंतर जले, प्रबल वपु परजले;

चूमौ दव पान करी लीजे.

ध्रुव० २

मोह उर अर्पतां तीर कर्दपनां

नयन नीलोत्पलो आजे

हृदयने भेदतां मर्मने छेदतां

शोणिते शोण शूं राजे?

प्रिये० ३

रूठी उर मांह जो सुतनु तूं होय, तो

वीध नगवर्था ज वपु आमे;

अहीं साम उपायनो प्रयोग छे. 'सुतनु' पद नायिकानी अत्यंत कृतानुं मान करावी. तथा 'रूमीली' पद नायिकानी रसज्ञाने प्रबोधी. मानना परित्यागनी प्रार्थनामां सहायक थई सार्थक बने छे.

३ मोह—शुद्धि हरवी ते. अर्पतां—प्रगटावतां. कर्दप—कामदेव. नयननीलोत्पल—नेत्र रूपी भूरा कमल. शोणित—छेही. शोण—लाल. राजे—शोभे छे.

गधानी आंग्व गेई गेई राती बनेली जेई भगवानर्तु आ दक्षिण वचन छे. नीलोत्पल कामनां पांच बाणमांनुं एक बाण छे. छेदन भेदन आदि बाणना धर्म छे, जेने लीधे ते लोहीथी खरडाई लाल बने छे. अहीं नेत्रमां कामदेवना नीलोत्पल बाणना अध्यागोपथी रूपक अलंकार नापज्यो छे; तेनी साथे उत्तर भागनी उपप्रेक्षा संकीर्ण बनी शोभामां वधारे करे छे.

वांघ भुजबंधने; अधर पण खंड; ने
दंड, ज्यम चंडी ! बल वामे. प्रिये० ४

तूं ज मुज धन अने तूं ज मुज तन मने,
जीवनूं जीवन तूं मारे,
रीझ तुज मुज उपर थिर रहे, एज उर
चितवे खंतथी भारे; प्रिये० ५

चरणपल्लव धरी सरस शिर सुंदरी !
विरहविष विषम हरी लीजे;
आ न जाये कह्यो, ना य जाये सबो
दाह, ए शांत करी दीजे. प्रिये० ६

४ नख-नख रूपी बाघनख नामे कटार. वगु-देह. खंड-चीर.
चंडी-खुठेली ली. वामे-दृग थाय, मटे.

आंखनी गती श्लोकमां गेषनी कल्पना करी प्रणयापराधने अ-
नुरूप शिक्षा मागी देई अहीं भगवान पोतानूं वशंवदत्व दर्शवे छे.
अलंकार रूपक छे.

५ अभिप्राय एवो छे के ' हूं तने अनन्य प्रेमथी च्छानारो,
ते कदी बुद्धिपूर्वक तारूं खंडन करूं : न ज करूं. तूं ज मारूं तन
मन ने धन, मार प्राणनो प्राण छे. ' पूर्वार्धना रूपकमां कौस्तुभथी
राधाना व्यतिरेकनो ध्वनि छे.

६ सरस-रसमीना. विरहविष-विजोगनूं अंग.

पद्ममर्दमदनी हृदयरसवर्धनी,
 उग्र उन्माद मचवंती,
 ऊँचर, ऊलट धरी चितरूँ अळते करी
 पाटली पगनी दीपंती; प्रिये० ७
 तुंग कुचशृंग शिर हाररूपे रुचिर
 ध्वज विजयनो तूँ झळकावी,
 घमकवी पूंठना डिंडिमे मेखळा,
 आण मूँक मेननी गजावी. प्रिये० ८

अही नमन नामे उपायनो गूढ प्रयोग छे. रूपक अलंकार छे. सपादिकनूँ विष उतारवा उदकुम्भविधान आदि प्रयोगमां विषघ्नी ओषधिना पल्लव अभिसंश्रित पाणीथी भीना करी मस्तक उपर मूँकी विषनो अग्नि शमाववानो उपचार तंत्रोमां प्रसिद्ध छे.

७ पद्ममर्दमर्दनी—कमळनो मद उतारनारी. हृदयरसवर्धनी—हृदयनो प्रेम वधारनारी. उन्माद—मस्तपणूँ. ऊँचर—कहे. दीपंती—रूपाली.

आ तथा पद्मीनी कडीमां मंडन माटे प्रार्थना छे. प्रथम पंक्तिना पूर्व भागमां व्यतिरेक अलंकार गम्यमान छे.

८ तुंग—ऊँचा. कुचशृंग—स्तन रूपी पर्वतनां शिखर. रुचिर—मुंदर. डिंडिम—तुंदुभि. मेखळा—कंदोरे. मेन—कामदेव.

अही मंडन माटेनी प्रार्थनाना प्रसंगे दान उपायनो प्रयोग छे. अलंकार रूपक छे. घमकती मेखळाए बंजुकुंजे पधारी क्रीडानुं सुख लेवानो अभिप्राय गूढ सूचव्यो छे.

पुनित पद्मावतीरमण जयदेवनां,
 माननो मेल हरनारां,
 रसिक जनने मुदा दे सदा ज्यामनां
 वेण रसरेण रसनारां. प्रिये० ९.

(हरिणी.)

शिद रसिकडी ! शंकापंके कळी ? अली आकळी !
 तू ज रमी रही रोमे रोमे रगे रग, रंगीली !
 वितनु विण ना पामे को ए प्रवेश उरे अही;
 भ्रम परहरी भामा ! वेगे भुजे ज लीजे ग्रही. १०

९. पुनित—पवित्र. रमण—पति. मुदा—हर्ष. ज्याम—श्रीकृष्ण.
 रसरेण—प्रीतिरसतुं रेण.

खंडनने लीधे श्रयेत्य स्नेहभंगनं रसना रेणुशी संधान कर-
 वाशी भगवाननां वचनने रसरेण रसनारां कव्यां द्वे. संप्रदाय प्रमाणे
 आशीर्वादशी प्रबंधनी समाप्ति द्वे.

१० शंकापंक—व्हेमनो क्रीचड. वितनु—कामदेव. परहरी—तजी.
 भ्रांति—व्हेम. भुजे ग्रही—मेटी.

राधिकार्जी बोळतां नशी, तेशी हजु ए तेमना उरमां कंडक
 खूंच्या कोरे द्वे. एवो आक्षेप करता श्रीकृष्णनी आ उक्ति द्वे. 'वितनु'
 पद कामदेवनं प्रवेशमामर्थ्य वनाववा माभिप्राय द्वे. अही रूपक अने
 उपेक्षानो संकर द्वे.

(હર્ગિણિ.)

રીસ પરી કરી મીઠી મીઠે નિહાલ મીઠી ! જરી;
 વચન મધુરાં વોલી લીજે વ્યથા વ્રહ્મના હરી;
 તરજી ન તર્જી દીજે; કીજે કૃપા કંડૂં મળી;
 રતિરમભીનો જાચે જો આ પિયુ તવ તારુણી ! ૧૧
 (પુષ્પિતાગ્રા.)

મૂકુટિ કુટિલ કારી મોહકારી
 મુજ મન માનિની ! નાગળી જ તારી;

૧૧ મીઠ-નજર. વ્રહ-વિજોગ, વિગ્દ. તર્જી-તિસ્કાર કરી.
 રતિરમભીનો-પ્રેમે ભીનો. જાચે-ધીનવે છે.

રાધાના અબોલ્ય હંડાવવા શ્રીકૃષ્ણની આ પ્રાર્થના છે. ' મીઠી ' પદ કટુતાનો અભાવ વતાવે છે. ' પિયુ ' શબ્દ નાયિકના નાયક પ્રત્યેના પ્રેમનું પીઠ્ઠાન આપે છે. ' રતિરમભીનો ' પદ નાયકનો પ્રેમ પ્રકાશે છે. કૃષ્ણ જેવા પ્રેમી અને પ્રીતિપાત્રની પ્રાર્થના મધ્યા જેવી મીઠા સ્વભાવની નાયિકાને સ્વીકારવી ઘટે છે, એવો આશય છે.

૧૨ મૂકુટિ-મંમર. કુટિલ-વાંકી. મોહકારી-શુદ્ધિ હરનાર. મથી-નાશ કરી, ફોટાડી.

ભાવાર્થ એવો છે, કે તારી મૂકુટિ મેષથી વાંકી થાય છે તે દેસી તરુણ હૃદય ફટકી જાય છે; તું રીસી અધ્ધગમત પાય છે. ત્યારે જ જીવમાં જીવ આવે છે. અલ્પકાર રૂપક છે.

વિષમ વિષ મથી ઝેગારનારી

અથરઅમી તુજ એક પ્રાણપ્યારી ! ૧૨

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

દીપે દંત જ કુંદ, ને અથર તે બંધૂક સ્વીલ્યું દોસે,
નાસા તે તિલપુષ્પ, ને નયન તે નીલોત્પલો ડલ્લસે,

ને ગંડસ્થલ તે મધૂક ફૂલ છે; એ રીત તારે મુઝે
જાણું પંચ શરે જ આ જગતને પુષ્પેષુ જીતે ! સુઝે. ૧૩

(પૃથ્વી.)

મુકેશી તવ વેળી છે, રુચિર ચિત્રલેખા મૂં આ,
મનોહર મદાલસા દગ, તિલોત્તમા નાસિકા,

૧૩ બંધૂક—બપેરિયું. નાસા—નાક. નીલોત્પલ—મૂં. કમલ.
ડલ્લસે—દીપે છે. ગંડ—લમણા. મધૂક—મહુડાનું ફૂલ. પુષ્પેષુ—ફૂલ
જેનાં બાળ છે તે કામદેવ.

નાયિકાને પ્રસન્ન કરવા કૃષ્ણનું આ મધુર માષળ છે. અહીં રૂપક
અને ઉપેક્ષાનો સંકર છે. ઢેલ્લા ચરણમાં રહેલો પરિકરંગુર તેનું પોષણ
કરે છે. સુઝનાં પાંચ જ અંગના પુષ્પરૂપે નિરૂપણથી, પુષ્પબાળ
કામના ' પંચ શર ' કહેવાય છે તેની માર્થકતા પણ દર્શાવી છે: તેથી
કાવ્યલિંગા સ્ફુરે છે.

૧૪ મુકેશી—^૧સારા કંશવાઢી; ^૨મુકેશી નામે અપ્સરા. રુચિર—
મુંદર. ચિત્રલેખા—^૧ચિત્રની રેખા; ^૨ચિત્રલેખા નામે અપ્સરા. મૂં—મંમર.
મદાલસા—^૧મદને લીધ મંદ; ^૨મદાલસા નામે અપ્સરા. દગ—આંસ.

रूंडी उरवशी कुचच्छवि ज, जंघ रंभा; अहा !

दोषे त्रिदिवसुंदरीमयी ज तन्वी ! पृथ्वीगता. १४

इति श्रीजयदेवाविरचिते गीतगोविन्दे चतुरचतुर्भुजो
नाम दशमः सर्गः ।

तिलोत्तमा—^१तिल फूलथी चाढियाती; ^२तिलोत्तमा नामे अप्सरा. नासिका—नाक. उरवशी—^१हृदयमां रमी रहेती; ^२उर्वशी नामे अप्सरा. कुचच्छवि—स्तननी कांति. रंभा—^१केल; ^२रंभा नामे अप्सरा. त्रिदिव-सुंदरीमयी—स्वर्गनी अप्सराओनी बनेली. तन्वी—कृश अंगवाळी स्त्री. पृथ्वीगता—पृथ्वी उपर छतां.

मुखनी प्रशंसाथी संतोष न पामी भगवान अही नायिकानी नख-खिख शोभानां वखाण करे छे. 'तन्वी !' संवोधन एवा अभिप्रायथी मूक्यं छे, के आवूं अत्यंत मुकुमार शरीर मान धरी विरहथी गाळी नांखवूं घटतूं नथी, एटले के रीस छांडी मनमानता भोग भोगववा घटे छे. ए गीते अनुनयपूर्वक अभिसारनो गूढ उपदेश सर्गनी समाप्ति सूचवे छे. श्रेय, काव्यलिंग, विरोध, रत्नावली, मुद्रा आदि अलंकार छे.

ए रीते गधाने मनाववामां भगवाने अही पोतानूं, चातुर्य—दाक्षिण्य वापर्यूं छे, तेथी आ सर्गने चतुरचतुर्भुज नाम मळ्यूं छे. एमां प्रधानपणे मानिनीना अनुनयनूं वर्णन छे.

इति श्रीगीतगोविन्दमंवादे मानिन्यनुनयवर्णनो
नाम दशम आलापः ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧૧.

વસ્તુ.— ભગવાન મનાવીને જાય છે. તેમની પૂંટે જ તેમની દૂતી ગધાને તેડવા આવે છે. શળગાર સજીને બેઠેલી ગધા મસ્ત્રી માથે વંજુ-કુંજે ઘડાઓ ગળતા કૃષ્ણ ભગવાનને જઈ મળે છે. નાયકનાયિકાનો સમાગમ થતાં શાળી મસ્ત્રીઓ કંઠક મિથે કુંજગૃહમાંથી ચ્વસી જાય છે.

(માલિની.)

પરમ પુરુષ પેરે માનિનીને મનાવી
મદનમધુર જોયે વાટ કુંજે સિધાવી;
તવ તન શળગારી સજ્જ બેઠી ત્રિયા જે,
સજની તિમિરપુંજે ઉચ્ચરે તે શ્રૃં સાંજે. ૧

૧ પરમ પુરુષ—પુરુષોત્તમ, કૃષ્ણ ભગવાન. માનિની—રૂઢેલી સ્ત્રી.
મદનમધુર—કામદેવ જેવા મનોહર.

નાયિકાના અભિસારની આ ઉત્થાનિકા છે. 'સજ્જ' પદ તેનું ઔત્ક્રમ્ય પ્રકાશે છે. નાયિકા કૃષ્ણાભિસારિકા છે.

(प्रबंधः.)

मधुर मधुर मधुहर रटता जे लोटी तुज पदकंजे,
 सेवे सुंदरी ! सुभग शयन ते मंजुल वंजुल कुंजे;
 घेली ! अहीं शू रहीं ? परवरी भुज भरौ अंक ले. ध्रुव० २
 आलिंगण आ अली ! गणगणी, श्रवणे सुण, सुण, जौ. समजावे;
 टौकी टौकी कोयल कामनी दे य दुवाई हावे; घेली० ३

२ मधुहर—मधु दैत्यने मारनार कृष्ण भगवान. रटता—बोलता
 होता. पदकंज—चरणकमल. सुभग—रूढ़. मंजुल—सुंदर. वंजुलकुंज—
 वेतसनी घटा. अंक—आलिंगन.

प्रीतिपानना अधीरा नायकने जई भेटवानी नायिकाने त्वग करा-
 वतां सखी याद देवरावे छे: के 'रमना भोगी भगवान पगे पडी मधुर
 वचने मनावी वसंतविलास सारूं वंजुकुंजमां पधारवा आमंत्रण देई
 गया हता. ते त्यां तारे माटे फूलनी पथारी बिछावी बाट जोता बेठा
 छे. माटे चाल.' मधुहर भगवानमां मध चूसनारा—कमलमां लोटनारा—
 कुंजमां भमनारा—पुष्पशय्या सेवनारा—भ्रमरनो आरोप श्लेषवळे प्रती-
 यमान होवार्थी अलंकार ध्वनिनो आ दृष्टांत छे.

३ दुवाई—आण.

* मूलमां वसंत राग ने यति ताळ आपेल छे. आदिताळथी
 पूर्वी कल्याण रागमां गाई शकाशे.

અણસારે દલઅંગુલિકેરે પ્રેરે આ વનવેલી;
 મેલી ઢીલ મજાં મેઝ કેલિરસ રેલ નાં વ્હેલી વ્હેલી; ઘેલી૦ ૪
 આંતર આંદોલનથી ઢોલી નચવંતા માણિમાઝા
 કુચકુંભે હરિપરિરંભણના શુકન દિયે મતવાલા; ઘેલી૦ ૫

સર્ગી કહે છે કે ' જો આ પુરુષમૃત ભમગઓ માર્મિક ગળ-
 ગળાટથી તને સમજાવે છે; અને સ્ત્રીમૃત કોયલ ટોકાથી કામદેવની
 દુવાઈ દે છે. મોટા ઉતાવળ કર. ' ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૪ પ્રેર—સાનથી સમજાવે છે. નિતંબિની—મારે પૂંટ વાઢી સ્ત્રી.

વેળની ઢાઢના હાલવામાં પ્રભુને જઈ મઢવાની પ્રેરણાની સંભા-
 વનાને લીધે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. સર્ગીની પ્રાર્થના, ભમગનો ગુંજાગવ,
 કોયલનો ટોકો અને વનવેલીની પ્રેરણા, એ વધાના સમુચ્ચયને લીધે
 સમુચ્ચય અલંકાર પણ વને છે.

૫ આંતર આંદોલન—હૃદયનો થનથનાટ. કુંભ—ઘડો. પરિરંભણ—
 આલિંગન. મતવાલા—મોટા (કુચકુંભ).

રાધાના કુચ સાત્વિક કંપથી ફરકે છે, તેને અવલંબી સર્ગીની
 ઉત્તેજના છે. કુચમાં કુંભના આરોપથી પ્રસ્થાનમંગલની સંભાવના છે.
 કુચનું ફરકવું હારના આલિંગનસુખની પ્રાપ્તિના શુભ શુકન છે. રૂપક
 આદિ અલંકાર છે.

स्मरना शर शा सुंदर नखयीं मंडित, अलीं अलबेली,
 करपल्लव सखीं पर धरीं संचर, मदभर मोहनवेली ! घेली० ६
 धूरेधूरी तूं रसधूरी विश्व विशे वखणाये;
 माटे रसनादुदुंभिं दमकवीं पळ सामां पगलांए. घेली० ७
 भारे नितंबभारे धीरी धारी गति गजगामा
 रुमझुम झांझरना झमके मद हंसतणो हर, रामा ! घेली० ८

६ स्मरना शर—कामदेवनां बाण. मंडित—शोभता. संचर—चाळ.
 मदभर—मस्त. मोहनवेली—जादूई वेल.

कामदेवनां बाणनी उपमा आपी नखनी तीक्ष्णता सूचवी छे.
 कामदेवनां बाण पुष्प छे, तेथीं नखमां पुष्पनी धवळतानो पण भाव
 दर्शायो. छे. ए रीते नायिकाना हाथने पल्लवरूपे, नखने पुष्परूपे, अने
 अंगने वेलीरूपे वर्णवी सकळ रूपक अलंकार खीलाव्यो छे. मखीनो
 आश्रय लेवानूं कही नायिकानूं अत्यंत सौकुमार्य जणाव्यूं छे.

७ रसना—कटिमेखळा. दमकवी—गजावी.

अभिसारनो उपदेश दृढ करी सखी विलासने अनुरूप आभूषण
 सजवाने राधाने निमित्तांतरे प्रबोधे छे. अहीं रूपक अलंकार छे.

८ जघन—पुंठ. गजगामा—हाथी जेवीं चालवाळी

भावार्थ एवो छे के ' तूं धीरे धीरे छटाभेर डगलां भरीश ते जोई,
 अने तूं नेपुर रणकावीश ते सांभळी हंसनो मद ऊतरी जशे. ' नायि-

ઘડી ગણાતા મદનાતુર હરિને મણિમય કંકણકેરે
 રણકે રુડી દર્દ વધાઈ કર રંજિત રસ ભેરે; ઘેલી૦ ૯,
 રમણીથી રમણીય અને ફૂલમાઝાથી મંજુલ આ જે,
 શ્રીજયદેવનો વાળો રસિકને કંઠ રમો રસ સાજે ! ઘેલી૦ ૧૦
 (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

‘જોશે નેહભરી દગે, ઝંચરશે વાળી મુલે મીઠડી,
 લેશે અંક ધ્રુજે મીઠી, રીઝ ધરી રહેશે રસે વિસ્તરી’

કાની ચાલ હંસની ચાલ સાથે, અને નેપુરનો ગણકો હંમના સ્વગ સાથે
 સરસાવેલ છે.

૯ મદનાતુર—કામાતુર. રંજિત—સુશ.

‘ ઘડી ગણતા ’ પદ ઔત્મક્યનો ને ‘રંજિત’ પદ હર્ષનો ઉદય
 મૂલ્ય છે.

૧૦ ગ્મણી—સુંદરી. મંજુલ—મધુર. રસસાજ—રસની મામગ્રી.

અભિપ્રાય એવો છે, કે પુષ્પરસ ને પ્રેમરસ વસિરાવી દે એવી
 કાવિની વાણીમાં રસ છે. વ્યતિરેક અલંકાર છે. આશીર્વાદ પ્રબંધની
 સમાપ્તિના કારણથી છે.

૧૧ વદશે—બોલશે. રોમાંચી—રોમાંચિત બની. સ્વેદ—પરસેવો.

રસચક્ષુથી પ્રભુને જોતી સસ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણની મદનચિંતાનું રમણીય
 ચિત્ર ચિતરી બતાવે છે. સમાગમના રટણથી પ્રભુ સમાગમનું જાગૃત્સ્વપ્ન

એ લહેમાં સહી આવતી અવ લહી રોમાંચી કંપી હરિ,
 હર્ષી, સ્વેદ શરી, ધસી જ મુરછે અંધારી કુંજે શૂરી. ૧૧
 માથે ઉત્પલ અર્પીને, શ્રવણમાં તાપિચ્છ આરોપીને,
 નેને કાજલ કલ્પીને રસ કુચે કસ્તૂરીનો લેપીને,
 અંગે અંબર અંધકાર અવ આ નીલું લપેટી વને
 આલિંગે અભિસારિણી યુવતિને કુંજે ઘને નિર્જને. ૧૨

અનુભવે છે. રોમાંચ, કંપ, પ્રસ્વેદ આદિ તેના અનુભાવ છે. હર્ષ સંચારી
 છે. સમાગમનું અવાસ્તવિકપર્ણ જાળવામાં આવતાં નિરાશાથી ભગ-
 વાનને મૂર્છિતા વર્ણવ્યા છે. એ રીતે અહીં પ્રધાનપણે મૂર્છા ભાવનું નિરૂ-
 પણ છે. ‘અંધારી’ પદ સંધ્યાકાલ વીતી રાત્રિ આગલ વધ્યાનું બતાવે
 છે. ગતને સમયે વનવગડામાં ભગવાનની મૂર્છાના નિરૂપણથી વગર—
 વિલંબ ભગવાનની વ્હારે જવાનું સહી સૂચવે છે. પર્યાય અલંકાર છે.

૧૨ ઉત્પલ—નીલ કમલ. તાપિચ્છ—તમાલપત્ર. કન્પીને—કરીને.
 અંબર—વલ્લ. આલિંગે—મેટે છે. અભિસારિણી—પિયુને મળવા જતી.

પ્રવર્ધમાન ગાઢ અંધકારનું વર્ણન અભિસારની અનુકૂળતા બતા-
 વવાના ઉદ્દેશથી છે. અહીં અંધકારમાં તેની શ્યામતાને લીધે ઉત્પલ
 અર્પવાથી આરંભી આલિંગન દેવા પર્યંત નાયકના વ્યવહારનો આરોપ
 હોવાથી સમાસોક્તિ અલંકાર છે. અહીં તે તે પદથી અંધકારની ગાઢ-
 તાનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે, તેથી કરીને કાલાતિક્રમ કવિએ
 મૂચવ્યો છે.

(वसंततिलका.)

घेरी रहंत तिमिरे घनघोर छानी

हावां जती बीज जशी अभिसारिकानी
राजे झले झलहळंत अहा अनेरी,

जाणे कसोटी कसी नेहसुवर्णकरी ! १३
त्यां ते चिते टमटमी ज रहेल चाली;
ने कुंज आभरणनां किरणे उजाली
द्वारे सलज्ज सहजे लवलेश व्हाली

खंचाई ऊभी. ऊंचरी तव आम आली. १४

१३ घनघोर—मेघना जेवूं बीहामणं, जशी—जेवी. सुवर्ण—सोनुं.
अंधकारमां अभिसारिकाना रूपविवर्णना उत्कर्षणं आ वर्णन छे.
अही उपमा, रूपक, उपेक्षा आदि अलंकार एकटा मळ्या छे. अंध-
कारमां अभिसारिकानी कांति जाणे प्रेम रूपी सुवर्णनी कसोटी चमकती
होय तेवी दीपे छे, एवो वाच्य अर्थ छे. सखीनां अभिप्राय एवो छे,
के आवा बीहामणा अंधकारथी पण न डरी पियुने जई मळवूं, तेनुं ज
नाम प्रेम. दिवासंकेत के उद्योक्तासंकेत करी अभिसार सजवो, ते
कृष्णाभिसारनी अपेक्षाए कंड ज नहि. आ प्रोत्साहनानो अवधि छे.

१४ आभरण—घरेणां. ऊजाली—झगझगार बनावी. द्वार—चारणं,
सलज्ज—शरमाती. आली—सखी.

अही रतिने दबाववानूं करती स्त्रीस्वभावने लीधे प्रगटेली बीडानूं
निरूपण छे; ते मात्र रसना उत्कर्षणे अर्थे छे.

(प्रवधः.)

मदन मंदिर समा तरुकदंबे
रम रसीली ! नाव सह, आव,
मंकडव ते सघन स्नान नितंबे. १५

मलयना मारुते मंद शिशिरे
रम रसीली ! नाव सह, आव,
मरकले तेह पमराव मधुरे. १६

१५ मदनमंदिर—कामदेवनं धाम. तरुकदंब—झाडनो समूह, कुंज.
नितंब—पृष्ठ.

कुंजगृहमां प्रवेश कगववानी आ मधुर प्रेम्णा छे. कुंज विश
मदनगृहना आरोपथी तेना उद्दीपनशक्तिनू मूचन छे.

१६ मलय—मलयाचळ. शिशिर—शीतळ. मारुत—पवन. मरकले—
मरकटडे, स्मित हास्ये.

मलयाचळ तरफथा वाता पवनमां स्मित हास्य वडे मुखनो सुवास
भरवाना निर्देश द्वारा मलयागर चंदनथी मुखना सुवासनो व्यतिरेक
मूचव्यो छे.

* मूळमां वराडी राग ने मंड ताळ आपेल छे. चर्चरी ताळथी
केदार रागमां गाई शकाशे.

वल्लिना पल्लवे लपट तिमिरे

रम रसीली ! नाव सह, आव,
झगव ते दंतनी दीप्ति रुचिरे. १७

फूलना झूलता लास्यगेहे

रम रसीली ! नाव सह, आव,
मृदुव ते सुमन सम मृदुल देहे. १८

पिकतणा पंचमे पूर्ण गहने

रम रसीली ! नाव सह, आव,
पूर सुर बीनना वचन वचने. १९

१७ वल्लि—वेल्. दीप्ति—ज्योती, प्रकाश. रुचिर—मुंदर.

‘लपट’ पदार्थी, कुंजगृहनी बाजुओ वेलना पल्लवे एवी ते स्त्रीचो-
स्त्रीच ढंकाई गई छे के भीतर गाढ अंधकार जाम्यो छे, एवूं बताव्युं
छे. गात्रिना अंधकारने लीधे ते द्विगुणित थयेलो होवाथी दंतना प्रकाश
वडे दीपाववानी नर्मोक्ति छे.

१८ लास्यगेहे—रंगमंडप. सुमन—फूल. मृदुल—मुकुमार.

फूलना भारे लचकाई पवनने लीधे ऊंची नीची थती डालीओ-
वाळा कुंजगृहने फूलना नृत्तनो झूलतो रंगमंडप अहीं कळो छे.

१९ पिक—कोकिल. पंचम—पंचमस्वरामक टौको. गहन—ऊंडाण.
कुंजगृहनो अंदरनो भाग. बीन—वीणा.

कोयलना टौकाने लीधे गुप्त वार्ता गुप्त रहेवानी अनुकूलता
व्यक्ती छे.

मधुपना मधुमदे मत्त गाने
 रम रसीली ! नाव सह, आव,
 ललित किलकार ललकार ताने. २०

कुमळी कूपळतणी सुभग सेजे
 रम रसीली ! नाव सह, आव,
 नचव माणिमाळ कुच बीच हेजे. २१

पुनित—पद्मावती—प्रणय—प्यासी
 रसविलासी सुकवि जयदेव,
 बानी मृदु तेनी उर रहो ऊल्हासी. २२

२० मधुप—भमरा. मधुमदे मत्त—पुष्पासव पीवाने लीध मस्ती भरेल्लं. किलकार—आनंदनो अव्यक्त ध्वनि. तान—रसनो आवेश.

अही फूटनो रस (मधु) पी गुंजारव करता भमरांमां मधुपाननी मस्तीमां गाता पुरुषनो आरोप छे. भ्रमरना गुंजारवमां शब्दमात्र छाना गेहवानी अनुकूलता सूचवी छे.

२१ अशोक—आसोपालव. सुभग—सुंदर. बीच—वच्चे. हेज—हेत.

मोतीनी माळा नचाववाना कथनथी कीडाना संभ्रमनो जे गूढ उपदेश कर्ष्ये छे, तेने अनुरूप कामदेवना बाणभूत अशोकना पल्लवनी शय्यानो निर्देश छे.

२२ पुनित—पवित्र. प्रणय—प्रेम. रसविलासी—रसमां मग्न. मृदु—कोमल. ऊल्हासी रहो—आनंद उपजावो.

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

માર મનમથ તીર તીવ્ર તડુકી, બેહાલ તેને બની
 ઢંગ્લે અંતરમાં નિરંતર પિયુ પીવા અમી આસ્યની;
 તેને તર્પ. સમર્પ અંક. ઊર આ સંકોચ શાને, સહી ?
 એ તો તેજ કટાક્ષના અળમૂલા છે દાસ ડ્યામા ! નહી. ૨૩

(અનુષ્ટુપ.)

ભય ને હર્ષથી લોલ લોચને તવ સુંદરી
 વિચરી કુંજમાં મંજુ ધ્વનિ નેપુરનો પૂરી. ૨૪

કવિ આશીર્વાદથી પ્રબંધ પૂર્ણ કરે છે. ‘પુનિત’ વિશેષણ પદ્મા-
 વતીનું સતીત્વ લક્ષિત કરે છે. ‘પ્રણયપ્યાસી’ પદ જયદેવ અનુકૂળ
 નાયક છે એવું સૂચવે છે.

૨૩ તીવ્ર આકરાં. અંતર—હૃદય. નિરંતર—હમેશાં. આસ્ય—મ્હો.
 તર્પ—સંતોષ. ડ્યામા—ખુબસુરત સ્ત્રી.

બહી સહી રાધાને કહે છે, કે ‘અહી ! તું શરમાય છે કોનાથી !
 ભગવાન તો તારા પ્રેમના વેચાણ છે. તેમનાથી તે શરમાવું હોય ! ગુરુ-
 જનની વીડા ઘટે, પણ દાસજનની ન હોય.’ અહીં અધરમાં અમ્રતનો
 આરંપ કર્યો છે. તે તેની તૃપ્તિ ઋણાવવાની અને નૂતન જીવન અર્પ-
 વાની શક્તિને ઉદ્દેશીને કર્યો છે.

૨૪ લોલ—ચંચલ. વિચરી—ગઈ. ધ્વનિ—અવાજ.

અહીં ભય, હર્ષ અને ઔત્સુક્યનું શાબ્દિક છે. ‘અરે ! આ તે
 માનુ છે કે શમણું ! રમ્મને આ સૌ આઠપંપાઠ હોય ! અહા ! પ્રીત-

(प्रबंध*.)

खलभल्ली ऊठे तरल तरंगे जलधि इंदु झळकंतां,
त्यम निजमुखनी अळपझळपथी विविध विकार भजंता

निरञ्ज्या नयने रसवस रस तलसंता

नंदनंदन अनंगतरंगित सुललित अंग वहंता. ध्रुव० २५

हिमकरनां किरणोए उज्ज्वळ सजल जलद ज्यम सोहे,

त्यम अतिमुक्तनी माळथी मंडित मौलि लीधे मन मोहे. नि० २६

मनो समागम शो मीठो लागे छे ! मारां नेत्र केवां अधीरां ने पण
केवा उक्तावळा बनी रह्या छे ! ' आवा विचार करती नायिका कुंज-
गृहमां पेसे छे.

२५ अनंत—अगणित. जलधि—समुद्र. निज—पोतानूं. विविध—
अनेक प्रकारना. भजंता—अनुभवता. नंदनंदन—नंदजीने आनंद
ऊपजावनारा कृष्ण भगवान. अनंगतरंगित—कामना तरंगे व्याप्त.
सुललित—मनोहर, बहु सुंदर.

प्रियतमानां दर्शन थतां भगवानना मनमां जे हर्ष. विभ्रम, क्षोभ
आदि विकार उत्पन्न याय छे, तेनूं अहीं निरूपण छे. उपमा अलंकार छे.

२६ हिमकर—चंद्र. उज्ज्वळ—ऊजळूं. सजल—पाणीथी भरेलो.
अतिमुक्त—मोतिया भोगरानां फूल. मंडित—शणगारेछं. मौलि—मस्तक.

भगवानना काळा केश साथे सरखावी शकाय, एटला माटे वाद-

* मूळमां वराडी राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदि ताळथी
मालकोश रागमां पण गाई छकाशे.

તિમિરતણા ગણમાં ગગને જ્યમ પૂરણ ચંદ્ર ઝંજાસે,
 સુંદરશ્યામતણે નિલવટ ત્યમ ચંદનતિલક પ્રકાશે. નિ૦૨૭
 વે પડસે વે રૂપ ધરી રવિ જોય નમી મુખ જાણે,
 ત્યમ કુંડલ મણિમય મકરાકૃતિ લલકે પિયુને કાને. નિ૦૨૮
 ફાળતણા પરપોટા ફલ્લહલ્લ જમુનાજલ્લમાં મ્હાલે,
 ફૂલે વિપુલ ડરે તે તોલે મુક્તામણિની માલે. નિ૦૨૯

લની શ્યામતા પ્રતિપાદન કરવા 'સજલ' વિશેષણ મૂક્યું છે. ઉપમા અલંકાર છે.

૨૭ તિમિર—અંધકાર. ઝંજાસે—પ્રકાશે છે. નિલવટ—કપાલ.

'સુંદરશ્યામ' પદ તિમિરના ઉપચારના નિર્વાહ અર્થે સામિપ્રાય છે. અહીં પણ ઉપમા અલંકાર છે.

૨૮ રવિ—સૂર્ય. મકરાકૃતિ—મકરના આકારનાં.

ભગવાનનું મુખકમલ જલકમલ કરતાં ઘટલું તો અધિક રમણીય છે, કે કમલનો રાગી સૂર્ય જાણે ગગન તજી કુંડલરૂપે કાને વળગી મુખકમલ ફુકી જોયાં જ કરે છે. એ રીતે અહીં સહેતુક સ્વરૂપોપ્પ્રેક્ષા છે. તે મુખકમલના રૂપકથી જોડાઈ સંકર અલંકાર નીપજે છે.

૨૯ વિપુલ—વિશાલ. મુક્તામણિ—મોતી.

ઉપમા અલંકાર મોતીનું ઝંજાણપણું ને સ્થૂલપણું બતાવવાને માટે છે. ભગવાનનું ડરસ્થલ યમુનાના વિશાલ કાઝા પ્રવાહ સાથે સરસાવ્યું છે.

પીત પરાગપટલના પટથી નીલ નલિન ઝ્યમ રાજે;
 કેસરવરણા અંબરથી ત્યમ તન ઘનશ્યામ વિરાજે. નિ૦ ૩૦
 યંજન જેમ ચિલેલે કમળે ચેલંતાં મન ભાવે,
 મુદિત મુખે નર્તત નયન ત્યમ મોદ મહા ઝંમગાવે; નિ૦ ૩૧
 મધુરાં મધુરાં મરકલડાંની ફલકે લલિત છવાઈ
 તરવરતા અધરે તરસાવે નરવર ભર મદ માંહી. નિ૦ ૩૨
 મણિમય આભરણોનાં ફલમલ કિરણે શણગારેલા,
 રૂડેરા રસ રાગે રગ રગ રોમે રોમ રસેલા, નિ૦ ૩૩

૩૦ પીત—પીઠ્ઠ. પટલ—જથો. નીલ નલિન—મૂઠું. કમળ. ઘન-
 શ્યામ—મેઘના જેવું શ્યામ.

ઉપમા અલંકાર છે. નરશિશ્વ શણગારના વર્ણનની અહીં સમાપ્તિ
 થાય છે.

૩૧ નર્તત—નાચતાં. રસમીનાં-સ્નેહથી ચઢકતાં, પ્રેમની ફલકવાળાં.

હવે કવિ ભગવાનના વિકારનું વર્ણન આરંભે છે. પ્રમુનું પ્રસન્ન મુખ
 પ્રફુલ્લ કમળ સાથે સરસ્વાત્યું છે; અને નેત્ર યંજન સાથે સરસ્વાત્યાં છે.

૩૨ નરવર—પુરુષોત્તમ, પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન.

કટાક્ષનું વર્ણન કરી અહીં કામના પ્રબલ વિકારથી પસરતા
 સ્મિતહાસ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. અધરનો તરવરાટ ચુંબનની ઝંકંટા
 વતાવવા માટે છે.

૩૩ આભરણો—ઘરેણાં.

નાયકના તન અને મનની વિલાસોત્સુક સ્થિતિનું વર્ણન અહીં

શ્રીજયદેવ-નિરૂપિત નવલું રૂપ રસેશ્વરકેરું
 શૃંગારે શળગારો ખેમી જનનું ડર અદકેરું. નિ० ૩૪
 (શિશ્વરિણી.)

નિહાલંતાં નેહ તવ નવલકુંજે પિયુર્જીને
 અપાંગો ઓઢંગી શ્રવણપુટ વીંધત વર્ધીને
 રસીલી રાધાનાં મદનમદધેલાં નયન બે
 પ્રમોદાશ્ચરૂપે શ્રમજલ્લતાં ચિંદુ જ ઝરે. ૩૫.

સમાપ્ત થાય છે. ભગવાન મૂષળની પ્રમાથી દૃષ્ટિને અને પ્રેમના ઉત્કર્ષથી હૃદયને હરે છે.

૩૪ નિરૂપિત-વર્ણવેટું. રસેશ્વર-રસ(આનંદ)સ્વરૂપ ભગવાન, શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા. શૃંગાર-^૧આમૂષળ; ^૨રતિરસ.

પ્રબંધ સમાપ્ત કરતાં કવિ આશીર્વાદ દે છે, કે આ પ્રબંધમાં કરેલા વર્ણનથી પ્રેમમત્તિવાળા હૃદયમાં ભગવાનનાં શળગારનાં દર્શન થાઓ; અને રસિક હૃદયમાં શૃંગાર રેલાઈ રહો.

૩૫ અપાંગ-નેત્રના સ્વૂળા. શ્રવણપુટ-કાન. મદનમદધેલાં-કામના આવેશથી વિહલ બનેલાં. પ્રમોદાશ્ચુ-આનંદનાં આંસૂ. શ્રમજલ-પરસેવો.

પ્રબંધમાં વર્ણવેટું ભગવાનનું વિહલ સ્વરૂપ નેત્ર ભરી નિહાળી રસીલી રાધા હર્ષનાં આંસૂ ઝરે છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. ‘નેહ’ પદ પ્રભુનો અતુલ પ્રેમ જોઈ નાયિકાના મનમાં ઝભરાતી રતિ બતાવે છે. ‘પિયુર્જી’ પદ પ્રેમ અને આદર દર્શાવે છે. ‘નિહાલંતાં.’ પદ નેત્રનો પૂર્ણ વિકાસ સૂચવે છે; ‘વર્ધીને’ પદ નેત્રની અતૃપ્તિ જણાવે છે; ‘અપાંગો ઓઢંગી’

सरी शय्या पासे सुतनु मदने मीणी अधूरी
दगोए भाळंती प्रियतमतणी मूर्ति मधुरी;
मिपे आह्म जोई मुखहं मलकावी खसी सही;

विलोकी ते लाजे जुवतितणी लाजी जती रही. ३६
इति श्रीजयदेवाविरचिते गीतगोविन्दे सानन्दगोविन्दो
नामैकादशः सर्गः ।

पद तेमनी अधीराई प्रकाशे छे; अने 'श्रवणपुट वीधंत' पद तेमनो
संभ्रम प्रगट करे छे. बळी कान वीधवानी संभावनाथी नेत्रनी तीक्ष्णता
पण सूचवी छे. हर्ष नामे संचारी भावनूं निरूपण छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

३६ शय्या—बिछानूं. अधूरी—अदपडियाळी. प्रियतम—प्रीतम,
व्हालो. मिष—व्हानूं. विलोकी—जोई.

राधाकृष्णना समागम रूपी कार्य सिद्ध यथा कृतार्थ सखीनो निर्गम
वर्णवी कवि आगामी सर्गना एकांत विलाससुख साखूं स्थान निर्माक्षिक
करे छे. 'मलकावी' पद रसनो प्रवाह वहेतो थयो जोई प्रगटतो नायक-
नायिकाना मुखे सखीनो आनंद प्रकाशे छे. 'खसी' पद तेनूं समयो-
चित चातुर्य जणावे छे. 'सखी चाली गई ने हूं केवी निर्लज्ज के बेसी
रही छूं.' एवा भावथी 'लाजी' पद लज्जाना संबंधमां मूक्यूं छे.
उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

ए रीते प्राणप्रियानो समागम थयार्थी प्रगटेला कृष्ण भगवानना
आनंदनूं अहीं निरूपण छे, माटे सर्गनूं नाम सानन्दगोविन्द ठराव्यूं
छे. एमां प्रधानपणे नायिकानी अभिसारिका अवस्थानूं वर्णन छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादेऽभिसारिकावर्णनो
नामैकादश आलापः ।

લઘુ ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧૨.

વસ્તુ:— સસ્વાંગાં સિધાવ્યા પછી કૃષ્ણ ભગવાન રાધાને પેરે પેરે રીંજાવી ક્રીડા કરે છે. રસની રમસ્ટમાં ધ્યામાના શણગાર ફીટી પડે છે, ને વેળી છૂટી જાય છે. તે સજ કરવા રાધા ભગવાનને કહે છે. તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ ગધાની વેળી ગૂંથી શણગાર મજાવી તેના મનોરથ પૂર્ણ કરે છે.

(હરિણી.)

મધુર મધુની રેણી નાળી બને રસ વર્ષતી
પગટી તનમાં તાલાવેલી, ડરે રતિ કલટી,
રસવસ દગે સેજે હેજે રમી રહી તલ્પતી;
તવ તલસતી વ્હાલી પ્રત્યે વદે હરિ હર્ષયા. ?

---

૧ મધુ—વસંત. રેણી—રાત. રતિ—પ્રીતિ. હેજ—સ્નેહ.

સસ્વાં જતાં કરી મર્યાદાથી મુક્ત બની કલટતી રાધાની ગતિનું અહીં નિરૂપણ છે. એકાંત સ્થલ, મનગમતા પ્રીતમનો સમાગમ, અને એ-

(प्रबंध*.)

कोड धरे कूंपलडी करवा करतळनी सरसाई;
अरुणा चरण ज ए शिर अर्पी दर्शविये सरसाई.

अव वशवर्ती आ तव अनुचर वरतनु ! वीनवे. ध्रुव० २
स्वेदे देह न्हावाई जई तव कांति अहह ! करमाई.

शयन सुहविये; पवन हूं नाखूं नलिनदले सुखदायी. अव० ३
कठी मळेली विलासनी सामग्री, सौ उभगती रतिनो उपचय करे छे. रतिनो
आ उत्तरोत्तर उत्कर्ष संभोगशृंगारना निरूपणनी अनुरूप उक्थानिका छे.

२ करतळ—हाथेली. सरसाई—^१बराबरी; ^२चडियातापणूं. अरुणा—
राता. चरण—पग. वशवर्ती—आधीन. वरतनु—सुंदर शरीरवाळी.

राधाना शृंगारी भावथी हर्ष पामी भगवान तेने शय्यामां बिराजा-
ववा नागरिकवृत्तिथी नर्मवचन वदे छे, के व्हाली ! तारा हस्तपल्लवनी
बराबरी करवा च्हाता आ कूंपलना बिछानाना माथे पग मूकी तेने पग तळे
चांपी ज नाख. प्रतीप, कान्थलिंग, आदि अलंकार.

३ स्वेद—परसेवो. नलिनदल—कमलपत्र. सुखदायी—सुख आपनार.

शय्या स्वीकाराववा हरि वळी आर्जवथी कहे छे, के तारूं शरीर
परसेवाथी न्हावाई गयूं छे. तूं शयने बिराजे, तो तागे घाम शमाववा
हूं पवन नाखूं.

---

* मूळमां विभास राग ने आदि ताळ आपेल छे. आधा तितालार्थी
शंकराभरण अथवा भूप रागमां पण गाई शकारो.

ચાંપૂં પાય, તલાંમું તલિયાં; શ્રમિત હડેશ, મુકુમારી !

કુંજે દૂર તું રંજ કઠાવી છે મુજ માટ પધારી. અવ૦ ૪

કંપે કુચ અતિ ઝલ્લઝલો સ્વાસ અને ઝલ્લવાસે.

ए तुज भार बीसाम उगे मुज. विजन बने लज्जा शे? अ० ५.

રેલો સુખ; મુગ્ધ સ્વેલો, વોલો, વોલો વોલ રસાલા.

अंतर एक, जुदां न; तदंतर काय पंतर वाला ? अ० ६

રજમાં રોષ સજી સજતાં શું તપી નાપી શરમાઈ

नयन रसीलां पड़ी छोमलिं तुज जाये लोचाई; अ० ७

૪ શ્રમિત—શ્રાકેલી. રંજ કઠાવી—કષ્ટ વેટી.

ગધા શય્યામાં વિરાગ્યા વાદ પગ ચાંપવાના નિમિત્તે પડેલામાં
મગવાનો કામી કૃષ્ણનો આ મૃદુ ઉપક્રમ છે.

૫ વિજન—નિર્જન.

અહીં ગધાને પડેલામાં લેવાની વિનયભરી પ્રયુક્તિ છે.

૬ તદંતર—પછી. પંતર—^૧પટનું અંતર; ^૨જુદાગીરી.

અભિપ્રાય એવો છે, કે ‘ તું મારી સાથે સ્નેહથી વોલ, પટલે હું
આ પટનું અંતર પણ દૂર કરી નાંખું. જ્યાં સ્વરો પ્રેમ છે ત્યાં પંતર
ન ઘટે.’ આલિંગનમાં વલ્લનું અંતર પણ ન ગ્વમતા કૃષ્ણની તે ગ્વસેડ-
વાની આ યુક્તિ છે.

૭ તપી—ક્રેશ કરી તાપી—કલેશ ઊપજાવી. લોચાઈ—સંકોચાઈ, મીચાઈ.

મગવાનનાં નર્મવચને રાધિકાનાં નેત્રની કામના મદની સુમારી

રસનાની રણજી ને કંઠની કિલકિલ ધુની લલકારી
 કોકિલના કલવલ કલકલનું કષ્ટ કટવિષે કારી. અવ૦ ૮
 તન મન પ્રાણ પ્રજાલે દારુણ વિરહાનલ. આ વારી
 અયિ વેલી અલવેલી ! લીજે અધરઅમીથી ઝંગારી. અવ૦ ૯.
 વીનવળી નમળી હરિની જે જયદેવે ઝચ્ચારી,
 રસિકતળે ઝર તે અતિ દે રતિરંગતરંગ પસારી. અવ. ૧૦

ઝડીપન પામે છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે. નેત્રનો સંકોચ અને તેમનું
 ચાંચલ્ય કામના મદના અનુભાવ છે.

૮ રસના—કટિમેલલ. કોકિલ—કોયલ. કલકલ—ઘોંઘાટ.

ગદ્યાની કિલકારીના રસિયા શ્રવણને કોયલનો મધુર ટોકો ક-
 ટોર લાગે છે; તેથી કરીને કિલકારીના વ્યતિરેકનો ધ્વનિ નીકળે છે.
 ‘કિલકિલ ધુની’ પદે કરીને વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં કહેલું પરમ્પ્રતિવિરુત
 અભિપ્રેત છે. ઉત્તર દલના કઠોર વર્ણનો ભરાવ કોકિલના ટહુકાની
 કઠોરતાના અનુભવની પ્રતીતિ માટે છે.

૯ પ્રજાલે—બાળે છે. દારુણ—ભયંકર. વિરહાનલ—વિજોગનો અગ્નિ.

અધરપાનને માટે આ પ્રાર્થના છે. ‘વિરહ’ શબ્દે કરીને માનવિ-
 પ્રલંભનો વિયોગ અભિપ્રેત છે. રૂપક અલંકાર છે.

૧૦ નમળી—નરમાશ ભરેલી, વિનયયુક્ત. ઝચ્ચારી—કહી બતાવી.
 રતિ—પ્રેમ. રંગ—વિલાસ. તરંગ—મોજા.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જોતાં નેન મરી નિમેષ પળ જ્યાં પીડે, મુજે મીડતાં
 રોમાંચે સ્વટકે, નડે મુશ્વમુધા પીતાં ય સીત્કાર જ્યાં,
 દૂમે મોદતળો મદે મધુ જહીં ક્રીડાતળું ચાસતાં,
 તેવી રંગમરી મચી જુગલની શૃંગારલીલા તદા. ૧૧
 (આર્યા.)

ए रीते रतिपरवश बल्लभ प्रति व्हाल भेर विनय करी
 रस झीली रतिढीली संतर्पित सुंदरी ऊँचरी १२

પ્રબંધની સમાપ્તિના આશીર્વાદમાં કવિ કહે છે કે, મારી વાળીથી
 ભક્તનાં હૃદય ભક્તિના રંગે અને રસાસક્તનાં રતિના રંગે રેલંદેલ થઈ રહો.

૧૧ નિમેષ—આંસુનો પલકારો. મુધા—અમૃત. સીત્કાર—સીસકારી.
 દૂમે—હરકત કરે છે. જુગલ—દંપતી.

पूर्ण परिपोष पामेली स्थायी रतिने अनुरूप जुगलकिशोरनी ली-
 लानं निरूपण अही છે. નિમેષ પીડવાથી ત્યાગ્યનું પાન
 કરતાં નેત્રની દર્શનની અતૃપ્તિ દર્શાવી છે; રોમાંચ સ્વટકવાથી એક
 વીજામાં મરાઈ જવાનું કરતાં અંગની આલિંગનની અતૃપ્તિ જણાવી છે;
 સીત્કાર નડવાથી અધરામૃત તૃસી લેતા મુશ્વની ચુંવનની અતૃપ્તિ બતાવી
 છે; અને આનંદ દૂમવાથી ક્રીડાનું મુશ્વ અનુભવતા હૃદયની મોગની
 અતૃપ્તિ પ્રકાશી છે. આવી લોકોત્તર લીલા કેવળ રસાકાર વૃત્તિ દર્શાવે
 છે. ए रसनी मस्तीमां विभाव, अनुभाव, सात्त्विक भाव અને સંચારી
 ભાવ સહ ए जाणे लय पामे છે.

૧૨ રતિપરવશ—પ્રીતિને લીધે પરવશ બનેલા. સંતર્પિત—પૂરેપૂરી તૃપ્ત.

(प्रबंधः.)

नरवर ! गरवा मकरध्वजना दृढ गढरूप पयोधरे
मकरी मलयागरनी मुहवो शीत मुधाकर शा करे.

मुज मान प्रीतम ! पोखिये;

कोड सुघड संतोखिये. ध्रुव० १३

छेक ज छिन्नभिन्न वनियूं छे रसियाजी ! रतिना रणे;

अलिगुणगंजन अंजन नूतन निरमो नेत्रशरासने. मुज० १४

दहाडो चढतां श्रांत राधा उचित शणगार सजाववा भगवानेने
वीनवे छे; तेना आ उत्थानिका छे. अर्थ स्पष्ट छे.

१३ मकरध्वज—कामदेव. पयोधर—स्तन. मकरी—मकरना आ-
कारनूं चित्र. मलयागर—चंदन. शीत—शीतल. मुधाकर—जेनां किरणमां
अमृत छे ते चंद्र. कर—हाथ.

अहीं स्तनमां कामदेवना दुर्गनो आरोप कर्या छे अने ते उपर
काढेला मकरना चित्रमां ध्वजचिह्ननो आरोप छे. रूपक उपमा ने
परिकरांकुर अलंकार छे.

१४ छिन्नभिन्न—टुट्छाई गयेद्वं. रति—क्रीडा. अलि—भमरा. गुण-
पणल्ल. गंजन—गांजनार. शरासन—धनुष. नूतन—नवीन. निरमो—करो.

अहीं नयनमां कामदेवनां धनुषनो आरोप कर्या छे, तथा अंज-
नमां तेना धनुषनी पणल्लनो आरोप गम्यमान छे. पुष्पधन्वा कामना

* मूळमां रामकरी राग ने यति ताळ ओपल छे. आदिताळथी
सोहिनी रागमां पण गाई शकाशे.

નયનકુરંગ છલંગ ઝલટ ગતિભંગ થઈ જહીથીં ભરે,
 તે શ્રુતિમંડલના સ્મરપાશે કુંડલ લલકારો કરે. મુજ૦૧૫
 શ્રમજલ સવલ સકલ લઈ લહોઈ મંજુલ મૃગમદના રસે
 તિલક સજો, કે ઝમંગે અદ્ભુત અંક લલાટ શશી વિશે. મુજ૦૧૬
 શ્રીસદને સરસિજ શા વદને શ્રમર સમી ભમતી દીસે;
 ઠીક કરો લટ ઓઢી. ઠિઠોઢી કરશે સહી મસે મસે. મુજ૦૧૭

ફૂલના ચાપથી અને ભમરાની પળછથી ગધાનાં નયન અને અંजनનો
 ઉર્કર્ષ વતાવ્યો હોવાથી અહીં વ્યતિરેક અલંકાર સ્ફુરે છે.

૧૫ કુરંગ-મૃગ. સ્મરપાશ-કામદેવે રચેલો પાંસો, જાલ. શ્રુતિ-
 મંડલ-કાનનો પ્રદેશ.

કર્ણ સૂધી પહોંચવાનું સૂચવી નેત્રનો વિસ્તાર વતાવ્યો છે. કુરંગ-
 ગના આરોપથી નેત્રની ચંચલતા જણાવી છે. જાલની દૃઢતા સારું ગોઠ
 કડીઓ નાંખવાની રીતિને અનુસરી કામના પાશરૂપ કાનમાં કુંડલ
 અર્પવાનું કથ્યું છે. રૂપક અલંકાર છે.

૧૬ શ્રમજલ-પરસેવો. સવલ-પુલકલ. મંજુલ-મનોહર. મૃગમદ-
 કસ્તૂરી. અંક-ચિન્હ, ચિત્ર. લલાટશશી-કપાળ રૂપી ચંદ્ર.

ચંદ્રવિંધમાંનું કલંક તેની શોભાનો હાસ કરે છે, પરંતુ કસ્તૂરીનું
 તિલક ગધાના ભાલચંદ્રની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. રૂપક અલંકાર છે.

૧૭ શ્રીસદન-^૧શોભાનું ધામ; ^૨લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન. સરસિજ-
 કમલ. વદન-મુલ. ઠિઠોઢી-મંકરી.

स्मर नृपना चमररूप केशे कुसुम भरी वनमालीं हे !
 मोरमुगटधर ! मोरकळा वत वल्लभ ! वेणी वाळिये. मुज० १८
 आ तनु कल्पलताए अंबर दामिनीं सम दमकाविये;
 फूलनी लटररूप रणझणती मणिरसना चमकाविये. मुज० १९
 श्रीजयदेवन् वचन मनोहर रसमय रसिक धरो उरे,
 हरिचरणस्मरणामृतथी ज्वर जे किल्विषविषनो हरे. मुज० २०

‘ ठीक करो ’ पदार्थी केशसंस्कारनो उपक्रम गम्यमान छे. उपमा अलंकार छे.

१८ स्मर—कामदेव. कुसुम—फूल. कळा—मोरनां पीछांनो भारो.
 वेणी गूथवानो मृदुहणीय प्रसंग छे. अर्थ स्पष्ट छे. रूपक अने
 उपमा अलंकार छे.

१९ तनु कल्पलता—शरीर रूपी कल्पवृक्षनी शाखा. अंबर—साडी.
 दामिनी—बीजळी. दमकाविये—झबकावो. मणिरसना—घूघरीओवाळी
 कटिमेखळा.

राधाजीना शरीर विशेष कल्पवृक्षनी शाखाना आरोपथी नाजुक-
 पणानी साथे भगवानना कोड पुरवानो भाव स्फुरी आवे छे. रूपक
 अलंकार छे.

२० किल्विष—पाप. ज्वर—ताव.

अमृतनो जे आहार करे छे, तेने विषबाधाने लीधे ज्वर कदी आ-
 वतो नथी. तेवी ज रीते कवि आशीर्वाद द्वारा सूचवे छे के, मारी
 वाणी जे सेवशे, तेना विशेष किल्विष फावशे नहि. रूपक अलंकार छे.

(हरिणी.)

‘अगर रसनां चित्रो मूने कपोल सुहाविये;
बलय करमां ने नेपूरो पगे रणकाविये.’

प्रियतम तणी मानीती ए विधे मुख उच्चरे,
रुचि रुचिर ते प्रेमे पूरे प्रसन्न रसेश्वरे. २१

(शार्दूलविक्रीडित.)

श्यामे अंबर श्याम ने पट पीळें प्हेर्युं हतूं व्हालींए;
पेखी कौतुक भेर तेह हसती व्हाणे सही भाळीने

२१ कपोल-गाल. बलय-कंकण. ए विधे-ए रति. उच्चरे-कहे
छे. रुचिर-सुंदर, उत्तम. रसेश्वर-रसस्वरूप भगवान.

प्रसाधनविधिनो अहीं उपसंहार छे. प्रस्तुत श्लोकमां ‘पूरे’ पदार्थी
काव्यनी समप्ति पण सूचवीछे. प्रभु प्रसन्न थई प्रेमी जनोनी सर्व रुचि
पूर्ण करो, एवो आशीर्वाद पण छेला चरणणां गूढ समायो छे. रसो
वै सः । ए श्रुतिमां भगवाननूं रसस्वरूप प्रतिपादन कर्युं छे, तेने
उद्देशी रसेश्वर पद सूच्युं छे. वली कथानायक शृंगार रसना अधिष्ठाता
छे ते पग रसेश्वर पदार्थी जणाव्युं छे. अहीं राधाजीनी रुचि प्रमाणे
भगवाननी प्रवृत्ति वडे नायिकानी स्वाधीनभर्तृका अवस्था बतावी छे.

२२ कौतुक-कुतूहल. नमणं-नीचूं नमेहं. मुखांबुज-मुख रूपी
कमल. लज्जाळवां-शरमिदां. लोचन-आंख. मंजु-मनोहर प्रकारे.

राधाना नमणा मुखांबुज भणी लज्जाळवां लोचने

जोता म्हो मलकावीं मंजु रसिया आनंद दो विश्वने ! २२

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे मुप्रीतपीताम्बरो

नाम द्वादशः सर्गः ।

अहीं परम आनंदजन्य उन्मादधी थयेला वखना परिवर्तननूं निरूपण छे. भगवानना स्मितमा वैलक्ष्य अने दृष्टिमां व्रीडा अनुभावित छे. आशीर्वाद सर्गनी समाप्तिने लीधे मूक्यो छे.

ए रीते राधिकाजीना समागमनूं मुख पाभीने भगवानने परम प्रसन्न थयेला अही वर्णव्या छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम मुप्रीतपीताम्बर राख्यूं छे. एमां अभिसारनूं निरूपण करी प्रधानपणे स्वाधीनभर्तृका अवस्थानूं वर्णन आप्यूं छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे स्वाधीनभर्तृकावर्णनो

नाम द्वादश आलापः ।

परिशिष्ट.

प्रबन्धना उतारा*.

बङ्गाली गीतगोविन्द, इ. स. १७३६.

कर्ता गिरिधर.

ए सखि सुन्दरी युवती जने हरि नाचत कत प्रकार.
पवने लवङ्गलता मृदु विदलित शीतल गन्ध वहाय.
कुहु कुहु करि कोकिलकुल कूजित. कुञ्ज भ्रमरीगण गाय
बकुल फूले मधु पिये मधुकरगण ताहे लम्बित तरुडाल,
पति दूरे जार, तार प्रति मनोरथ मनमथने हय काल.
मृगमदगन्धे तमाल पल्लव व्यापित हइल सुवास.
युवजनहृदयविदारिते कामेर नख किवा हइल पलाश.
मदन नृपेर छत्र हेमनिर्मित कि नागेश्वर फूल.
शिलीमुख सदृश बाण निरमाउल पाटली फूल अतूल.
देखि विलक्षण जगत फूलछल तरुण करुण किये हासे.
केतकी कर सदृश करि निरमिल विरही विदारण आशे।

* मरखावी गी. गो. पृ. १६-२१, लघु गी. गो. पृ. १५-२०
† आटली ज उतारो Dinesh Chandra Sen's History
of Bengali Literature (p. 90)मां आप्यो छे.

हिन्दी गीतगोविन्द, इ. स. १७७५.

कर्ता रायचन्द.

ललित लवङ्गलता लागि मलयज पवन चलत मुखदाई.
 मधुकरपुञ्जनि गुञ्जति कुञ्जति. कोकिलकल धुनि छाई.
 विहरति हरि इहि सरस वसन्ते,
 निरतत युवातिजननके सङ्ग मुविरही जनाहि दुरन्ते.
 बिलपति पति परदेश कामिनी काम—कामना—माती,
 कुसुमित बकुल मधुपकुल आकुल लखि व्याकुल बिलखाती.
 तरुण तमाल मालके परिमल मृगमदको मद लीन्यो.
 किंशुक कुसुम विरहिहियदारन मनसिजनखवपु लीन्यो.
 केसर कुसुम मदन क्षितिपति शिर कनकछत्रछाई छाजै.
 पाटलिपटल सरस मिलि अलिकुल मदननूणरुचि राजै.
 ऋतुमदनिलज लोक लखि मानो हँसत करुण जो फूले.
 विरही जन दुख देन कितक इनके कित साने शूले.
 मालति माधविका मिलि परिमल जुही सुगन्धगुही सी,
 मुनिमनहूँको मोहनकारण युवजन हिये पुही सी.
 मुकुलित सरस रसाल पुलकि मनु भेदन मुकुतलताते.
 वृन्दावन बनि रही सरस छवि श्रीयमुनाशोभाते.
 श्रीजयदेव—भाणित यह शोभित हरिचणस्मृति—सारम्
 सरस वसन्त समय बनवर्णन उपजत मदनविकारम्.

मराठी गीतगोविन्द, इ. स. १८८९.

कर्ता चैताहरदेव.

सुरस वसंती हा हरि खेले,

विरहिणिच्या सखि जवळिच नाचत सवे सख्यांचे मेळे.
 मधुर लवङ्गलतांतुनि सुटले जुळजुळ दक्षिण वारे.
 भ्रमर जमनि किति वृक्षकोटरीं. कोकिल बोलत सारे.
 मदनवासना उपजुनि पथिकस्त्रिया करिति किति किति हाहा.
 भ्रमर जमुनि कुसुमा वरि बैसुनि शोंवति बकुलसमूहा.
 कस्तूरि गन्ध येतां फुटले कोमल कांठ तमाला.
 पळश दाविती तरुणचित्तभिद् मन्मथनखरङ्गाला.
 मदन नृपाचे कनकदण्ड शी केसर कुसुमें फुललीं.
 पाटलि पुष्पे भ्रमर वसुनि तत्तूणीर जणो वनलीं.
 जगांत दिसतां लाजुनि झुर्नी हसें करुण जनिं झाले.
 विरहिमनांते खोंचति अग्रे केतकिचीं जणु भाले.
 परिमळ लोटत सुगन्ध सुटला मालति जाई जुईचा.
 मुनिजनमनही मोहुनि टाकित सहज मित्र तरुणाचा.
 अतिमुक्तलता वेष्टनिं कलिकापुलक येति आंब्यांना.
 प्रान्तीं यमुना पावन करि ज्या वृंदावनि ह्या कान्हा.
 गाउनि ऐसे जयदेव कवी हरिचरणीं मन ल्यावी.
 मधुर वसन्तसमयिं वनवर्णनि मदनक्रीडा दावी.

